

T.C.
HARRAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
ARAP DİLİ VE BELÂGATI BİLİM DALI

HÂRICÎLER'İN EDEBÎ YÖNLERİ
(Ortaya Çıkışlarından Emevîler'in Sonuna Kadar)

(Doktora Tezi)

73237

Hazırlayan
Yasin KAHYAOĞLU

Danışman
Prof. Dr. İbrahim DÜZEN

ŞANLIURFA - 1998

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM VE
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	I
ÖNSÖZ	VI
KISALTMALAR	VIII

GİRİŞ

A. KAYNAKLAR VE TENKİDİ.....	1
1. Ana Kaynaklar	1
2. Tâli Kaynaklar	2
3. Muahhar Makale ve Ansiklopedi Maddeleri.....	2
B. ÇALIŞMANIN AMACI VE METODU	3

BİRİNCİ BÖLÜM HÂRİCİLER HAKKINDA GENEL BİLGİLER

A. HÂRİCÎ KELİMESİ VE HÂRİCİLER İÇİN KULLANILAN DİĞER İSİMLER	5
B. FIRKALARIN DOĞMASINA YOL AÇAN ÖNEMLİ GELİŞMELER.....	9
1. Hz. Osman'ın Uygulamaları	10
2. Muâviye'nin Hz. Osman'ın Kanını Hilâfet Dâvasında Kullanması.....	12
3. Hz. Ali ve Muâviye Arasında Kalan Müslümanların İkiye Bölünmesi.....	13
4. Sıffin Savaşı ve Hakem Olayı	15
C. HÂRİCİLER'İN MEŞHÛR FIRKALARI VE ÖNEMLİ BAZI GÖRÜŞLERİ	19
1. el-Muhakkimetu'l-Ûla.....	19
2. el-Ezârika.....	20
3. en-Necedât.....	22
4. es-Sufriyye.....	23
5. el-Acârîde.....	24

D.	HÂRİCÎLER'İN HİLAFETLE İLGİLİ BAZI MÜŞTEREK SİYÂSÎ PRENSİPLERİ.....	26
E.	HÂRİCİLİK HAREKETİNDE ROL OYNAYAN BAZI FAKTÖRLER.....	28
	1. Bedevîlik ve Ekonomik Koşullar	28
	2. Mevâli Desteği	29
F.	HÂRİCÎLER'İN EDEBİYATLARINA DA YANSIYAN BAZI ÖZELLİKLERİ.....	30
	1. Şecaat	30
	2. İbâdete Düşkünlük ve İhlâs	32
	3. Eşitlik ve Taassub	34

İKİNCİ BÖLÜM

HÂRİCÎ ŞİİRİNİN ARAP EDEBİYATINDAKİ YERİ

A.	HARİCÎLER ÖNCESİ ARAP ŞİİRİNE GENEL BAKIŞ.....	37
	1. Câhiliye Şiiri	37
	2. Sadru'l-İslâm Dönemi ve Şiir	39
B.	MUHTEVÂ BAKIMINDAN HARİCÎ ŞİİRİ	41
	1. Ölüm ve Şehitlik Arzusu	41
	2. Kıyam, Hicret ve Cihad Çağrıları	45
	3. Kur'andan Etkilenme	50
	a) Kur'an'ın Arap Dili ve Edebiyatına Etkileri	50
	b) Hâricî Şâirlerin Kur'an'dan İktibas Ettikleri Prensipler.....	51
C.	ŞEKİL BAKIMINDAN HARİCÎ ŞİİRİ.....	54
	1. Kasidenin Klasik Yapısında Değişiklik Yapma.....	54
	2. Şiirin Temel Mevzûlarında "İhale" Yapma.....	57
	a) Mersiyede İhale	57
	b) Hica ve Fahr Mevzûlarında İhale	60

c) Medih Mevzûlarında İhale	64

D. HARİCÎ ŞİİRİNİN MUHTEVA VE ŞEKİL BAKIMINDAN DİĞER FIRKA ŞİİRLERİYLE MUKÂYESESİ.....	65

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM HÂRICİLERİN MEŞHÜR ŞÂİRLERİ

A. İMRAN b. HİTTAN	70
1. Nesebi ve Hayatı	70
2. İlmî Şahsiyeti	70
3. Hâricîlikle Tanışması	71
4. Edebî Kişiliği ve Şâirliği	72
5. Şiirlerinde İşlediği Mevzûlar	73
a) Göç ve Firar	73
b) Medihleri ve Medihle İlgili Görüşleri	77
c) Zühd ve Ölüm Temaları	79
d) Mersiyeleri	80
B. et-TİRİMMAH	81
1. Nesebi ve Hayatı	81
2. Edebî Kişiliği ve Şairliği	83
3. Şiirinde İşlediği Mevzûlar	84
a) Medîh ve Fahr (Övme ve Övünme)	84
b) Hiciv (Hicvetme-Yerme).....	87
c) Vasef ve Tasvirleri	89
d) Mezhebî Şiirleri	90
C. KATERÎ b. el-FUCÂE	94
1. Nesebi ve Hayatı	94
2. Şairliği ve Şiirinde İşlediği Mevzûlar	96
a) Hamâset (Kahramanlık ve Cesâret)	97
b) Cihâda Çıkmayan Mezhepdaşlarının Tenkîdi	99
c) Gazel.	101
3. Katerî'nin Mezkûr Şiir Mevzûlarından Kendi Şahsiyeti ve Hâricîlik Adına Çıkarılabilen Sonuçlar.....	103

D. MİRDAS b. UDEYYE	105
1. Nesebi ve Hayatı.	105
2. Şiirleri	108
E. AMR b. el-HUSEYN el-ANBERÎ	110
1. Nesebi ve Kısaca Hayatı	110
2. Şiirinde İşlediği Mevzûlar	111
a) Risâ	111
b) Vâsf	112

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

HÂRİCÎ NESRİNİN ARAP EDEBİYATINDAKİ YERİ

A. HÂRİCÎLER VE HİTÂBET	116
1. Hâricîler'den Önceki Dönemlerde Hitabet.	116
2. Hâricîler'in Meşhûr Hatipleri ve Hitâbeleri	118
a) Ebû Hamza.	118
(1) Nesebi, Hayatı ve Kişiliği	118
(2) Hutbesi.	119
b) Katerî b. el-Fucâe	124
Hutbesi	124
B. MUHÂVERE VE MÜNÂZARA (TARTIŞMA) YÖNLERİ	128
1. Genel Açıklamalar	128
2. Muhâvere ve Munâzaralarından Örnekler	130
a) Hâricî Bir Şahıs İle Abdulmelik b. Mervan'ın Muhâveresi... ..	130
b) Hâricî Ubeyde b. Hilâl İle Emevî Askerlerinden Ebû Huzâbe et-	
Temîmî Arasında Geçenler	131
c) İbnu'l-Kevvâ İle Hz. Ali'nin Munazarası	131
d) Sebure b. Ca'd İle Haccâc'ın Muhâveresi	132
e) Şeccâ ve Ziyâd b. Ebih'in Muhâveresi	134
f) Casus Bir Hâricî İle Muhelleb'in Muhâveresi	135
C. KİTÂBET YÖNLERİ	136
1. Genel açıklamalar	136

	V
2. Kitâbelerinden Örnekler	136
a) Necdet İle Nafi' Arasındaki Yazışmalar.....	136
b) Nafi' in Basra Halkından el-Muhakkimetu'l-Ûlâ Grubuna Gönderdiği Mektup	141
c) Nafi' den Abdullah b. Zübeyr'e Mektup.....	143
SONUÇ	145
BİBLİYOGRAFYA	147

ÖNSÖZ

Filî olarak Hz. Ali ile Muâviye taraftarları arasında meydana gelen Sıffin Savaşı esnasında başvurulmuş olan “Hakem” olayından sonra ortaya çıkan Hâricîler, Emevî dönemini siyasî ve dinî alanlarda olduğu gibi edebî alanda da önemli ölçüde etkilemişlerdir.

Emevî, Şîî ve Zubeyrî gruplarla beraber Hâricîler’in de, fikirlerini savunan ve bu fikirleri şiir yoluyla etrafa yayarak propagandasını yapan büyük şâirleri olmuştur. Hatta bu şâirler şiirde “ihâle” (klasik konulara yeni yorumlar getirme) ve “muhaliflerini tekfir” gibi daha önce işlenmeyen konulara el atmak suretiyle aynı dönemde yaşayan meslektaşlarına fark bile atmışlardır.

Elbette ki Hâricîler’in edebî alandaki etkileri sadece şiirle sınırlı kalmamıştır. Hitâbet, munâzara, muhâvere ve kitâbet gibi nesir edebiyatının önemli konularında da dikkat çekici başarılar sergilemişlerdir. İçlerinden fikirlerini hâmetle savunan ateşli hatipler çıkaran Hâricîler, gerek taraftar kazanmada gerekse hasımlarını ilzâm etmede bu hatiplerden çok iyi yararlanmışlardır. Kendi aralarında ya da muhalifleri ile yaptıkları yazışmalar ve giriştikleri munâzaralar da belâgat unsurları açısından büyük edebî değer taşımıştır.

Ancak şunu hemen belirtelim ki, Hâricîler’in ş. ndiye kadar hep dinî, tarihî ve siyasî yönlerine ağırlık verilmiş, onların edebî yönleri üzerinde istenilen şekilde durulmamıştır.

Edebî yönleriyle ilgili ülkemizde yapılan müstakil çalışmalara rastlanmadığı gibi, Arap dünyasında da bu konuya eğilenlerin sayısı üç beş kişiyi geçmemektedir. Bunlardan ulaşabildiklerimiz; Abdurrezzak Hüsyen tarafından yazılan “Şi’ru’l-Havâric” (Umman, 1986) ve Suheyr el-Kalmâvî’nin kaleme aldığı “Edebu’l-Havâric” (Kahire, 1945) adlı çalışmalardır. Ulaşamadıklarımız ise İhsan Abbas’ın “Şi’ru’l-Havâric” ve Muhammed Cuma Haseneyn’in “Edebu’l-Havaric” adlı eserleridir.

İşte bu alandaki boşluğu doldurmaya katkıda bulunmak amacıyla “Hâricîler’in Edebî Yönleri”ni tez olarak seçtik.

Emevîler dönemiyle sınırlı tuttuğumuz bu tezimiz bir giriş ile dört bölümden oluşmaktadır. Girişte araştırmanın kaynakları ile metod ve amacı hakkında özet bilgiler verdik. Birinci bölümde Hâricîler hakkında genel bilgiler çerçevesinde bu fırkanın ortaya çıkışı, en meşhûr kolları ve başlıca prensipleri üzerinde durduk.

İkinci bölümde Haricî şiirinin Arap edebiyatındaki yerini inceledik. Bu bağlamda şekil ve muhtevâ yönünden Haricî şiirinin özelliklerine değinip, başta “ihâle” olmak üzere şiirlerinin bazı mevzûlarında görülen bir kısım yenilikler hakkında bilgi verdik. Üçüncü bölümde Hâricîler’in en meşhûr şâirleri ele alındı. Bunların hayatları ve şiirlerinde işledikleri mevzûlar üzerinde duruldu. Dördüncü bölümde ise Hâricîler’in nesir yönleri ele alındı. Burada Haricîler’in hitâbeti ve en meşhûr hatipleri, munâzara ve muhâvereleri ile kitâbet yönlerine değinilip çeşitli örnekler verildi.

Bu çalışmamızda bize sürekli yol gösterip değerli yardımlarını esirgemeyen danışmanımız sayın Prof. Dr. İbrahim DÜZEN hocamıza teşekkürlerimi sunmayı bir borç bilirim.

Şanlıurfa - 1998

Yasin KAHYAOĞLU

KISALTMALAR

VIII

a.e.	: Aynı eser
a.g.e.	: Adı geçen eser
a.y.	: Aynı yer
a.s.	: Aleyhi's- Selam
b.	: Bin, İbn
bk.	: Bakınız
bs.	: Baskı, basım
b.y.y.	: Baskı yeri yok
b.t.y.	: Baskı tarihi yok
c.	: Cilt
(c.c.)	: Celle Celâluh
D.G.B.İ.T.	: Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi
D.İ.A.	: Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
h.	: Hicrî
hk.	: Hakkında
Hz.	: Hazreti
İ.A.	: İslâm Ansiklopedisi
İst.	: İstanbul
krş.	: Karşılaştırınız
m.	: Milâdî
nşr.	: Neşreden
(r.a.)	: Radiyallahu Anhu
s.	: Sayfa
(s.a.v.)	: Sallallahu Aleyhi ve Sellem
T.D.E.A.	: Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi
thk.	: Tahkik
trc.	: Tercüme, Tercüme eden
ö.	: Ölümü
ve ark.	: Ve arkadaşları
vd.	: Ve devamı

GİRİŞ

A. KAYNAKLAR VE TENKİDİ

Araştırmamızda istifâde etmeye çalıştığımız kaynakları, ana ve tâli kaynaklar olmak üzere iki ana grupta incelemek mümkündür.

1. Ana Kaynaklar

Ana kaynaklar dendiğinde akla gelen ilk şey edebiyat, edebiyat tarihi ve şiir mecmûalarıdır. Burada bu kaynaklardan önemli olanlardan bazıları üzerinde durmak istiyoruz.

Genel Edebiyat kaynakları arasında büyük ölçüde yararlandığımız eserlerin başında Muberrid'in "el-Kâmil"i gelir. Yazar, eserinin III. cildinde Haricîler'e geniş bir yer ayırmıştır. Burada Haricîler'in ortaya çıkmasından, yaptıkları savaşlardan, bölündükleri gruplardan söz etmenin yanında; onların şâirlerinden, şiirlerinden, örneklerden, birbirleriyle veya başkalarıyla yaptıkları yazışmalardan, münâzara ve konuşmalarından da uzun uzadıya faydalı bilgilerle bahsetmektedir.

Câhız'ın "el-Beyân ve't-Tebyîn" adlı eseri de özellikle hitâbet konusunda yararlandığımız önemli bir eser olmuştur. Zira Câhız hem Kâterî'nin hem de Ebû Hamza'nın hutbelerini tamamiyle kaydeden tek müellif olarak gösterilmektedir.

Süheyr el-Kalmâvî'nin "Edebu'l-Havâric fi'l-Asri'l-Umevî" adlı çalışması, Haricîler'le ilgili hem tarihî hem de edebî bilgiler taşıması açısından kıymetli bir eserdir. Yazar eserinin I.bölümünde Haricîler'in tarihî yönlerini, II. bölümden itibaren de edebî yönlerini işlemiştir.

Bir edebiyat tarihi olduğu kadar bir şiir hazinesi de sayılan Ebu'l-Ferec el-İsfahânî'nin "el-Eğânî"si hemen hemen her edebiyat araştırmacısının yararlandığı gibi bizim de istifâde ettiğimiz bir eser olmuştur. Adı geçen eser özellikle Tirimmah ve İmrân b. Hittân adlı meşhûr Haricî şâirlerinin hayatlarını ve şiir yönlerini çok faydalı bilgiler vererek ele almıştır.

Şevkî Dayf'in Arap edebiyatı serisinden olan "el-Asru'l-İslâmî" adlı eserinde Haricîler'in edebî yönleri, özellikle de şâirleri ve şiir örnekleri özlü bilgilerle ele alınmıştır. Yazarın bu eseri de araştırmamız boyunca başvurduğumuz

kaynaklar arasında önemli bir yer tutmaktadır..

el-Hufî tarafından te'lif edilen "**Edebu's-Siyâse**" isimli eser, Haricîler'in özellikle şiiri nasıl siyâsette kullandıklarıyla ilgili faydalı bilgiler içermesinin yanında meşhûr Haricî şâirlerin hayatları ve şiirlerinden örnekleri içermesi bakımından da önem taşımaktadır.

Abdurrezzak Hüseyin'in Haricî şiiriyle ilgili bir çalışması olan "**Şi'ru'l-Havâric**", Haricîler'in meşhûr şâirleri ve şiirlerinden örneklere yer veren, Hâricî şiirinin şekil ve muhtevâ bakımından özelliklerini ortaya koyan kıymetli bir eserdir. Çalışmamızda bu eserden de büyük ölçüde istifâde ettik.

Salahuddin el-Hâdî'nin tamamını Emevîler dönemine ayırdığı "**İtticâhâtü's-Şi'r fi'l-Asri'l-Umevî**" adlı eseri fırkaların edebiyatını en iyi şekilde yansıtan kaynaklardan biridir. Emevî, Şîî ve Zubeyrîler'le beraber Haricîler'in de şiir ve şâirlerini çok güzel ve mukâyeseli olarak işleyen bu değerli kitap da sık sık başvurduğumuz kaynaklardan biri olmuştur.

2. Tâli Kaynaklar

Tâli kaynaklar grubundan tarih kitapları, kelâm ve mezhepler tarihiyle ilgili olan eserlerden yararlanmaya çalıştık. Hâricîler'in dinî, mezhebî ve siyasî görüşlerinin yanında bazı şiirlerine de yer veren bu kaynaklardan birkaç tanesini zikretmek istiyoruz.

Tarih kitapları arasında "**Tarîhu'l Ümem ve'l-Mulûk**" (**Taberî**), "**el-Kâmî fi't-tarîh**" (**İbnu'l-Esîr**), "**Murucu'z-Zehab**" (**el-Mesûdî**), "**el-Bidâye ve'n-Nihâye**" (**İbn Kesir**), "**Nihâyetu'l-Ereb**" (**en-Nuveyrî**) başta gelmektedir.

Mezhepler tarihiyle ilgili olanlardan ise daha çok el-Eşarî'nin **Makalat**'ı, el-Bağdâdî'nin **el-Fark beyne'l-fırak**'ı, Şehristânî'nin **el-Milel ve'n-nihal**'ı, Muhammed Ebû Zehra'nın **Siyasî ve İtikadî Mezhepler Tarihi**'nden istifâde etmeye çalıştık.

3. Muahhar Makale Ve Ansiklopedi Maddeleri

Hâricîler'in şiir ve edebiyatlarına yansıyan, karakterlerini tahlil etmekle faydalı bilgiler içeren muahhar makaleler arasında Selîm en-Nuaymî'nin "**Zuhûru'l-Havâric**" adlı makalesi oldukça yararlıdır.

Ansiklopedi Maddeleri olarak İslâm Ansiklopedisinden “Tirmâm” (İzzet Hasar Beydili) ve “Katerî” (G.Levi Della), Diyânet İslâm Ansiklopedisinden de özellikle “Ebû Hamza” (İrfan Aycan) maddelerinden istifâde ettik.

B. ÇALIŞMANIN AMACI VE METODU

1. Araştırmanın temel amacı Hâricîler’in edebî yönlerini ortaya çıkarmaktır. Ancak bir toplumun edebî hayatı üzerinde doğrudan etkili olan siyasî, itikadî ve tarihî gelişmeler gözönünde bulundurularak Hâricîler’in bu alanlardaki özelliklerine bir bölüm ayırmayı uygun gördük. Ayrıca konular işlendikçe de onların bu tür özelliklerine anahatlarıyla değindik.

2. Araştırmanın sınırı Emevîler dönemi olarak tespit edildi. Zira Emevîler’den önce fiilî bir Hâricî hareketinden söz etmemiz mümkün değildir. Emevîler’in yıkılmasıyla beraber bu fırkanın edebî açıdan önemini büyük ölçüde yitirmesi nedeniyle onların Emevî sonrası edebî hayatlarına girmeyi uygun görmedik.

3. Arapça şiir örneklerinin tercüme edilmesiyle ilgili olarak da şunları söyleyebiliriz: Herşeyden önce ulaşılan şiir ve edebiyat kaynaklarının tamamına yakınının Arapça olması, özellikle şiir örneklerinin sanat ve lügat açısından oldukça muğlak olması tercümede bazı ifâde güçlüklerine yol açmıştır.

4. Ele alınan şiir örnekleri harekelenmiş ve her beyit birer paragraf halinde ayrı ayrı tercüme edilmiştir.

5. Çalışmamız birinci derecede bir muhteva araştırması olduğundan, şiirin “şekil” kapsamına giren vezin, kafiye, bahir gibi “arûz” ilminin inceliklerine girilmedi.

6. Kabul edilen yumuşak bir transkripsiyon çerçevesinde şemsî ve kamerî harflerin okunuşu belirtilmiştir (es-Sünne, el-Edeb gibi). Ad ve lakapların cüzleri de ayrı değil, bitişik olarak verilmiştir (Abdulkadir, Cemâlüddin gibi).

7. Dipnotlar baştan sona kadar seri halde değil, her bölümün dipnotları ayrı ayrı verilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

HÂRİCİLER HAKKINDA GENEL BİLGİLER

BİRİNCİ BÖLÜM

HÂRİCİLER HAKKINDA GENEL BİLGİLER

A. HÂRİCÎ KELİMESİ VE HÂRİCİLER İÇİN KULLANILAN DİĞER İSİMLER

Çoğulu Havâric olan Hâricî kelimesinin türetilmiş olduğu kök "h-r-c"dir. Fiil olarak değişik cerr harfleriyle beraber kullanıldığında terettüp eden mânalardan özellikle iki tanesi konumuzla yakından alakalıdır. Bunlar "çıkmaq" merkezli manalardır ki bu mânalar, daha ziyâde muhalifleri tarafından kendileri için kullanılmıştır. "Bir yerden dışarı çıkmak" ve "isyân edip karşı çıkmak"¹ mânasından yola çıkan muhalifleri, Hâricîler'in hak yoldan çıktıkları, Hz. Ali'ye isyân edip ona karşı çıktıkları iddiasıyla bu ismi kendileri hakkında kullanmışlardır.²

Ancak Hâricîler'in kendileri kelimenin aslî lugat mânalarından olan "çıkmaq" eylemini daha farklı yorumlamışlardır. Onlara göre Allah yolunda hicret ve cihâd maksadıyla evlerinden çıktıkları için bu isimle anılmaya layıktırlar. Bu iddialarını te'yid etmek için de Kur'an-ı Kerîm'in şu âyetlerini delil olarak getirirler: "Kim Allah ve Rasûlü uğrunda hicret ederek evinden çıkarsa ve sonra kendisine ölüm yetişirse artık onun mükafatı Allah'a düşer."³

Hâricîler bu ismi kendi şiir ve konuşmalarında kullanmışlardır. Kırk kişilik bir grupla iki bin kişilik Emevî ordusunu yenen Hâricîler'den İsa b. Fatik'in (ö.61/680) bu olay üzerine söylemiş olduğu şiirin şu beyitinde "Havâric" kelimesi açıkça geçmektedir:

كذبتُمْ لَيْسَ ذَاكَ كَمَا زَعَمْتُمْ وَلَكِنَّ الْخَوَارِجَ مُؤْمِنُونَ

"Yalan söylediniz, durum iddia ettiğiniz gibi değildir. Ancak Hâricîler mu'mindirler."⁴

İsa bu mısralarıyla Hâricîler'i dinden çıkan bir grup olarak gören Emevîler'i ve onlar gibi düşünenleri yalanlamakta, gerçek mü'minlerin ancak kendileri

- 1) Bu iki mâna ve diğer mânalar için bk. Cubrân Mes'ûd, er-Râid, I, 617-618; İbn Manzûr, Lisânü'l-Arab, II, 249-254
- 2) Bk. İrfan Abdulhamid, Dirasât fi'l-Fırak ve'l-Akâidi'l-İslâmiyye, s. 89; Abdurrezzak Hüseyin, Şi'ru'l-Havâric, s. 11; İbn Manzûr, Lisânü'l-Arab, "H-r-c", II, 249
- 3) en-Nisâ, 4/101; Hâricîler'in bu âyetle ilgili yorumları için bk. İrfan Abdulhamid, Dirasat, s. 89; Abdurrezzak Hüseyin, Şi'ru'l-Havâric, s. 11-12
- 4) Bk. Muberrred, el-Kâmil, III, 253; ed- Dineverî, el-Ahbârü't-Tivâl, s. 269; İbn Kuteybe, Uyûnu'l-Ahbar I, 163

olduğunu ifâde etmektedir. Kırk kişilik bir Hâricî grubunun çarpışmada iki bin kişilik orduyu bozguna uğratmasını bunun bir ispatı olarak ileri sürmektedir.

Hâricîler için kullanılan isimlerden biri de “Harûriyye” dir. Hz. Ali’den ayrıldıktan sonra 12.000 kişilik taraftarları ile Kûfe açıklarında bir köyün adı olan “Harûra” da bir araya geldikleri için kendilerine bu isim verilmiştir.⁵ Bu ismin kendilerine bizzat Hz. Ali tarafından verildiği yönünde görüşler de vardır. Rivayete göre Harûra’da toplanan Hâricîler ile Hz. Ali arasında geçen uzun münâkaşalardan sonra Hz. Ali kendilerine şunları söylemiştir: “Şimdi size ne ad verelim? Madem Harûra’da toplandınız o halde adınız Harûriyye olsun, sizler Harûrîlersiniz.”⁶ Hâricîler ile ilgili nazmedilen bazı şiirlerde bu ismin de geçtiğini görüyoruz. Örneğin Ka’ka b. Atiyye el- Bâhilî (ö.58/678) bir şiirinde şunları söylemektedir:

أَكْرُ عَلَى الْخَرُورِيِّينَ مُهْرِي لِأَحْمَالِهِمْ عَلَى وَضْعِ الصَّرَاطِ

“Kendilerini doğru yola mecbur etmek için Harûrîler’in üzerine genç atımı sürerim.”⁷

“Hüküm Ancak Allah’ındır” düsturuyla yola çıkıp Hz. Ali ile Muaviye arasında tatbîk edilen hakem olayını kabul etmedikleri için Hâricîler’e “ el-Muhakkime” adı da verilmektedir.⁸ Muhalifleri, Hz. Peygamber (s.a.v.)’in ileride bahsedilecek olan bir hadisine dayanarak bu fırkaya “el-Marika” adını da vermişlerdir.⁹ Fakat Hâricîler’in en çok hoşlandıkları ve şiirlerinde de bolca yer verdikleri isim, “Nefsini Allah’a satanlar” manasında kullandıkları “eş-Şurat”tır.¹⁰ Hâricîler bu ismi Kur’an’da geçen şu ayetten iktibas etmişlerdir: “ İnsanlardan öyleleri vardır ki, Allah rızasını kazanmak için nefislerini (bu yolda) satarlar.”¹¹

Hâricîler’in konuyla ilgili şiirlerinden birisinde mezkûr ayetten esinlenilerek

- 5) Bk. Abdulmunim Macid, et-Tarîhu’s-Siyâsî li’ d-Devleti’l-Arabiyye Asru’l-Hulefâi’l-Umeviyyin, s. 135; Mahmud Şâkir, et-Târîhu’l-İslâmî el-Ahdu’l-Umevî, s. 111; Ahmed Emin, Fecru’l-İslâm, s. 257; Yakût el-Hamevî, Mu’cemu’l-Buldan, II, 245
- 6) Muberrred, el-Kâmil, III, 181-182
- 7) Muberrred, el-Kâmil, III, 254
- 8) Abdurrezzak Hüseyin, Şi’ru’l-Havâric, s. 13
- 9) Bk. İrfan Abdulhamid, Dirasat, s. 90
- 10) Abdurrezzak Hüseyin, Şi’ru’l-Havâric, s. 13; Bu dört isim için bk. el-Bağdâdî, el-Fark Beyne’l-Firak, s. 67-68; Ahmed Emin, Fecru’l-İslam, s., 257
- 11) el-Bakara 2 / 207

şöyle bir beyit geçer:

إِنَّا شَرَيْنَا بِدِينِ اللَّهِ أَنْفُسَنَا نَبَغِي بِذَلِكَ إِلَيْهِ أَعْظَمَ الْجَاهِ

“Bizler Allah’ın dinine mukabil nefislerimizi satmışız. Bununla biz O’nun katında en büyük şerefi arzularız.”¹²

Hâricîlik isminin sadece sadedinde olduğumuz fırka için mi, yoksa mevcut yönetime karşı isyân eden her zamanın benzer vasıflar taşıyan her fırkası için mi geçerli olduğu hususunda farklı görüşler vardır.

Çağdaş yazarlardan Fatıma Cuma bu konuda şunları söyler: “Bazı tarihçilere göre halkın biat ettiği imama karşı çıkan herkes Haricî sayılır. İster bu isyan Hulefa-i Raşidîn’e karşı olsun, ister onlardan sonra gelen tabiîn imamlarına karşı olsun ve ister günümüzdeki bir İmama karşı olsun durum farketmez.”¹³ Buna göre hangi devirde olursa olsun islâmî cemaatten ayrılması itibariyle herkes ve her fırka bu isim ile anılabilir.¹⁴ Ancak belli prensiplere sahip istilâhî mânadaki Haricîler denildiği zaman akla hep Hz. Ali’ye karşı çıkan fırka gelir.¹⁵

Hâricîlik isminin menşei kabul edilen Hz. Peygamber’in (s.a.v.) hadisi üzerinde de durmakta yarar görüyoruz.

Haricîler’i konu edinen akaid, tefsir, hadis ve tarih kaynaklarının çoğunda zikredilen bir hadis vardır ki, bu hadiste söz konusu edilen adam ile Hâricîler arasında bir ilişki kurulmaktadır. Kaynaklarda nakledilen rivâyetin özü şudur: Huneyn Gazvesinde elde edilen ganimetleri paylaştıran Hz. Peygamber, İslâm’a daha iyi ısınmaları için bir gruba biraz daha imtiyazlı davranmıştır. Bu sırada adamın biri “Adil davran ey Allah’ın Rasûlü” diye itirazda bulunmuş, bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.v.) kendisine şunları söylemiştir: “Yazıklar olsun sana, ben de adil davranmıyorsam başka kim davranabilir?”¹⁶ Bu karşılıklı konuşmanın ardından Hz. Peygamber o adamı göstererek gelecekle ilgili şu tarihî sözleri söylemiştir: “Bu

12) Söyleyeni zikredilmeyen bu şiir için bk. Abdurrezak Hüseyin, Şi’ru’l-Havâric, s. 13; Hâricîler için zikredilen bu dört isim için bk. Fatıma Cuma, el-İtticâhatu’l-Hizbiyye, s. 153; el-Eş’arî, Makalat, I, 206; Ahmed Emin, Fecru’l-İslâm, s. 257

13) Fatıma Cuma, el-İtticâhat, s. 153 ; Ahmed İsmail Ali, Târîhu Bilâdi’ş- Şam, 264

14) Bk. Mahmud İsmail Abdurrazık, “el-Havâric ve Kadiyetu’t-Tahkim”, el-Mecelletu’l-Misriyye, s. 47

15) Bk. Mahmud İsmail Abdurrazık, “el-Havâric ve Kadiyetu’t-Tahkim”, el-Mecelletu’l-Misriyye, s. 47

16) Buhârî, Edeb 95 (VII, 111), Ayrıca benzer ifâdeler için bk. Muberrred, el-Kâmil, III, 189-190

adamın neslinden öyle bir topluluk çıkacak ki, Allah'ın kitabını indiği gibi, taze olarak okuyacaklar fakat bu okuma onların gırtlaklarından öteye geçmeyecektir. Okun yaydan çıkması gibi bunlar da dinden çıkacaklar.”¹⁷

Ancak bu hadîs etrafında bir hayli farklı görüşler ileri sürülmüş ve araştırmacılar arasında tartışmalar baş göstermiştir. Bu farklı görüş ve tartışmaların yoğunlaştığı noktalar ise, hadîsle ilgili farklı rivayet yolları, rivayetten rivayete göre göze çarpan eksik ve fazla cümleler, hadisenin cereyân tarzıyla ilgili muhtelif anlatımlar ve hadîste geçen adamın kimliğiyle ilgili yorumlardır.

Bu konuda geniş bir değerlendirme yapan ve bazı neticeler çıkarmaya çalışan bazı yazarların görüşlerini burada özetlemekte fayda görüyoruz: Hz. Peygamber'in mezkûr hadîsinin nakledildiği rivâyetlerden birinde şu fazlalık vardır ki, bu fazlalık Hâricîler'in vasıflarına büyük ölçüde uymaktadır: "...Bunlar İslâm ehlini öldürür, putperestlere dokunmazlar..."¹⁸ Hâricîler'in, İslâm büyüklerinden Abdullah b. Habbab'ı Hz. Ali hakkında iyi konuştuğu için öldürmeleri,¹⁹ aynı esnada kendisiyle konuştukları bir müşrik'i serbest bırakıp ilticâsını kabul etmeleri buna örnek olarak gösterilebilir. Zira Hâricîler'den önce İslâm tarihinde böyle bir olaya rastlanmamıştır.

Ganimet taksimatı esnasında Hz. Peygamber'e itiraz eden adamı öldürmek için Hz. Ömer'in izin istemesi, buna karşılık Hz. Peygamber (s.a.v.)'in ona izin vermemesi ve bir rivayette geçen şu cümleleri söylemesi de Hâricîler'in ibadet vasıflarına uymaktadır: "Onu rahat bırak, zira onun öyle arkadaşları var ki, sizlerden herbiri kendi namazını onun namazının yanında, orucunu da onun orucu yanında hakîr görecektir...."²⁰

İslâm tarihi bu fırka kadar ibadete düşkün bir gruba şahit olmamıştır. Hadis diliyle Hz. Ömer gibi büyük bir sahabînin bile namaz ve orucu onlarınkine nazaran daha düşük gösterilmektedir.

17) Buhâri, Murteddîn 7 (VIII, 53); Ayrıca konu hk. bk. Ebûbekir Ahmed b. Muhammed, es-Sünne, I, 145; Muberrred, el-Kâmil, III, 190

18) Bk. Abdulhalîm 'Uveys, İbn Hazm el-Endelusî, s. 271

19) Bk. Abdüşşâfi Muhammed Abdullatîf, el-Alemu'l-İslâmî fi'l-Asri'l-Umevî, s. 89; Muberrred, el-Kâmil, III, 211-212

20) Krş. es-Sefârîni, Levâihu'l-Envâr, s. 323; el-Kalmâvî, Edebu'l-Havâric, s. 3; el-Cevzecânî, Ahvalu'r-Rical, s. 33

Bu hadîsin vürûduna neden olan taksimatın hangi mal ile ilgili olduğu ve kendilerine imtiyaz tanınmak istenen şahısların kimler olduğu yönünde de farklı görüşler mevcuttur. Bu malın Huneyn Gazvesi'nden elde edilen ganimet olduğuna dair rivayetler olduğu gibi, bunun Hz. Ali'nin Yemen'den gönderdiğine ilişkin rivayetler de vardır. Kendilerine ayrıcalık tanındığı söylenen kişilerden el-Akra' b. Habis (ö.31/651) ve Uyeyne b. Hısn dışında kaynakların üzerinde ittifak ettikleri kimseler yoktur.

Hadîste sözü edilen adamın kim olduğu hakkında da farklı görüşler vardır. Üzerinde en çok durulan isim ise, lakabı "Zülhuvaysıra" olan Hurkûs b. Zühayr (ö. 37/ 657)'dir.

Belli bir zümrenin prensiplerini kendinde toplayan bir şahıs olarak bu adama Hâricî demek pek isâbetli olmasa bile, Peygamber (s.a.v.) bu adamın taşıdığı rûhun ileride belli bir fırkada temerküz edeceğine işaret etmiş ve bu fırkanın en müsait bir çevrede ortaya çıkıp teşekkül edeceğini haber vermiştir.²¹

B . FIRKALARIN DOĞMASINA YOL AÇAN ÖNEMLİ GELİŞMELER

Doğrudan doğruya Hâricîler'in ortaya çıkmasına ve bu fırka ile ilgili malumata geçmeden önce, genel olarak bu dönemde fırkaların teşekkül etmesine zemin hazırlayan gelişmeleri bilmemiz gerekir.

Emevîler döneminde hayatın akışı siyasî, dinî, ictimai ve kültürel açıdan Hz. Peygamber ve Raşîd halifeler zamanına nazaran çok farklı mecralara girmiştir. Emevîler dönemindeki şekliyle siyasî, dinî ve fikrî alanlarda müslümanlar arasında onları birbirine düşürecek kadar ihtilaflar İslâm'ın bu ilk döneminde me- zubahis değildi.²²Cahız'ın ifadesiyle "Sadru'l-İslâm müslümanları kardeşlik ve ülfet esaslarına dayanan sağlam bir tevhd ve gerçek bir ihlas üzerindeydiler. Kitap ve sünnet düsturları üzerinde bu müslümanlar birlikteliklerini kurmuşlardı.²³ Emevîler dönemine girildiğinde ise müslümanlar birbirinden ayrı fırkalara bölünmüş; bu fırkalar asabiyet, siyasal ve dinsel münakaşalar içinde birbirini boğazlar hale gelmişlerdir.²⁴ Corcî Zeydan'ın tespitine göre "İslam devletinin

21) Geniş bilgi için bk. el-Kalmâvî, Edebu'l-Havâric, s. 2-7

22) Bk. el-Hadî, İtticahatu'ş-Şi'r, s. 8

23) Cahız, Resail, II, 7

Emevîler'e intikal etmesi, müslümanların hayatında derin izler bırakan büyük bir devrim olmuştur."²⁵

1. Hz. Osman'ın Uygulamaları

Aslında araştırmacılar Emevîler döneminde kanlı çatışma ve ayrılıklara yol açan gelişmelerin potansiyel olarak başlangıcını üçüncü halife Hz. Osman (r.a.)'ın hilafetinin son senelerinde takip ettiği "yumuşak siyaset" günlerine dayandırmaktadırlar.

"Hz. Osman'ın gerek İslam'dan önce gerekse İslam'dan sonra sahip olduğu haya, yumuşaklık, alçakgönüllülük ve hilm gibi ahlakî seciyeleri onun hilafetteki siyasî uygulamalarına da yansımıştır. Bu yüzden de göz yumucu ve hoşgörülü bir siyaset takip etmiştir ki, bu siyaset yöneticiliğin bir görüntüsü olarak kalplerde heybet bırakmak ve kişilere haddini bildirmek gibi lüzumlu iki uygulamayı arka plana ittiği için makbul sayılmamaktadır."²⁶ Hz. Ömer'in şu meşhur sözü bu tür siyasetin halk üzerinde caydırıcı olamayacağını göstermesi bakımından dikkat çekicidir: " Bu işin (halkı yönetme işi) üstesinden ancak zayıflık göstermeyen yumuşaklığa, zulümle sonuçlanmayan sertliğe sahip olanlar gelir."²⁷ Hz. Osman'ın siyasetteki yumuşaklığı bazı sahabenin de dikkatini çekmiş ve Amr b. As (ö.43/664) bunun olumsuzluklarından kendisine bahsetmişse de²⁸, Hz. Osman herhangi bir fitneye sebep olmamak için yumuşak siyasetine devam ederek bu öğütleri fazla önemsememiş ve "Osman, herhangi bir fitneyi harekete geçirmeden ölecekse ona ne mutlu!"²⁹ diyerek yumuşak siyasette kararlı olduğunu göstermiştir.

Ayrıca Hz. Osman (r.a.) mensubu bulunduğu Emevî ailesinin bireyelerine ayrıcalıklar tanımakla da itham edilmiştir.³⁰ Dindeki yerlerine, takva düzeylerine ve yaşlarına bakmaksızın bazı Emevî müntesiplerini yönetici olarak ataması, bu

24) Bk. el-Hadî, İtticahatu'ş-Şi'r, s. 8

25) Corcî Zeydan, ADAB, I, 203

26) el-Hadî, İtticahatu'ş-Şi'r, s. 9

27) İbn Kuteybe, Uyûn, I, 9

28) Bk. İbn Esfir, el-Kâmil fi't-Tarîh, III, 156

29) Bk. İbn Esfir, el-Kâmil, III, 156

30) Bk. el-Hadî, İtticahatu'ş-Şi'r, s. 10; Muhammed Halil ez-Zeyn, Târîhu'l-Fırak, s. 85

yöndeki itham ve iddiaları arttırmıştır. Ebû Musa el-Eşarî (ö. 44/665)' yi Basra valiliğinden azledip yerine 25 yaşındaki yeğeni (dayısının oğlu) Abdullah b. Amir (ö. 59/679)'i tayin etmesi³¹ bu iddialara yol açan uygulamalarından biridir.³²

el-Hakem b. Ebi'l-As (ö. 32/652) Hz. Osman'ın amcasıydı. Hz. Peygamber (s.a.v.) onu Taif'e sürmüştü. Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer de onun Taif sürgününden dönüp Medine'ye gelmesine izin vermemişlerdi. Hz. Osman ise onu affetmiş, kendisine yüzbin (dirhem veya dinar) vererek Medine'ye dönmesine izin vermiştir.³³

Abdullah b. Sa'd b. Ebî Sarh (ö. 37/657) Afrika bölgesine yönelik fetihlerde ele geçirdiği ganimeti (sonradan dağıtılmak üzere) Hz. Osman'a göndermişti. Ancak Mervan b. el-Hakem (ö. 65/685) bu ganimetleri kendi başına beşyüzbin dinar vererek satın almış ve Hz. Osman da bunu iptal etmemiştir.³⁴

Hz. Osman'ın bir kısmı siyasî, bir kısmı malî, bir kısmı da dinî olan ve içinde zikrettiğimiz faaliyetlerin de yer aldığı bazı uygulamaları halk arasında artık açıkça konuşulup tenkid edilir bir vaziyet almıştı. Hz. Osman tüm bu tenkîd ve uyarıları "kavli leyyin" (yumuşak sözler) le karşılamaya devam ediyordu.³⁵ Bu uyarıların dikkat çekici olanlarından biri de Hz. Ali (r.a.) tarafından yapılmıştır. Hz. Osman'a hitaben İmam Ali şunları söylüyordu: "Allah nezdinde insanların en kötüsü, yoldan çıkan ve insanların da yoldan çıkmasına neden olan zalim hükümdardır. Seni Allah'ın intikamı ile uyarıyorum. Zira Allah'ın azabı gerçekten çok acıktır. Ve ben seni, bu ümmetin "öldürülen imamı" olmaman için ikaz ediyorum."³⁶ Hz. Ali bu uyarıcı sözlerini söyledikten sonra Hz. Osman'ın akrabalarına karşı olan zaaf noktalarını hatırlatmış, akrabalarına yönelik halkın tasvîb etmediği bazı uygulamalarını örnek göstermiştir.³⁷

Neticede, Hz. Peygamber'in vefatından sonra Hz. Ali'nin hilafete daha layık olduğu yönündeki potansiyel görüş, bu kez bir propaganda olarak kullanılmış oldu. Abdullah b. Sebe (ö.40/660) idaresinde teşkil edilen bazı gruplar şehir şehir

31) Bk. Taberî, Tarîhu'l-Ümem ve'l-Mulûk, V, 263 vd.; İbn Esîr, el-Kâmil fi't-Tarîh, III, 99-100

32) Bk. el-Hadî, İtticahatu's-Şi'r, s. 10

33) Bk. el-Hadî, İtticahatu's-Şi'r, s. 10

34) Bk. İbn Esîr, el-Kâmil fi't-Tarîh, III, 91

35) Bk. el-Hadî, İtticahatu's-Şi'r, s. 11

36) Bk. Taberî, Tarîhu'l-Ümem, V, 344; İbn Esîr, el-Kâmil, III, 151

37) Bk. el-Hadî, İtticahatu's-Şi'r, s. 13

dolaşarak Hz. Ali'nin Hz. Peygamber'in hilafet vasisi olduğunu ve Hz. Osman'ın bu makamı haksız yere aldığını yaymaya başladılar.³⁸

Halk arasında böylece Hz. Osman aleyhinde bir muhalefet cephesi oluştu. Bir araya gelen bu ihtilalci gruplar Mısır, Basra ve Kûfe gibi yerlerden Medîne'ye gelip Hz. Osman'ın evini kuşatarak günlerce aç ve susuz bıraktılar, namaz için camiye gitmesine dahi izin vermediler.³⁹ Neticede bilindiği gibi bu İslâm halifesi hiç de İslâmî olmayan bir tarzda şehid edilmiş oldu.

2. Muâviye'nin Hz. Osman'ın Kanını Hilâfet Davasında Kullanması

Hz. Osman'ın öldürülmesi, islâm ümmetinin birliğine darbe indiren büyük bir fitne kapısının açılmasına fiilen yol açtı.

Şam ahalisi Muaviye etrafında birleşerek onu tercih ettiklerini, hilafete başkalarından çok kendisinin layık olduğunu ileri sürmeye başladılar.⁴⁰ Zaten Muaviye de kendini Hz. Osman'la aynı aileden gelen kişi olarak, Hz. Ali'yi Hz. Osman'ın öldürülmesinde parmağı olmakla ve onun katillerini kendi ordusu içerisinde barındırmakla itham ediyordu.⁴¹

Neticede Hz. Ali, Muaviye ve taraftarlarına haber göndererek hali-hâlinin tanınmasını ve kendisine biat edilmesini istemiş, ancak Muaviye, erkânıyla yaptığı görüşmeler sonucu Hz. Osman'ın kanını ileri sürerek karşı çıkmıştır.⁴² Arkasından gönderdiği cevabî mektupta ise şunları söylemiştir: “.... Ancak sen Hz. Osman'ın üzerine Muhacirleri saldırttın ve câhillerin sana tabi olmalarını sağladın. Fakat Şam ahalisi seninle savaşmaktan başka bir şey düşünmüyor. Sen Hz. Osman'ın katillerini teslim edinceye kadar seninle savaş devam edecektir. Bunu yapacak olursan hilafetin de bir şûra makamı olarak gerçekleşmesini temin edeceğiz. Aksi takdirde bana getireceğin hiçbir delil beni bağlamaz. Talha ve Zübeyr sana biat

38) Bk. el-Hadî, İtticahatu's-Şi'r, s. 11

39) Bk. İbn Kesîr, el-Bidaye, VII, 194 vd.; İbn Esîr, el-Kâmil, III, 172 vd.

40) Bk. el-Hadî, İtticahatu's-Şi'r, s. 11-12

41) Bk. Taberî, Tarihu'l-Ümem, V, 618; Muaviye'nin Hz. Osman'ın kanını sürekli gündemde tutması aslında hilâfeti ele geçirmek için taraftar ve kamuoyu oluşturmaya yönelik olarak değerlendirilmiştir. Bk. Mahmud İsmail Abdurrazik, “el-Havâric ve Kadiyetu't-Tahkîm”, el-Mecelle, s. 55

42) Bk. Taberî, Tarihu'l-Ümem, V, 612 vd.

etmişlerse de ben henüz biat etmiş değilim. Basra halkı sana biat etmiş olsa bile, şunu bil ki Şam halkı sana bu itaatı göstermeyecektir.⁴³

Olaylar gösteriyor ki, Hz. Muaviye Hz. Osman'ın öldürülmesini ve onun kanını hilafet yolunda Hz. Ali'ye karşı bir koz ve fırsat olarak değerlendirmiştir. Zira kendini bu kanı istemeye yetkili ve haklı görmüş, Hz. Osman'ın kana bulanmış gömleğini Şam mescidindeki minberi üzerinde halka gösterip onları heyecana getirmiş ve Hz. Osman'ın öldürülmesinde Hz. Ali'nin de sorumluluğunun bulunduğunu halk arasında yaymaya başlamıştır.⁴⁴

Emevîler'e bağlı şâirler de Hz. Ali ve onun mensup olduğu Haşim oğullarının Hz. Osman'ın öldürülmesinde sorumlu olduklarını içeren şiirler nazmediyorlardı. Bu şâirlerden biri olan Velid b. Ukbe b. Ebî Muayyit (ö.61/680) - ki kendisi aynı zamanda Hz. Osman'ın süt kardeşidir - Haşimoğullarına hitaben söylediği şiirde geçen şu beyit dikkat çekicidir:

غَدَرْتُمْ بِدِي كَيْمًا تَكُونُوا مَكَانَهُ كَمَا غَدَرْتَ يَوْمًا بَيْسَرَى مَرَازِبُهُ

“Kisra'nın avaneleri günün birinde kendisine ihanet ettikleri gibi, Hz. Osman'ın yerine geçmek için siz de ona ihanet ettiniz.”⁴⁵

3. Hz. Ali İle Muâviye Arasında Kalan Müslüman'ların İkiye Bölünmesi

Daha önce ifade ettiğimiz gibi Hz. Osman'ın kanına sahip çıkarak neticede hilafete talip olan Muaviye'ye en büyük destek Şam ahalisinden geldi. Hz. Ali'yi ise Iraklılar desteklediler. Hz. Ali, kendisine bağlı asker ve sivil taraftarlarını Kûfe'de biraraya getirmeye çalıştı. Hilafet ile ilgili çalışmalara da Kûfe'yi merkez yaptı. Mesûdî'nin tespitine göre de; “ Hz. Ali'nin davasına en hızlı bir şekilde icabet eden Kûfeliler olmuştur.”⁴⁶ Müslümanların bu şekilde farklı iki şehirde farklı iki halife adayını desteklemek için iki gruba ayrılmasının altında kabileler arası eski sürtüşmelerin de etkisinin bulunduğunu ifade eden yazarlar da vardır.⁴⁷

Mensub olduğu Tağlib kabilesiyle beraber Şamlılar'ın yanında Muaviye'yi

43) Bk. el-Hadî, İtticahatu's-Şi'r, s. 12-13

44) Bk. Mahmud İsmail Abdurrazik, “el-Havâric ve Kadiyetu't-Tahkim”, el-Mecelle, s. 55

45) Bu beyit ve şiirin diğer beyitleri için bk. el-Hufî, Edebu's-Siyâse, s. 18

46) Bk. Mesûdî, Murûcu'z-Zeheb, II, 362

47) Bk. el-Hadî, İtticahatu's-Şi'r, s. 16

destekleyen şâir Ka'b b. Cu'ayl (ö. 55/675)'in şu şiiri, Şam ve Kûfe'de yaşayan Arap kabilelerinin eski sürtüşmelerine işaret etmesi ve yazarların bu sürtüşmelerin etkisiyle ilgili görüşlerini teyid etmesi bakımından dikkat çekicidir:

أَرَى الشَّامَ تَكَرَّرَ مُلْكُ الْعِرَاقِ	وَأَهْلُ الْعِرَاقِ لَهُمْ كَارِهِينَا
وَكُلًّا لِصَاحِبِهِ مُبَغِضًا	يَرَى كُلُّ مَا كَانَ مِنْ ذَاكَ دِينَا
إِذَا مَا رَمَوْنَا رَمَيْنَاهُمْ	وَدِينَاهُمْ مِثْلَ مَا يُقْرِضُونَا
فَقَالُوا: عَلِيُّ إِمَامٌ لَنَا	فَقُلْنَا رَضِينَا إِبْنَ هِنْدٍ رَضِينَا
وَقَالُوا: نَرَى أَنْ تَدِينُوا لَهُ	فَقُلْنَا: أَلَا نَرَى أَنْ نَدِينَا

“Şam’ın, Irak’ın yönetiminden hoşlanmadığını, Irak’ın da onları (Şamlıları) istemediğini görüyorum.

Bu iki şehirden herbirini diğerine karşı kızgın olarak ve yaptığı herşeyi dinden saydığını görüyorum.

Onlar bize saldırdıklarında biz de onlara saldırırız. Bize neyi borç verirlerse biz de onu öderiz

Onlar; “Ali imamımızdır” dediler, biz de; “İbn Hind’i seçtik” dedik.

Onlar; “Ali’ye uymanız gerek” dediler, biz ise; “uymanız gerekmez” dedik.”⁴⁸

Muaviye taraftarı şâirlerin bu şiirlerine; Hz. Ali taraftarı şâirler de karşılık veriyor ve Hz. Ali’nin hilafete daha layık olduğunu her fırsatta dile getiriyorlardı. Bunlardan biri olan şâir en-Necaşi (Ebu’l-Haris Kays b. Amr b. Malik) (ö. 40/660) şunları söylüyor:

دَعَا يَا مُعَاوِيَةَ مَا لَنْ يَكُونَا	فَقَدْ حَقَّقَ اللَّهُ مَا تَحَذَرُونَا
أَتَاكُمْ عَلِيُّ بِأَهْلِ الْعِرَاقِ	وَأَهْلِ الْحِجَازِ فَمَا تَصْنَعُونَا

“Olmayacak bir işin peşini bırak ey Muaviye! Şüphe yok ki sizin korktuğunuz şeyi Allah gerçekleştirmiş oluyor.

Ali, Irak ve Hicaz ahalisiyle size gelirken daha ne yapabilirsiniz?”⁴⁹

48) Bk. el-Hufî, Edebu’s-Siyâse, s.152

49) Bk. el-Hufî, Edebu’s-Siyâse, s. 199

İki taraf arasındaki karşılıklı tartışma ve sürtüşmeler, fiilen ikiye ayrılan müslümanları neticede İslâm tarihinin en kanlı iç savaşlarından olan Sıffin savaşına sürüklenmesine yol açtı. Biz bu savaşa geçmeden önce bir ön tedbir olarak görüşülen ancak sonuçsuz kalan bazı mülâhaza ve görüşmelerden söz etmek istiyoruz:

Hiz. Ali'nin müsteşarlarından biri olan el-Muğire b. Şu'be (ö.50/670), kendisinden başta Muaviye olmak üzere Emevî ailesine mensub vali ve diğer yöneticileri görevlerinden azletmemesini, bilakis bir gün kendisine itaat edecek duruma gelinceye kadar bunları görevlerinde tutmalarını önerdiyse de, bunun bir siyasî riyakârlık olacağını ifade eden Hiz. Ali bu öneriyi reddetti. Bunun üzerine diğer görevlileri azletse bile en azından Muaviye'yi yerinde bırakması yönünde ikinci bir teklif sunulduysa da, Hiz. Ali, "Vallâhi Muaviye'yi iki gün bile görevinde tutmayacağım"⁵⁰ diyerek bu teklifi de reddetti. Benzer bir öneriyi de İbn Abbas getirip "Savaş hileden ibarettir" hadisini hatırlatarak bu önerisini te'yid etmek istedi. Ancak Hiz. Ali, kendisiyle Muaviye arasında kılıçtan başka bir çıkar yolunun kalmadığını ifade ederek savaşa kararlı olduğunu bildirdi.⁵¹

4. Sıffin Savaşı ve Hakem Olayı

Hâricîlik hareketinin fiilî olarak Sıffin savaşı esnasında tatbîk edilen "Hakem Olayı" ile beraber ortaya çıktığı hususunda kaynaklar hemen hemen ittifak ederler.⁵² Biz burada önce eski ve yeni kaynakların çoğunda benzer ifâdelerle anlatılan bu olayın bir özetini, ardından da araştırmacıların olayla ilgili çarpıcı değerlendirme ve tespitlerini kısaca ele almak istiyoruz:

Hiz. Ali ile Muaviye orduları arasında 37/ 657 yılında Suriye ile Babil arasında yer alan Sıffin ovasında İslâm tarihinin en kanlı iç savaşı yaşandı. Tarihe "Sıffin Savaşı" olarak geçen bu savaşta binlerce müslümanın kanı döküldü. Tarihçiler bu savaşta ölü sayısını 70 000 gibi kabarık bir rakam olarak bildirmektedirler.⁵³ Hiz.

50) Bk. Mesûdî, Murûc, II, 364

51) Bk. Mesûdî, a.g.e., II, 364

52) Bk. Muhammed Velel Dâdâh, Mefhûmu'l-Mülk fi'l-İslam, s. 67; es-Sefârînî, Levâihu'l-Envar, II, 322-323; Mahmud Mekkî, el-Havâric fi'l-Endelus, s. 169; Abdulhalim 'Uveys, İbn Hazm el-Endelüsî, s. 270; ed-Dârî, el-İmamü'z-Zuhrî, s. 64; İbn Ebu'l-Hadîd, Şerhu Nehci'l-Belâge, II, 206 vd.; Marshall Hodgson, İslâm'ın Serüveni, I, 157 vd.

53) Bk. Philip K. Hitti, Arap Tarihinin Mimarları, s. 64 vd.

Hız. Ali savaşı kısa kesmek için ordusuna hitâben çok te'sirli bir konuşma yaptı. Bu konuşma ve hitâbet karşısında kendisinden geçercesine savaşan askerler, çoğunluğu Suriye askerlerinden oluşan Emevî ordusunu fazlasıyla yıprattı.

Emevîler'in yanında yer alan ve askerî alandaki dehâsıyla tanınan Amr b. As'ın Muaviye'ye yaptığı öneri savaşın akışını bir anda değiştirdi. Amr'ın önerisiyle ordu içinde kimin yanında Kur'an-ı Kerîm varsa onu mızrakların ucuna takıp bir sulh alâmeti olarak havaya kaldırmaları emredildi. Mızraklarının ucuna Kur'an-ı Kerîm'i geçiren Emevî askerleri, Hız. Ali'nin ordusuna yaklaşarak; "Aramızda Allah'ın kitabı hakem olsun" diye bağırmağa başladılar. Başta Hız. Ali olmak üzere ordudan bazı kimseler bunun bir siyasî hile olduğunu ileri sürerek nihaî zafere kadar savaşa devam etmek gerektiğini ısrarla beyân ettilerse de, kalabalık bir kesim buna kulak asmayarak Kur'an-ı Kerîm'in hakem tayin edilmesi fikrini kabul ederek savaştan vazgeçtiler. Bu ikilik karşısında Hız. Ali de teklifi istemeyerek de olsa kabul etmek zorunda kaldı.

Uzun süren müzâkerelerden sonra problemin, her iki taraftan seçilecek birer hakeme havale edilmesine ve bu iki hakemin verecekleri ortak karara göre çözümlenmesine karar verildi. Taraflar bu kez kendilerine kimi hakem seçecekleri hususunda çalışmalarına başladılar.

Neticede Muaviye tarafı hakem olarak Amr b. As'ı, Hız. Ali cephesi ise Ebû Musa el-Eşarî (ö. 44/665)'yi seçtiler. Bu iki hakem kendi aralarında yaptıkları ikili görüşmeler sonunda hem Hız. Ali'yi hem de Hız. Muaviye'yi saf dışı bırakarak meseleyi bir şura heyetine havale etmeyi kararlaştırdılar.

Kararın tebliğ edileceği an geldiğinde Amr, Ebû Musa'yı öne sürerek onun yaşça ve ilimce kendisinden üstün olduğunu, dolayısıyla söze önce onun başlamasının daha uygun olacağını ifade etti. Bunun üzerine söz alan Ebû Musa, kının 'an çıkardığı kılıcını göstererek; "Kılıcımı kınından çıkardığım gibi Ali ve Muaviye'yi halifelikten çıkarıyorum" dedi. Ardından söz alan Amr b. As ise elinde tuttuğu kılıcını kınına yerleştirerek; "Ben de Ebû Musa'nın yaptığı gibi Ali'yi halifelikten çıkarıyorum ve kılıcımı kınına yerleştirdiğim gibi Muaviye'yi halifeliğe yerleştiriyorum" dedi.

Amr'ın bu manevrasından sonra ortalık karışmağa başladı. Ordunun içinden

çıkan büyük bir grup; “Hüküm ancak Allah’ındır” şiarını haykırıp hakem olayını protesto ettiler. Bununla da yetinmeyip hakem olayını kabul ettiği için Hz. Ali’ye karşı çıkıp isyân ettiler. Tarihe “Hâricîler” olarak geçen bu grup, böylece bu fırkanın ilk fiilî gücünü de meydana getirdiler.⁵⁴

Şimdi de anahatlarıyla verdiğimiz bu olay ile ilgili bazı tespit ve değerlendirmelere geçelim:

Öncelikle şunu ifâde edelim ki, Hz. Ali başlangıçta tahkîm olayının bir tuzak olduğunu sezmiş, buna aldanılmaması gerektiğini ifâde etmiş ve zaferle sonuçlanmasına yaklaşılacak savaşın devam ettirilmesi için askerlerine uyarıda bulunmuştur.⁵⁵ Ancak ısrarlara dayanamayıp bu olayı kabul etmek zorunda kalmıştır.

İşin ilginç tarafı Hz. Ali’yi hakem olayına zorlayanların önemli bir kesiminin sonradan bu olayı kabul ettiği için Hz. Ali’ye karşı çıkıp ondan ayrılan Hâricîler’den olmasıdır.⁵⁶ Hatta içinde Hâricîler’in ileri gelenlerinin de bulunduğu bu insanların silahlarını kuşanarak Hz. Ali’ye gelip ona şu tehditleri savurdıkları da rivayet edilmektedir: “Ey Ali! Ya hakem olayını kabul edeceksin, ya da daha önce Osman b. Affan (ö. 35/656)’ı öldürdüğümüz gibi seni de öldürürüz.”⁵⁷

Ancak şunu da belirtmekte fayda vardır ki, Hâricîler de hakem olayının bu şekilde Amr b. As’ın manevrasından dolayı fiyasko ile sonuçlanacağını tahmin etmemişlerdi.

Aslında Hâricîler’in karşı çıktıkları, hakem olayının kendisidir. Baştan beri beraber oldukları Hz. Ali’ye karşı değillerdi. Onlara göre hakem olayını kabul etmek, şimdiye kadar Emevîler’in Kitap ve Sünnete muhalif oldukları iddiasıyla

54) Krş. İbn Abdurabbih, el-ikd, IV, 322-325; Mesûdü’l-Murûc’z-Zeheb, II, 403 vd.; Hayati Ülkü, İslâm Tarihi, II, 103- 106; Şehristânî, el-Milel ve’-Nihal, s. 106-107; Muhammed Ebû Zehra, İslam’da Siyâsî ve İtikadî Mezhepler Tarihi, s. 71-72; Taberî, III, 208- 219 (Osmanlıca İstanbul 1328 baskısı); el-Kalkaşendî, Subhu’l-A’sâ, XIII, 225 vd.; Muhammed Halil ez-Zeyn, Târîhu’l-Firak, s. 85- 86; Mahmud İsmail Abdurrazık, “el-Havâric ve Kadîyetu’t-Tahkîm” el-Mecelletu’l-Mısriyye, s. 57-58

55) Bk. Selim en-Nuaymî, “Zuhûru’l-Havâric”, Mecelletu’l-Mecmai’l-İrakî, s. 20

56- Bk. Selim en-Nuaymî, “Zuhûru’l-Havâric”, Mecelle, s. 20; Tâhir Ahmed ez-Zavî, Târîhu’l-Fethi’l-Arabî fi Libya, s. 153; el- Kalkaşendî, Subhu’l-A’sâ, XIII, 225; en-Nuveyrî, Nihâyetu’l-Ereb, XX, 161; ed-Darfî, el-İmamü’z-Zühri, s. 64; Ahmed İsmail Ali, Tarihu Biladi’s-Şam, s. 264-266; el-Mustafevî, el-Hakâik, s. 390

57) Bk. en-Nuaymî, “Zuhûru’l-Havâric”, a.g.e., s. 23

onlara karşı yürütülen savaşın boş yere yapıldığı mânasına geliyordu. Hakem olayının başarısızlıkla sonuçlanmasının ardından Emevîler'le tekrar savaşılması için Hz. Ali'nin Hâricîler'e yaptığı çağrı karşılık bulmamıştır. Çünkü bu durum onlar için hak bildikleri bir davada şüpheye düşmek anlamına geliyordu.⁵⁸

el-Kalkaşendî'ye göre Hz. Ali'yi hakem olayını kabul etmeye teşvîk edenler Hâricîler olduğu gibi, kimin hakem olarak seçilmesi gerektiği konusunda yapılan tartışmalarda Ebû Mû'â'ya işâret edenler yine kendileri olmuştur.⁵⁹

Mızrakların ucuna Kur'ân'ı geçirme fikrinin doğrudan doğruya Muâviye'den çıktığını söyleyen bazı yazarlar varsa da,⁶⁰ araştırmacıların büyük çoğunluğu bunu önerenin Amr b. As olduğuna kaildirler. Olaya en yakın İslâm büyüklerinden biri olan Hasan el-Basrî (ö. 110/728)'nin nakledilen şu sözleri de bu fikri ortaya atanın Amr olduğunu te'yid etmektedir: "İslâm ümmetinin işini fesâda uğratan iki kişi vardır: Biri, kendisinden sonra oğlu Yezîd (ö. 64/683)'in halife olması için Muaviye'yi teşvîk eden onun Kûfe valisi Muğire b. Şu'be (50/670); diğeri ise Sıffin günü Kur'an sayfalarının mızrakların uçlarına geçirilmesini öneren Amr b. As'tır."⁶¹

Hz. Ali'ye ilk karşı çıkan şahısların kimler olduğu yönünde bazı farklı görüşler varsa da, bunların sırayla; el-Eş'as b. Kays (40/661), Mesud b. Fedekî et-Temîmî ve Zeyd b. Huşn et-Tâî oldukları fikri daha çok yaygındır.⁶² "Hüküm Ancak Allah'ındır" şiarını ilk olarak haykıran kişinin Urve b. Udeyye el-Hanzelî (ö. 58/678) olduğu rivayet edilir.⁶³ Bu sözü duyan Hz. Ali'nin bunu; "Kendisiyle bâtilim irade edildiği hak bir söz" olarak nitelemesini çağdaş yazarlardan Ahmed İsmail Ali şöyle yorumlar: "Hâricîler bu söz ile halîfelik gibi önemli bir dinî meselenin insanların hakemliğine havâle edilemeyeceğini ifâde etmek istemişler.

58) Bk. en-Nuaymî, "Zuhûru'l-Havâric", Mecelle, s. 33- 34; Mahmud Mekkî, el-Havâric fi'l-Endelus, s. 169

59) Bk. el-Kalkaşendî, Subhu'l-A'sâ, XIII, 225

60) Bk. Muhammed Veled Dâdâh, Meftûmu'l-Mülk, 67

61) es-Suyûtî, Tarîhu'l-Hulefâ, s. 205. Bu fikrin Amr b. As tarafından ileri sürüldüğüyle ilgili olarak bk. İbn Ebu'l-Hadîd, Şerhu Nehci'l-Belâge, II, 206

62) Bk. Ahmed İsmail Ali, Tarîhu Bilâdi's-Şam, s. 264; Şehristanî, el-Milel, I, 106

63) Bk. Ahmed İsmail Ali, Tarihu Bilâdi's-Şam, s. 264. Ancak bunu söyleyen ilk kişinin "el-Berek" olarak şöhret bulan ve asıl adının el-Haccac olduğu nakledilen bir kişi olduğuna dair rivayetler de vardır. Bk. Kardan, Hasan, "er-Ridde ve'l-Havâric", Mecelletu'l-Ezher, s. 685-686

Ancak Hz. Ali'yi bu olaya zorlayanlar kendileri olmuştur. Bu bakımdan mezkûr sözü mâna bakımından doğru bulan Hz. Ali, Hâricîler'in bunu kendi arzuları doğrultusunda başka mecrâlara çektiklerine işâret etmiştir.⁶⁴

Ayrıca Hz. Ali'nin bu sözle şu husûsa da işâret etmek istediği nakledilmektedir: İnsanların bazı dinî meselelerde hakem olabilecekleri bizzat Allah tarafından Kur'an diliyle bildirilmektedir. Bunlardan biri;

«يَحْكُمُ بِهِ ذَوَا عَدْلٍ مِنْكُمْ»⁶⁵ âyeti, bir diğeri de;

«وَلَوْ رَدُّوا إِلَى الرَّسُولِ وَإِلَى أُولِي الْأَمْرِ مِنْهُمْ .. الخ»⁶⁶ âyetidir ki, bu her iki âyette de insanları hakem kılmanın meşrûiyeti yer almaktadır. O halde Hâricîler kendi arzularına göre bu hak sözü bâtil maksatlara alet etmektedirler.⁶⁷

C. HÂRICÎLERİN MEŞHÛR FIRKALARI VE ÖNEMLİ BAZI GÖRÜŞLERİ

Hâricîler ortaya çıktıktan sonra muhtelif kollara bölünmeye başlamış ve bu bölünme aralıklı olarak devam etmiştir. Kaynaklarda Hâricîler'in 20 fırkaya ayrıldığı kaydedilmektedir.⁶⁸ Ancak Şehristânî'nin de ifade ettiği gibi bunların temel sayılan büyük fırkaları altı tane olup, diğer gruplar bunların alt kollarıdır.⁶⁹ Şimdi bu fırkaların en meşhurları ve bazı temel görüşlerinden bahsedelim.

1. el-Muhakkimetu'l- Üla

Hakem olayından sonra Hz. Ali'ye karşı çıkıp Kûfe yakınlarında bir köyün adı olan Harûra'da toplanan ilk grup bunlardır.⁷⁰ Bunlar, Hz. Ali'nin hakem olayını kabul etmekle tenakuz içine düştüğünü, kendisinin hak bir dava için savaştığını savunmasına rağmen bu olayla beraber hak yolda olduğu husûsunda hem onun şüpheye düştüğünü hem de kendilerini şüpheye düşürdüğünü ileri

64) Bk. Ahmed İsmail Ali, Tarihu Bilâdi's-Şam, s. 265

65) ... "İçinizden adâlet sahibi iki kişi hükmeder." el-Maîde, 5 / 95

66) .. "Halbuki onu Rasûl'e veya aralarında yetki sahibi kimselere götürselerdi.." en-Nisâ, 4 / 83

67) Bk. Henry, Nazariyât, s. 58-59; Bu konuyla ilgili diğer bazı âyetler için bk. Muberrred, el-Kâmil, III, 182

68) Bk. el-Hufî, Edebu's-Siyâse, s. 95; Hasan İbrahim Hasan, İslam Tarihi, I, 71; el-Bağdâdî, el-Fark, s. 66

69) Bk. Şehristânî, el-Milel ve'n-Nihal, I, 107

70) Bk. Şehristânî, el-Milel, I, 107

sürerek savaş bayrağını açtılar.⁷¹ “Harûrî” olarak tesmiye edilen grup ile el-Muhakkimetu’l-Ûla grubu aynı kimselerden oluşur. Bunlar Harûra’da toplandıkları için Harûrî, hakem olayını ilk reddedenler oldukları için de el-Muhakkimetu’l-Ûla adını almışlardır.⁷²

Bu fırka Hz. Ali ve Muâviye’yi tekfir etmişlerdir.⁷³ Başlarında bulunan reislerinden Abdullah b. el- Kevvâ’ Hz. Ali ile yaptığı tartışma sonucu ikna olup, on atlı ile beraber tekrar Hz. Ali’nin safına geçti. Geriye kalanlar ise kendilerine Abdullah b. Vehb er-Rasibî (ö. 38/658) yi reis olarak seçtiler ve Nehrevân’a⁷⁴ doğru yol aldılar.⁷⁵ Sayıları 12.000 i bulan taraftarlarıyla Nehrevân’da toplanan bu Hâricîler ile Hz. Ali arasında çok çetin münakaşalar geçti. Hz. Ali’nin amacı son kez onları birlik olmaya çağırmak ve kan dökülmesini önlemektir. Fakat O, bütün çabalara rağmen istenilen neticeyi elde edemedi ve savaş yoluyla bunları ortadan kaldırmaktan başka bir çıkar yol bulamadı. Taraftarlarına yaptığı şu tarihî çağrı ile Hz. Ali istemiyerek de olsa savaşın içine girdi: “Onlarla savaşınız. Nefsimi yed-i kudrî tinde tutan Allah’a yeminler olsun ki, bizden on kişiden fazla öldürülmeyecek, onlardan da on kişiden fazla kurtulamayacaktır.”⁷⁶ Hz. Ali’nin dediği gerçekten oldu; kendi taraftarlarından dokuz kişi öldürüldü, Hâricîler’den de sekiz kişi kurtulabildi.⁷⁷

2. el-Ezârîka

Liderleri Nafi’ b. el-Ezrak el- Hanefî (ö. 65/684-5) ye olan nisbetlerinden dolayı bu isim ile anılırlar.⁷⁸ Nafi’den başka bu fırkanın içinde şu önemli isimlere rastlanır: Katerî b. el-Fucâe (ö.79/689), Ubeyde b. Hilâl el-Yeskûrî (ö. 77/696),

71) Bk. Muhammed Takî, Muarrefi-yi du Risâle (Farsça), s. 154

72) Bk. İrfan Abdulhamid, Dirâsât, s. 89

73) Bk. Muhammed Takî, Muarrefi-yi du Risâle, s. 154

74) Nehrevân : Bağdat ile Vasit arasında düşen geniş bir yerleşim bölgesidir. Bk. Yakût el-Hamevî, Mu’cemu’l-Buldan, V, 325

75) Bk. el-Bağdâdî, el-Fark, s. 68

76) el-Bağdâdî, el-Fark, s. 71; el-Hufî, Edebu’s-Siyâse, s. 95; Muberrred, el-Kâmil, III, 187;

Müellife göre onlardan sadece sekiz kişi kurtulabilmiştir. Bk. a. mlf., el-Kâmil, III, 187

77) Bk. Muberrred, el-Kâmil, III, 187; Bazı rivayetlere göre de onlardan sadece 10 kişi kurtulabildi. Geniş bilgi için bk. el-Mesûdî, Murûcu’z-Zeheb, II, 415- 417

78) Bk. İbn Kuteybe, el-Maarif, s. 622; ed-Dineverî, el-Ahbaru’t-Tivâl, s. 269

Abdurabbih es- Sağır ve Abdurabbih el-Kebîr .

Emevîler'le tam 19 sene savaşan Ezârika grubunun lideri Nafi' b. el-Ezrak'ın ölümünden sonra Katerî'ye biat edildi.⁷⁹

Başlangıçta daha çok Benû Temîm kabîlesi ve kolları olmak üzere Araplar'dan oluşan bu fırkaya daha sonraları "Mevâlî" olarak tabir edilen Arap olmayan milletlerden de çok sayıda insan bunlara katıldı.⁸⁰ Ezârika grubu Hâricî fırkalar arasında hem sayı hem de kuvvet bakımından en büyük grup olarak kabul edilir.⁸¹

Bu grubun ilk lideri olan Nafi' aynı zamanda büyük bir fıkıh âlimiydi.⁸² Büyük bir kısmı onun tarafından sistemleştirilen bazı dinî ve siyâsî görüşler vardır ki; bunlar anahatlarıyla şöyle özetlenebilir:

Ezârika fırkası başta Hz. Ali ve Muaviye olmak üzere kendilerinden olmayan bütün müslümanları kâfir görürler.⁸³

Kendilerinden olmayan müslümanların yaşadıkları yerler "Dâru'l-Harb" olarak kabul edilir. Buna göre bunların çocuklarını ve kadınlarını öldürmek mübahtır.⁸⁴ Onlara göre "Dâru'l-Küfür"de duranlar da kâfirdir ve bunların derhal oradan çıkmaları gerekir.⁸⁵

Haricîler'den olduğu halde kendileriyle beraber cihad etmek için hicret etmeden buldukları yerde oturmaya devam eden "Kaade" ler de müşrik sayılmışlardır.⁸⁶

Ezârika fırkası büyük günah işleyenlerin kâfir olduklarına hükmetmişlerdir.⁸⁷ Bu iddialarını takviye etmek için de İblis'in durumunu örnek vermişlerdir. Onlara göre İblis, Allah-û Teâlâ Adem'e secde etmesini emredince O, bu emri yerine getirmediği için kâfir oldu. Çünkü işlediği suç günah-ı kebâirdendi. O halde kebâiri işleyen kâfir olur.⁸⁸

79) Bk. Şehristânî, el-Milel, I, 111- 113; ed-Dineverî'ye göre Nafi'nin ölümünden sonra bu fırkanın liderliğine Abdullah b. Mahûr getirilmiştir. Bk. ed-Dineverî, el-Ahbaru't-tivâl, s. 275

80) Bk. el-Hufî, Edebu's-Siyâse, s. 95

81) Bk. el- Bağdâdî, el-Fark, s.73; Hasan İbrahim, İslam Tarihi, I, 72

82) Bk. el-Hufî, a.g.e., s. 95; Muberrred, el-Kâmil III, 184

83) Bk. el-Hufî, Edebu's-Siyâse, s. 96; Hasan İbrahim , İslam Tarihi, I, 72

84) Bk. Hasan İbrahim, İslam Tarihi, I,72; el- Bağdâdî, el-Fark, s. 73; el-Huvfî, a.g.e., s. 96

85) Bk. el-Eş'arî, Makâlât, I, 174

86) Bk. Şehristânî, el-Milel, I, 115; el-Hufî, Edebu's-Siyâse, s. 97

87) Bk. el-Eş'arî, Makâlât, I, 170; Şehristânî, el-Milel, I, 115

88) Bk. Hasan İbrahim, İslam Tarihi, I, 72-73

Nafi' evli iken zina edene recm cezasının verilmesini kaldırmış, zira ona göre böyle bir ceza Kur'an'da yoktur.⁸⁹

Hırsızlık yapan bir kişi, çaldığı şey çok az ve değersiz bile olsa eli kesilir.⁹⁰

Ezârika'ya göre kendilerine muhalif olanların çocukları da müşriktirler ve cehennemde ebedî kalacaklardır.⁹¹

3. en-Necedât (Necdiyye)

Ezârika'nın önde gelen iki isimlerinden, önce Abdurabbih el-Kebîr 7000 kişilik, Abdurabbih es-Sağir de 4000 kişilik bir güçle Katerî'den ayrıldılar. Ubeyde b. Hilâl el-Yeşkurî de Katerî'den ayrıldı. Böylece işleri biraz daha kolaylaşan Emevî orduları önce taraftarlarıyla beraber bu üç ismi, ardından da Katerî'yi öldürdüler. Böylece Ezarika grubu ortadan kaldırılmış oldu.⁹² Bu kez sahneye Necdiyye grubu çıktı. Şimdi de bu fırka hakkında bazı özet bilgiler verelim.

en-Necedât, Necd b. Amir el-Hanefî (ö.69/688) ye mensûb olan grubun adıdır.⁹³ Bu grup, Ezârika'nın bazı aşırı prensiplerine karşı çıkararak daha ılımlı bir takım ilkelerle ortaya çıkmıştır. Nafi' b. Ezrak kendi görüşünde olsalar bile kendileriyle beraber cihada ve hicrete çıkmayıp oturanlara müşrik damgasını vurup muhaliflerinin kadın ve çocuklarını öldürmeyi mubâh kılınca, ondan ayrılan bir grup Necd b. Amir'e biat ederek Necdiyye fırkasını oluşturdular.⁹⁴

- Bu gruba göre küçük günahları işlemekte ısrar edenler müşrik sayılırken, zina ve içki gibi büyük günah işleyenler ısrar etmedikleri sürece mü'mindirler.⁹⁵ Zaten bir süre için içki içmenin cezası bu fırkanın lideri Necd tarafından kaldırılmıştır.⁹⁶

- Necdiyye grubu cihâda çıkmayı daha efdal kabul ettikleri halde, Ezârika'nın aksine cihada çıkmamayı da caiz görmüşlerdir.⁹⁷

89) Bk. Şehristânî, el-Milel, I, 115

90) Bk. el-Huffî, Edebu's-Siyâse, s. 97; Hasan İbrahim, a.g.e., I, 73

91) Bk. Abdulhalim 'Uveys, İbn Hazm el-Endelüsî, s. 271

92) Geniş bilgi için bk. el, Bağdâdî, el-Fark, s. 75-76

93) el-Bağdâdî, el-Fark, s. 76; Şehristânî, el-Milel, I, 116; Hasan İbrahim, a.g.e., I, 73; Muberrred bunu Necd b. Uveymir olarak zikreder. el-Kâmil, III, 184

94) Bk. el-Bağdâdî, el-Fark, s. 76-77; Şehristânî, el-Milel; I, 116; Faruk Ömer, Tarîhu'l-Halfc, s. 107

95) Bk. el-Eş'arî, Makâlât, I, 175; Şehristânî, el-Milel, I, 118-119

96) Bk. Hasan İbrahim, İslâm Tarihi, I, 73-74; el-Bağdâdî, el-Fark, s. 78

- Bu gruba göre ictihad eden âlim hata yaparsa mazur sayılır.⁹⁸
- Necdiyye grubuna göre kendilerinden olmayanlara kız verilebileceği gibi, onlardan da kız alınabilir, kestikleri yenir ve şehadetleri kabul edilir.⁹⁹
- Kendileriyle savaşmadıkları sürece hiçbir muhalif müslümanın kanı akıtılamaz, malı gasbedilemez.¹⁰⁰

4. es-Sufriyye

Bunlar Ziyâd b. el- As'ar'a tabi olan grubun adıdır.¹⁰¹ Bunların görüşleri Ezârika'nın görüşleriyle bazı noktalarda paralellik arzetsede, diğer bazı noktalarda onlardan farklıdır.

- Ezârika'nın aksine Sufriyye fırkası muhaliflerin kadın ve çocuklarının öldürülmesini câiz görmezler.¹⁰²

- Dinî ve itikâdî açıdan Haricîlik prensiplerini benimseyen bir insan fiilî cihâda çıkmasa bile kâfir sayılmaz.¹⁰³

- Sufriyye fırkası günahlara iki açıdan bakmışlardır:

İçki ve zina gibi hakkında maddî cezası belli olan günahları işleyenler kâfir olmazlar. Ancak namaz gibi hakkında maddî cezası belli olmayan günahları işleyenler kâfir olurlar.¹⁰⁴

Bu grubun içinde ilerde kendilerinden etraflıca bahsedilecek olan iki büyük şâir de vardır. Bunlar aynı zamanda bu fırkanın liderliklerinde de bulunmuşlardır. Bunlardan biri Ebû Bilâl Mirdâs b. Udeyye (ö. 61/680) diğeri ise ondan oldukça etkilenen meşhûr şâir İmrân b. Hittan (ö. 84/703) dir. Mirdas'ın öldürülmesi üzerine İmran b. Hittan duyduğu üzüntüyü şu mısralarla dile getirmiştir:

“Senden sonra bildiklerimin hepsini bilmez oldum;

97) Bk. Hasan İbrahim, a.g.e., I, 74

98) Bk. Hasan İbrahim, a.g.e., s. 74

99) Bk. el-Hufî, Edebu's-Siyâse, s. 98

100) Bk. el-Hufî, Edebu's-Siyâse., s. 98

101) Bk. Muhammed Takî, a.g.e., s. 145; Bunların fazla ibadetten dolayı yüzleri sararıp solduğu için bu adla isimlendikleri yönünde görüşler de vardır. Bk. Ebûbekir Ahmed b. Muhammed, es-Sünne, I, 144

102) Bk. el-Bağdâdî, el-Fark, s. 79-80

103) Bk. Hasan İbrahim, a.g.e., I, 76

104) el-Bağdâdî, el-fark, s. 80; Hasan İbrahim, a.g.e., I, 76

Senden sonra ey Mirdâs, insanlar artık insan değildir.”¹⁰⁵

5. el- Acâride

Bunlar Abdülkerim b. Acred'e tabi olanlardır.¹⁰⁶ Necdiyye grubundan ayrıldıkları için bu gruba kısmen aynı görüşleri paylaşan Acaride'nin önemli bazı görüşleri şunlardır:

- Muhalif müslümanların kendi topraklarından cihad için hicret etmeleri vacip değil, fakat daha iyidir. Kendileriyle savaşmadıkları sürece muhaliflerin malını almak mübah değildir. Fakat kendileri ile savaşanların öldürülmesi câizdir.¹⁰⁷

- Çocuk bülüğ çağına varmadan kendisi hakkında bir hüküm verilmez. Bülüğ çağına ulaştıktan sonra İslâm'a çağrılır.¹⁰⁸ Müşriklerin ölen çocukları ise babalarıyla beraber cehennemdedirler.¹⁰⁹

- Acaride'ye göre büyük günah işleyenler kâfir olurlar.¹¹⁰

- Acaride grubuna göre Yusuf sûresi Kur'an'dan değildir. Çünkü bu kadar aşktan bahsetmek Kur'an'ın ruhuna uygun düşmez. Belki bu sûre, Kur'an'a alınmış normal bir hikâyedir.¹¹¹

- Kendi aralarında birçok alt gruba ayrılan Acaride'nin Meymuniye grubuna göre, kişinin kendi evlatlarının kızlarıyla ve yeğenleriyle evlenmesi câizdir. Buna delil olarak da bunların Kur'an'da; “Evlenmesi haram olanlar” içerisinde zikredilmemesidir.¹¹²

- Acaride'nin bir başka kolu olan Yezidiye ise, Allah'ın Farslar'dan bir peygamber göndereceğini ve o peygamber'e Hz. Muhammed'in şeriatını hükümsüz kılacak bir kitap indireceğini iddia etmişlerdir.¹¹³

Ehl-i Kible oldukları için genelde tekfir edilmeyen Hâricîler'den bahsedilen âlimler, onların Meymuniye ve Yezidiye kollarını mezkûr görüşlerinden dolayı “Müslüman sayılmayan Hâricîler” den sayarlar.¹¹⁴

105) Bu beyit için bk. el-Bağdâdî, el-Fark, s. 81

106) Bk. Şehristânî, el-Milel, s.124; DGBİT, II, 536

107) Muhammed Ebu Zehra, a.g.e., s. 91

108) el-Bağdâdî, el-Fark, s. 82; el-Eş'arî, Makâlât, I, 177

109) DGBİT, II, 536; Şehristânî, el-Milel, I, 124

110) Şehristânî, el-Milel, I, 124; DGBİT, II, 536

111) Takî, Muhammed a.g.e., s. 154; Şehristânî, el-Milel, I, 124

112) Muhammed Takî, a.g.e., s. 155; Ebu Zehra, a.g.e., s. 94

113) Ebu Zehra, a.g.e., s. 94

6- el-İbâdiyye

Bunlar Muâviye zamanında yaşamış olan Abdullah b. İbâd et-Temîmî (ö. 86/705)'ye tabi olan gruptur.¹¹⁵

İbâdiyye grubu Hâricîler arasında en ilımlı olanı, düşünce bakımından İslâm cemâatine en yakını, sapıklık ve aşırıktan en uzak olanıdır. Bundan dolayı İbâdiyye fırkası uzun zaman yaşayabilmiş, güzel fıkıh kitaplarını te'lif etmişlerdir. İçlerinden büyük âlimler çıkmıştır.¹¹⁶ Bugün bile Fas, Cezayir, Trablus, Umman ve Zengibar'da varlığını sürdüren İbâdiyye mensupları bulunmaktadır.¹¹⁷

Bu fırkanın kendine has bazı fikhî görüşleri vardır ki; Mısır kanunu hazırlanırken miras konusunda bu fırkanın bazı görüşleri de kanuna alınmıştır.¹¹⁸

- İbâdîler muhalif müslümanlarla evlenmeyi kabul ettikleri gibi, onlara miras bırakmayı ve onlardan miras almayı da kabul ederler.¹¹⁹

- İbâdîler'e göre kendilerine karşı çıkan müslümanlar "İnkârcılar" olarak adlandırılır. Yani bunlar küfran-ı nimet cihetiyle inkârcı sayılıp, itikâden kâfir değildirler. Çünkü onlar Allah'ı inkâr etmemişlerdir. Fakat Allah'a karşı olan görevlerinde kusur işlemişlerdir.¹²⁰

- Muhalif müslümanların üzerinde yaşadıkları toprakları "Dâru't-Tevhîd" (İslâm ve Tevhîd toprağı) olarak kabul eden İbâdîler, iktidarı elinde bulunduran sultanın ve onun ordularının oturdukları yeri bundan müstesnâ tutarlar.¹²¹ Buralar "Dâru'l-Küfür" sayılır.¹²²

- İbâdîler'e göre, kendileriyle savaşan muhalif müslümanların mallarından ganimet olarak yalnızca at, silah ve diğer savaş malzemeleri mubah olup, diğer mallar haramdır.¹²³ Örneğin, elde edilen altın ve gümüş gibi malların sahiplerine

114) Ebu Zehra, a.g.e., s. 93- 94

115) Bk. el-Hufî, a.g.e., s. 100; DGBİT, II, 536

116) Ebu Zehra, a.g.e., s. 92

117) Bk. el-Hufî, a.g.e., s. 101; Ebu Zehra, a.g.e., s. 92

118) Bk. Ebu Zehra, a.g.e., s. 92

119) Bk. el-Bağdâdî, a.g.e., s. 91

120) Bk. Ebu Zehra, a.g.e., s. 92-93

121) Krş., DGBİT, II, 536; Ebu Zehra, a.g.e., s. 93

122) Bk. el-Eş'arî, Makâlât, I, 185

123) Bk. Şehristanî, el-Milel, I, 131

geri verilmesi gerekir.¹²⁴

- İbâdîler, imamlarını "Emiru'l-mü'minîn" diye adlandırmazlar, kendi haklarında da "Muhacirun" ismini kullanmazlar.¹²⁵

Kurucusu Abdullah b. İbâd (ö. 86/705)'a nisbetle İbâdiyye adını alan bu fırka mensupları, kendilerine bu isimle beraber, nefislerini Allah'a satanlar mânasında "eş-Şurat" ve özellikle "Ehlu'l-Adl ve'l-İstikame", "Ehlu'l-İstikame ve'l-İman" adlarını da verirler.¹²⁶

Başlangıçta Basra'da sâkin bir hayat süren ve mezheplerini yaymak için etrafa propagandacılar gönderen İbâdîler, Kuzey Afrika'da Kayravan'da, Libya ve Tunus'ta geçici hükümetler kurabilmeyi başarmışlardır. Arap Yarımadası'nda Uman'da kurdukları idâre günümüze kadar gelmiştir. Yirminci asır başlarında Libya'da kurmaya çalıştıkları "Trablus Cumhuriyeti" 1921 yılında İtalyanlar'ca ortadan kaldırılmıştır. Günümüzde özellikle Uman, Libya, Madagaskar ve Cebre Adası ile, Kuzey Afrika'nın bazı yerlerinde İbâdiyye'nin mensupları bulunmaktadır.¹²⁷

D. HÂRİCİLER'İN HİLÂFETLE İLGİLİ BAZI MÜŞTEREK SİYÂSÎ PRİNSİPLERİ

Hâricîler'in hilâfet konusundaki ortak prensipleri kısaca şöyle özetlenebilir:

- Halife ancak serbest ve sağlıklı bir seçimle başa gelir. Seçime müslümanların sadece bir kısmı değil, bütün müslümanlar katılmalıdır. Halife adaletli davrandığı takdirde başta kalmaya devam eder. Şayet doğru yoldan ayrılırsa vazifeden azledilmesi veya öldürülmesi gerekir.¹²⁸

- Halifeler de dahil bütün zalim idarecilere karşı çıkıp onlarla savaşmak vaciptir. Bu nedenledir ki, Hâricîler bütün Emevîler dönemi boyunca bu devletle savaşmış, cihad hareketini aralıksız olarak sürdürmüşlerdir.¹²⁹

- Hilâfet makamı sadece Araplar'a veya Kureys'e ait değildir. Halife olma

124) Bk. el-Bağdâdî, el-Fark, s. 91

125) Bk. Şehristânî, el-Milel, I, 132

126) Ethem Ruhi Fıglalı, Çağımızda İtikâdî İslâm Mezhepleri, s. 91

127) Fıglalı, İtikâdî İslâm Mezhepleri, s. 91

128) Krş. el-Hâdî, İtticahatu's-Şi'r, s. 49; Ebu Zehra, a.g.e., s. 77

129) Bk. el-Hâdî, İtticahatu's-Şi'r, s. 49; ed-Dâri, el-İmamu'z-Zühri, s. 64-65; ez-Zehbî, el-İtticâhâtu'l-Munharife, s. 63

hususunda bütün müslümanlar eşittir.¹³⁰ Hatta Hâricîler, dine muhalefet ettiği ve doğru yoldan ayrıldığı takdirde vazifeden azledilmesi veya öldürülmesi kolay olsun diye halîfenin Kureyş'ten olmamasını tercih ederler. Zira böyle bir halîfenin, kendisini koruyacak taraftarları ve kendisini barındıracak bir aşireti olmayacaktır. Bu noktadan hareket eden Hâricîler, Abdullah b. Vehb er-Râsibî (ö. 38/658)'yi başlarına halife seçtiler ve ona "Emiru'l-Mü'minin" diye hitap ettiler ki, Abdullah Kureyş'ten değildir.¹³¹

- Her asrın insanlarına kendi aralarında Allah'ın kitabı ile hükmedecek bir halife seçmeleri vaciptir. Sadece Hâricîler'den "en-Necedat" grubu, insanlar kendi aralarında adil davrandıkları sürece halîfeye ihtiyaç duyulamayacağına kaildirler.¹³²

- Halifeliğin geçerlilik kazanması için mutlaka seçim ve şura ile olmalıdır.¹³³ Kişinin halife olarak seçilmesinde veya seçilmemesinde onun ailesinin, kabîlesinin ve ırkının olumlu veya olumsuz hiçbir fonksiyonu yoktur.¹³⁴

- Halife bir kez seçildikten sonra geçerli bir mazereti olmadıkça bu makamı bırakamaz, başka birisinin lehine halifelikten çekilemez ve kendisinden sonra asla veliaht (halifenin yerine geçecek kişiyi) tayin edemez.¹³⁵

- Kendi aralarında bölündükleri gruplara göre bazı farklılıklar gösteren Hâricîler'in ittifak ettikleri hususlardan biri de onların Hz. Osman'ı, Hz. Ali'yi, Hz. Muâviye'yi, Amr b. As'ı ve hakem olayına razı olan herkesi kâfir olarak görmeleri, dolayısıyla ilk iki halîfeden sonra gelen halîfeleri meşrû görmemeleridir.¹³⁶

Ancak Hz. Osman ve Hz. Ali'nin hilâfetlerini iki bölümde inceleyen Hâricîler, Hz. Osman'ın halifeliğinin ilk altı ayını meşru gördükleri halde, sonraki hilâfet dönemini hem reddediyorlar hem de Hz. Osman'ı küfürle itham ediyorlar. Hz. Ali'nin hilâfetini ise, onun hakem olayını kabul etmesinden önceki süresini kabul ediyorlarsa da, hakem olayından sonra hem Hz. Ali'yi hem de ona tabi olanları

130) Krş. Goldziher, el-Akîde ve'ş-Şerîa, s. 191; ez-Zehebî, el-İtticâhâtü'l-Munharife, s. 63; et-Tâlibî, ed-Devlütü'l-Eğlebiyye, s. 43

131) Ebu Zehra, a.g.e., s. 77

130) Krş. el-Eş'arî, Makâlât, I, 203-204; Ebû Zehra, a.g.e., s. 78; Şehristhanî, el-Milel, I, 119

133) Bk. İsmail el-Arabî, Devletü'l-Edârise, s. 25

134) Bk. Mahmud Mekkî, el-Havâric fi'l-Endelus, s. 169; el-Hâdî, İtticâhâtü'ş-Şi'r, s. 49

135) Bk. el-Eş'arî, Makâlât, I, 204; el-Hâdî, a.g.e., s. 49

136) Bk. el-Mesûdî, Murûc, III, 145; el-Bağdâdî, el-Fark, s. 66-67; ez-Zehebî, el-İtticâhâtü'l-Munharife, s. 63; ed-Darf, el-İmamü'z-Zühri, s. 64-65

tekfir ediyorlar.¹³⁷

Halifeliğini hiçbir zaman onaylamadıkları Muaviye ve taraftarları ise Haricîler nazarında tamâmen kâfirdirler. Onlara göre Muaviye ve taraftarları savaşılmaması vacip, öldürülmeleri mubah olan “Bağî” kimselerdir.¹³⁸

E. HÂRİCÎLİK HAREKETİNDE ROL OYNAYAN BAZI FAKTÖRLER

Her ne kadar Hâricîler’in ortaya çıkması Siffin savaşı ve Hakem olayına bağlanıyorsa da, bu konuda bazı sosyal ve ekonomik faktörleri de gözden uzak tutmamak gerekir. Burada bu faktörlere değinmek istiyoruz.

1- Bedevîlik ve Ekonomik Koşullar

Hâricîye hareketi başlangıçta her yönüyle bedevî Araplar’ın başlattığı bir hareket olmuştur.¹³⁹

Bedevîler İslâm’dan son derece fakir bir hayat yaşıyorlardı. İslâm’ın ilk dönemlerinde bunların durumları arzulan bir düzeyde düzelemedi. Çünkü onların çoğu yine çöllerde, yine kızgın güneşle kavrulan sıcak çöllerde ve yine zor ekonomik şartlar altında hayatlarına devam ettiler. İslâm bunların kalplerini fethetti ama düşünce tarzları hala yüzeyseldi. Ufukları dar, medeniyet ve ilimden uzaktılar. Böylece bu insanlardan samimî mü’min fakat düşünce sahaları dar olduğu için mutaassıb bir cemaat ortaya çıktı. Çölde yaşadıkları hayat tarzı onları sertliğe, şiddete ve kabalığa sürüklemiştir. Şayet bunlar müreffeh bir hayat içerisinde yaşayarak medeniyetin nimetlerine kavuşturulsalardı, şüphesiz sertlikleri hafifleyecek, katılıkları asgariye inecekti.¹⁴⁰

Rivayete göre şiddet yanlısı Haricîler’den Ebu’l-Hayr adlı bir adamın, bu fırkanın görüşlerini savunduğu yönünde Irak valisi Ziyad b. Ebih (ö. 53/673)’e haber verildi. Ziyad bu adamı çağırdı ve aylık dört bin dirhem maaş ile ona resmi görev verdi. Ayrıca her yıl yüz bin dirhem de ilave olarak ikramiye bahşetti. Verilen bu görev valilikti. Ebu’l-Hayr ekonomik refaha ulaşıp sosyal bir statü kazanınca

137) Krş. el-Eş’arî, Makâlât, I, 204; el-Hâdî, İtticâhâtü’ş-Şi’r, s. 49

138) Bk. Abdüşşâfi Muhammed Abdullatif, el-Alemu’l-İslâmî, s. 89

139) Bk. Musa Lakbal, el-Mağribu’l-İslâmî, s. 151

140) Bk. Ebu Zehra, a.g.e., s. 75

şunları söylemekten kendini tutamadı: “Cemaatin içinde bulunmaktan ve itaatten ayrılmamaktan daha hayırlı bir şey görmedim.”¹⁴¹

Muhammed Ebu Zehra bu rivâyetle ilgili haklı olarak şunları söylüyor: “Bakınız, nimetler tabiatları nasıl yumuşatıyor, nefisleri nasıl terbiye ediyor, sert olan bu adamı nasıl hoşgörülü ve ince ruhlu yapıyor.”¹⁴²

Hâricîler’in hareketleri altında yatan nedenlerden biri olan bu etkeni; “sosyo ekonomik durumları kötü olan bedevîler’in, ekonomik refah içinde yaşayan medenîlere karşı duydukları antipatiyi dışa vurma” şeklinde formülize eden bazı çağdaş yazarların görüşleri ise şöyledir: Bedevîler, sosyo ekonomik düzeyleri yükselmiş olan Arap kardeşlerinin şehirleşme imkanlarından yararlanarak lüks nimetler içerisinde yaşadıklarını görüyorlardı. Kendi hayat şartlarının kötülüğünün de farkındaydılar. Bundan dolayı bir yandan bu lüks hayatı yaşayan Araplar’a, öte yandan hükümeti elinde bulunduran siyâsî Emevî iktidarına karşı bir öfke içerisinde girdiler.¹⁴³

2- Mevâlî Desteği

Daha önce ifade ettiğimiz gibi Hâricî hareketi başlangıçta Bedevî Araplar’ca başlatılmıştır. Ancak Emevî devletinin kuruluşuyla birlikte, dolayısıyla Hâricî isyanlarının fülen kızıştığı anlardan itibaren Mevâlînin Hâricîleri desteklediklerini, bu isyanlara katıldıklarını ve hatta az da olsa bazı mevâlî şahsiyetlerin bu isyanlardan bazılarında liderlik ettiklerini de görmek mümkündür.¹⁴⁴

Muğire b. Şu’be (ö. 50/670)’nin Küfe vâililiği esnasında isyan eden Ebû Leylâ adlı birisine, Mevâlîden 30 kişilik bir grubun hemen tabi olması; Haris b. Ka’b oğullarının mevlâsı olan Ebû Ali’nin 43/665 yılındaki isyanına bir grup mevâlînin katılması ve Kuzey Afrika’daki Hâricî isyanlarında mevâlînin aktif rol oynaması bu konudaki örneklerden birkaçıdır.¹⁴⁵

Mevâlî olarak tabir edilen Arap olmayan milletlerden de Hâricîler’e büyük oranda katılım sağlanmasının elbetteki bazı önemli nedenleri olmalıdır. Burada bu

141) Bk. Muberrid, el-Kâmil, III, 261-262

142) Ebu Zehra, İslamda Siyasî ve İtikadî Mezhepler Tarihi, s. 76

143) Bk. Musa Lakbal, a.g.e., s. 49

144) Bk. Adnan Demircan, Arap-Mevâlî İlişkisi, s. 166

145) Bk. Adnan Demircan, Arap-Mevâlî İlişkisi, s. 167-168

nedenlere kısaca değinmek istiyoruz.

Hâricîler'in en önde gelen ilkelerinden biri "hürriyet ve eşitlik" olmuştur. Onların İslâmî bir mâhiyet kazandırdıkları bu ilke doğrultusunda halifelikte Araplar kadar mevâlînin de hakkı olduğunu savunmaları, dolayısıyla gerekli şartları taşıdıktan sonra ırk ve kabîle unsurlarının halife olmaya engel teşkil etmediğini benimsemeleri, bu uğurda üstün kahramanlıklar göstererek göz göre göre ölüme gitmeleri mevâlînin bu fırkayı desteklemelerine vesile olmuştur.¹⁴⁶

Hâricîler'in zalim idârecilere karşı çıkmayı vacip görmeleri, bazı zalim Emevîli yöneticilerden zulüm gören ve diğer üst tabakaya mensub insanlara nazaran hor görülen alt tabaka insanların da mevâlî ile beraber bu fırkaya destek olmasına zemin hazırlayan sosyal etkenlerden biri olarak kabul edilir.¹⁴⁷

F. HÂRICÎLER'İN EDEBİYATLARINA DA YANSIYAN BAZI ÖZELLİKLERİ

İçinde buldukları asırda Hâricîler'i diğer kesimlerden ayıran önemli bazı özellikler göze çarpmaktadır. Önemli oranda şiir ve edebiyatlarına da yansıyan bu özellikleri şöyle sıralamak mümkündür.

1. Şecaat

Hâricî fırkasına mensup olanların temâyüz ettikleri en belirgin sıfatlarının başında, onları dâvaları uğruna kendilerini feda ederek, ölümü âdeta arar hale getirecek cesaretleridir.¹⁴⁸

Bu konuda karı-koca iki şahsiyetin edebî ve tarihî kaynaklarda nakledilen fedakârlıkları dikkat çekicidir. Bunlar Şebîb ve hanımı Gazal'dır.

Şebîb b. Yezîd el-Hâricî (ö.77/696), Benû Şeyban kabîlesindedir. Kûfe'de yetişen, fesahat ve belâgatıyla da ün yapan Şebîb, cesarete eşine pek az rastlanan biriydi. Hâricîler'in meşhûr kadın âlimlerinden biri olan Cehîze onun annesi olup, Şebîb bu fırkanın prensiplerini ondan almıştır. Emevîler'e karşı yapılan savaşlarda anne-oğul hep aynı safta beraber savaşmışlardır. Onların bu kahramanlıkları

146) Bk. Musa Lakbal, el-Mağribu'l-İslâmî, s. 151

147) Bk. Goldziher, el-Akîde ve'ş-Şerfa, s. 192

148) Bk. Abdurrezzak Hüseyin, Şi'ru'l-Hâvaric, s. 98; Ebû Zehra, a.g.e., s. 72-73

karşısında Haricî şâirlerden biri şunları söylemektedir:

أُمُّ شَيْبٍ وَلَدَتْ شَيْبًا هَلْ تَلِدُ الذَّيْبَةَ إِلَّا ذَيْبًا

“Şebîb’i, Şebîb’in annesi doğurmuştur. Kurt, kurttan başkasını doğurur mu ki?”¹⁴⁹

Gazal (ö.77/696) ise Şebîb’in hanımıdır. Hâricîler’in en önde gelen kadın kahramanlarından biri olduğu gibi, aynı zamanda ibâdete düşkün şahsiyetlerinden biridir. Bir savaşta karşı karşıya geldiği Emevî komutanlarından meşhûr Haccâc’a hucûm ederken, Haccâc arkasına bakmadan kaçmış ve onun bu hareketi şiirlere konu olmuştur.¹⁵⁰

Rivayete göre bu hadise cereyan ederken Gazal ile beraber sadece 40 kişi, Haccâc’ın komutasında ise tam dört bin kişi bulunuyordu.¹⁵¹

Çağdaş yazarlardan Muhammed Ebû Zehra, Hâricîler’in kahramanlıklarıyla ilgili bazı değerlendirmelerde bulunurken meseleye “psikolojik” bir yaklaşım getirmiştir. Oldukça dikkat çekici olan bu yaklaşımı özet olarak vermekte fayda görüyoruz:

Hâricîler’in en belirgin vasıflarından biri kendini feda etme arzusunda olmak, ölmeyi istemek, kuvvetli bir sebep olmadığı halde tehlikelere göğüs germektir ki, bu özellik onları başkalarından ayırteden bariz sıfatlardandır. Belki de bu davranışlarının başlıca nedeni sinir sistemlerinin bozukluğu idi. Yoksa sadece mert ve kahraman oluşları değildi. Hâricîler bu tavırlarıyla Arap medeniyetiyle gelişmişlik kazanan Endülüs’ün Arap yönetiminde iken orada yaşayan Hıristiyanların tavrına benziyordu. Endülüs’te yaşayan Hıristiyanlardan bir grup çılgınca davranıyor, kendilerini ölüme atıyorlardı. Bunlardan her biri hakimler huzuruna getirildiğinde, öldürülsünler diye Hz. Muhammed (s.a.v.)’e sövüyorlardı. Öyle ki bu davranış içinde bulunanlar seller gibi mahkemelerin kapılarına koşuyorlardı. Kapıcılar ve görevliler bunları geri çevirmekten usanıyor, hakimler idam kararı vermemek için kulaklarını tıkıyorlardı. Müslümanlar bunların haline acıyor ve bunları akıllarını kaybetmiş deliler sanıyorlardı.¹⁵²

149) Bk. ed-Dinevecî Said, Tarîhu’l-Mavsîl, s. 46

150) Bu olay ve olayla ilgili Haccâc’ın kınandığı şiir için bk. ed-Dinevecî, Tarîhu’l-Mavsîl, s. 47

151) Bk. el-Bustânî, en-Nisâu’l-Arabiyyat, s. 191-192; el-İsfahânî, el-Egâni, XVIII, 121- 122

152) Geniş bilgi için bk. Ebû Zehra, a.g.e., s. 73

Ancak sebep ne olursa olsun onların şecâatı inkâr edilmeyen bir gerçektir. Daha teşekkül aşamasındayken bile 40 kişilik bir Ezârîka grubunun Emevî komutanlarından Eslem b. Rebîa'nın emrindeki 2000 kişilik bir orduyu mağlup etmesi¹⁵³, onların üstün cesâretlerinin göstergesinden başka bir şey değildir.

Emevîler'in meşhur komutanlarından Muhelleb b. Ebû Sufra (ö. 83/702)'ya; "Ezarîka Haricîler'i ile bunca savaştınız, bu savaşlarda seni hayrete düşüren bir şey oldu mu?" diye sorulduğunda Muhelleb şöyle cevap vermiştir: "Evet, her gün karşımıza çıkan bir genç vardı. Bu genç bir yandan savaşıyor, bir yandan da şu şiiri terennüm ediyordu:

إِذَا مَا التَّقِينَا كُنْتُ أَوْلَ فَارِسٍ يَجُودُ بِنَفْسٍ أَنْقَلَتْهَا ذُرْبُهَا

"Düşmanla karşılaştığımız zaman, günahların ağırlaştırdığı nefsi feda eden ilk kahraman ben oldum."

Genç bu beyitleri söyleyip üzerimize hücum ederdi. Karşısına çıkan her kesi yere sererdi. Ertesi gün aynı şekilde dönerdi."¹⁵⁴

2. İbâdete Düşkünlük ve İhlâs

Haricîler'in başta gelen özelliklerinden bir tanesi de onların ibadete olan aşırı düşkünlükleri ve ihlaslarıdır. Bu fırka mensuplarının ibadete olan bağlılıklarına Hz. Peygamber'in onlar hakkında yorumlanan bir hadisinde de işâret edilmiştir: Rivayete göre içlerinde Hz. Ömer'in de bulunduğu bir grup sahâbeye Hz. Peygamber (s.a.v.) şunları söylemiştir: "... her biriniz kendi namazınızı, orucunuzu ve Kur'an okumanızı onların namazları, oruçları ve Kur'an okuyuşları yanında hakir görecektir..."¹⁵⁵

Hâricîler'in nazarında ibâdet ancak pak bir ahlâk ile techiz edildiği sürece gerçek değerini bulur. Onlara göre İslâm ahlâkına aykırı davranışlar ibâdeti geçersiz kılar. Onların, abdesti bozan şeyler arasına ahlâka münafi bazı unsurları da katmaları bu konunun dikkat çekici bir hususudur. Zira Hâricîler'e göre; "abdesti bozan davranışlar arasında yalan söylemek, dedikodu yapmak, komşuya eziyet etmek, insan veya hayvana lanet etmek de yer alır."¹⁵⁶

153) Bu olay ve olayla ilgili Emevîler'i tenkîd mâhiyetinde söylenen şiirler için bk. ed-Dineverî, el-Ahbaru't-Tival, s. 269; İbn Kuteybe, Uyûnu'l-Ahbar, I, 163

154) İbn Abdurabbih, el-İkdu'l-Ferid, I, 99

155) Bk. es-Safrânî, Levâihu'l-Envâr, s. 323; el-Cevzecânî, Ahvâlu'r-Ricâl, s. 33

Onların ihlâslarının ve ibadete düşkünlüklerinin bir delili olarak yazarlar şu hadiseye yer verirler: Rivâyete göre Haricîler'le görüşmesi için Hz. Ali tarafından gönderilen Abdullah b. Abbas (ö. 68/687), onların uzun uzun secdede kalmaları sebebiyle alınlarında yaralar açıldığını, ellerinin develerin dizleri gibi nasırlaştığını, üzerlerinde tertemiz elbiseler bulunduğunu gördü.¹⁵⁷

İbâdete düşkünlüklerine bir başka örnek de şudur: Emevî komutanlarından Ziyâd b. Ebîh (ö.53/673), öldürdüğü Haricîler'den Urve b. Udeyye (ö. 58/678)'nin kölesine; "efendini tarif et, yalan söylemeden doğruyu açıkla" diye sorunca, köle; "ayrıntılı mı anlatayım yoksa kısa mı keseyim?" diye sorar. Ziyad: "kısa kes" deyince köle şöyle der: "Hiçbir gün kendisine yemek getirmedim ve hiçbir gece ona yatak sermedim."¹⁵⁸

Hâricîler'in ibâdete düşkünlükleri kendi örgüt liderleri tarafından da çeşitli vesîlelerle dile getirilmiştir. Örneğin Ebû Hamza el-Hâricî (ö.130/748), Mekke'de okuduğu hutbede arkadaşlarını tanıtmaya ayırdığı kısımda şunları söylüyordu:

"... çoğu genç olmalarına rağmen gözleri şerre kapalıdır. Ayakları batıla doğru yürümez, kendilerini tanıâmen ibâdete vermişlerdir. Gece boyunca Kur'ân okumaktan belleri bükülmüştür. Gece gündüz ibâdet ede ede dizleri, elleri, burunları ve alınlarını toprak aşındırmıştır."¹⁵⁹

Araştırmacılara göre; bu takva ve ibadete sahip olan bir topluluğun imanından şüphe edilemez. Hâricîler gerçekten müslümandırlar. İslâm'ın iyiliği ve şerefi için çaba gösterdiler. Fakat bunu yaparken doğru yoldan çıktıklarının farkına bile varmadılar. Dâvalarını dalâlete sürüklediler. Ömer b. Abdulaziz (ö.101/720) onları en iyi bir şekilde şu sözleriyle tanıtmıştır: "Ahireti istediniz ama yolunu şaşırdınız." Buna göre Hâricîler'in İslâm'a veya müslümanlara doğrudan doğruya düşman olmadıkları kesindir. Fakat yaptıkları bazı işler büyük tehlikeler arzemiştir. Çünkü İslâm'da olmayan nice şeyleri ihdas etmişlerdir. Müslümanlara büyük zorluklar çıkarmışlar, hayli cana kıymışlardır. Yetim, dul, genç, ihtiyar demeden binlerce çocuk ve kadını öldürmüşlerdir. Böylece İslâm toplumu zaafa düşmüş, dış düşmanların İslâm ülkesini tehdit etmelerine zemin hazırlamışlardır.¹⁶⁰ Tabi bu

156) Goldziher, el-Akîde ve'ş-Şerîa, s. 192

157) Bk. İbn Abdurabbih, a.g.e., II, 218

158) Bk. Muberrred, el-Kâmil, III, 180-181

159) Bk. Câhız, el-Beyân ve't-Tebyîn, II, 63

söylediklerimiz İslâm dairesindeki Hâricîler içindir. Yoksa Yusuf suresini aşktan bahsettiği için uydurulmuş bir hikâyeye olarak gören “el-Acaride” grubu¹⁶¹ ile, Allah’ın ahir zamanda Acemlerden bir peygamber gönderip ona Hz. Peygamber’in Kur’ân’ını hükümsüz kılacak bir kitap vereceğini iddia eden “Yezîdîyye” grubunun¹⁶² âlimler tarafından İslâm dışı tutulduklarını da hatırlatmamız gerekir.¹⁶³

3. Eşitlik ve Taassub

Hâricîler’e göre insanları birbirine üstün kılan tek faktör takvâdır. Bunun dışında herkes eşittir. Hiç bir kabîlevî ve ırkî unsur bir üstünlük vesilesi değildir.¹⁶⁴ Onların bu yanlarını göz önünde tutan bazı çağdaş yazarlar, hareketlerini şu cümlelerle formülize etmektedirler: “Haricîye hareketi, asr-ı saadetin sonlarına doğru ortaya çıkan yeni aristokrasiye karşı demokratik bir harekettir. Bu yönüyle onlar İslâm cumhuriyetçiliğini savunan devrimcilerdir.”¹⁶⁵ Onlar bu eşitlik ilkesini hilâfet meselesinde de öne çıkarmışlardır. Dolayısıyla ırkına, kabîlesine, rengine, hür veya köle oluşuna bakmaksızın gerekli şartları taşıyan herkesin halife olabileceğini savunmuşlardır.¹⁶⁶

Ancak Hâricîler’in tamâmen taassuba yer vermedikleri söylenemez. Onların eşitlik ve kardeşlik prensiplerinin yanında kabîlevî ve ırkî taassuba da saplandıkları olmuştur. Bunun bazı örnekleri kaynaklarda zikredilmektedir. Bunlardan biri şöyle cereyan etmiştir: Hâricîler’den bir müfreze ile Emevîler’e ait bir müfreze arasında şiddetli çatışmaların devam ettiği bir sırada bunlar bir ara birbirlerine; “sizler kimlersiniz?” diye sordular. Her iki taraf ta; “bizler Benu Temîm kabîlesindeniz” diye cevap vermeleri üzerine çatışmayı hemen kestiler ve her iki müfreze geldikleri yere tekrar geri gittiler.¹⁶⁷

160) Bk. DGBİT, II, 526

161) Bk. Şehristânî, el-Milel, I, 124; Takî, a.g.e., s. 154

162) Yezidiye grubunun bu görüşü için bk. Ebû Zehra, a.g.e., s. 94

163) Bu grupların İslâm’dan çıktıklarıyla ilgili bk. Ebû Zehra, a.g.e., s. 93-94

164) Bk. Ahmed İsmail Ali, Târîhu Bilâdi’ş-Şam, s. 263; Abdurrezzak Hüseyin, Şi’ru’l-Havâric, s. 113-114

165) Mahmud İsmail Abdurrazık, “el-Havâric ve Kadîyetu’t-Tahkim”, el-Mecelle, s. 48-49

166) Bk. Goldziher, el-Akîde ve’ş-Şerîa, s. 191

167) Bk. Habîb el-Cencânî, Dirâsât fi’t-Tarîh, s. 41

Yine bazı yazarlara göre Hâricîler'in Hz. Ali'ye karşı gelmelerinin nedenlerinden biri de onların hilâfeti tekelinde bulunduran Kureyş'i çekememeleri, böylece onlara karşı öfke duymalarıdır. Bunun sebebi Hâricîler'in çoğunun mensup oldukları Rebia kabîlesi ile Mudar kabîlesi arasındaki câhiliye döneminden kalma kin ve husumetlerinin devam etmesidir. Her ne kadar İslâm dini kin ve husumetleri hâifletmişse de tamâmen ortadan kalktığı söylenemez, insanların nefislerindeki bu hislerin kalıntıları devam etmiştir. ¹⁶⁸

İnsanların zihinlerinde kalan bu tür kalıntılar, görüşlerde ve mezheplerde de kendini gösterir. O mezhebi kabul edenler veya o görüşü savunanlar bazen bu kalıntıları hissetmezler. Bazen insanın beynine bir hırs hakim olur, onu belirli bir istikamette düşünmeye iter. Durum böyle olunca çoğunluğu Rebîa kabîlesinden olan Hâricîler'in, İslâm devletinin başında bulunan halifelerin Mudar kabilesinden olduğunu görünce bilinç altındaki bu taassubları uyanmış oldu. Bu taassub fazla olmasa da Arap-Mevâlî ilişkilerinde de görülmüştür. Arap olmayan bir adamla evlenen bir kadına, Hâricîler'in; "bizi rezil ettin" demeleri buna bir örnektir. Eğer Hâricîler bu taassubu tamâmen terketmiş olsalardı belki de Arap olmayanların çoğu onlara tâbi olacaktı. ¹⁶⁹

Ancak Hâricîler'deki ırkî ve kabîlevî taassubun dinî ve mezhebî taassubun gerisinde kaldığını da kabul etmemiz gerekir. Çağdaş yazarlardan Mahmud İsmail Abdurrazık bu konuda şunları kaydetmektedir: "Hâricîler'in çoğu Temîm kabîlesinden olmalarına rağmen kendileriyle aynı görüşü paylaşmayan Temîmliler'le savaştan çekinmemişlerdir. Hatta bu yolda lider kadroda yer alan çok sayıda siyasî, askerî ve edebî şahsiyetlerini bile kaybetmişlerdir. Örneğin meşhûr Hâricî komutan ve şiir adamı Ebû Bilâl Mirdas b. Udeyye (ö.61/680) kendi kabîlesine mensub Ubad b. Alkame adlı şahıs tarafından öldürülmüştür. Katerî b. el-Fucâe, kardeşi Hürmüz ile göğüs göğüseye çarpışmaktan çekinmemiştir. Bunun mânası şudur: Hâricîler'deki ırkî ve kabîlevî taassub, dinî ve mezhebî taassuba göre çok daha az olmuştur. Eğer öyle olmasaydı gerektiğinde kendi kabîlesiyle karşı karşıya gelmezlerdi, mevâlî'den de saflarına katılan olmazdı. ¹⁷⁰

168) Krş. M. İsmail Abdurrazık, "el-Havâric ve Kadiyetu't-Tahkim", el-Mecelletu'l-Mısriyye, s. 49 vd; Ebû Zehra, a.g.e., s. 76-77

169) Ebû Zehra, a.g.e., s. 76-77

170) Bk. M.İsmail Abdurrazık, "el-Havâric ve Kadiyetu't-Tahkim", el-Mecelletu'l-Mısriyye, s. 50

İKİNCİ BÖLÜM

HARİCÎ ŞİİRİNİN ARAP EDEBİYATINDAKİ

YERİ

İKİNCİ BÖLÜM

HÂRİCÎ ŞİİRİNİN ARAP EDEBİYATINDAKİ YERİ

A. HARİCİLER ÖNCESİ ARAP ŞİİRİNE GENEL BAKIŞ

1. Câhiliye Şiiri

İbn Haldun'a göre şiir: "İstiare ve onun vasıflarına dayalı olan, vezin ve kafiye bakımından birbirine eşit parçalara bölünen, her parçası kendinden önce ve sonraki parçalara muhtaç olmadan maksadı ifade eden ve kendine has Arap üslubu üzerine terkip edilen belağatlı sözlerdir."¹

Arap şiirinin bugün elde bulunan en eski örnekleri hicretten yaklaşık 130 sene öncesine dayanan Besûs² harbiyle ilgili olan parçalardır.³ Ancak bu örneklerde görülen dil, mâna, üslub ve teknik alanındaki gelişmişlik bunların çok daha uzun bir geçmişte başlayıp tedricen olgunlaştığını göstermektedir.⁴

Araplar'ın şiire önce Arûz bahirlerinden biri olan "recez" ile başladıkları tahmin edilmektedir. İki uzun, bir kısa ve bir uzun heceden oluşan câhiliye recezlerinden çok azı muhafaza edilmiştir. Çünkü bunlar daha çok deve sürücülerinin söylediği anlık terennümler, kadınların savaşçılara serzenişleri ve savaşçıların birbirine meydan okumaları gibi ani ve irticalî söylenen küçük parçalardır.⁵

Uzun bir zaman çok kısa parçalar halinde icra edilegelen recezlerde düzeltme yaparak bunları uzatan ilk şâirler Accac oğlu Ru'be ve Ağlebu'l-İclî'dir.⁶

Recezlerden sonra bir çok mevzûyu içine alan ve dahilî bir planâ kavuşturulan kasîdenin ortaya çıktığını görüyoruz. Araplar'da ilk kasîde söyleyen kişi Muhelhil (ö. 525 m.), kasideleri ilk vezinli yapan ve "attal" üzerinde ağlama geleneği getiren İmrüülkays'tır.⁷ Kasideye, terkedilmiş bir konak yerinden geriye kalan izler (attal)in tasviriyle başlayan şâir, birinci kısımda aşk ve ayrılık temalarından bahseder. Nesîb denen bu kısımdan sonra ikinci bölümde çölde geçen uzun ve

1) İbn Haldûn, Mukaddime, I, 573

2) Besûs: Bekr kabilesine ait dişi bir devenin Taglib kabilesi tarafından yaralanmasıyla patlak veren ve iki kabile arasında tam 40 yıl süren bir savaştır. Bk. el-Mevlabeck, Eyyamu'l-Arap, s. 144. vd.

3) Ahmed el-İskenderî ve Ark., el-Mufasssal, s. 48

4) Ömer Farrûh, bunun için en az 2000 (ikibin) sene geçmesi gerektiğini ifade eder. Bk. Ömer Ferruh, Tarîhu'l-Edeb, I, 73

5) Bk. Nihad Çetin, Eski Arap Şiiri, s. 66

6) Bk. Nihad Çetin, Eski Arap Şiiri, s. 66-67

7) Bk. Corci Zeydan, İMT, III, 45

tehlikeli yolculuktan, doğa ve binek tasvirinden söz edilir. Kasideye asıl hüviyetini veren üçüncü bölümde ise medh, fahr veya hica gibi esas maksatlara girilir.⁸ Çoğu kez şâir hikmetli birkaç beyitle kasidesine son verir.⁹

Cahiliye şiirinin kendine özgü bazı özellikleri vardır. İcaz (maksadı kısa sözlerle ifade etme) ve gerçekçilik bu özelliklerden iki tanesidir.¹⁰ Açık ifadelerin kullanılması ve süsleme sanatlarına yer verilmemesi bu şiirin diğer iki özelliğidir.¹¹

Cahiliye Arapları'nın hayatında şiir ve şâirin çok ehemmiyetli bir yeri vardı. Bir kabilede bir şâir çıktığı zaman diğer kabileler onu tebrik etmeye giderlerdi. Düşünlerde olduğu gibi ziyafet verilir, kadınlar bir araya gelip udlar eşliğinde sevinç gösterilerine katılır, büyük küçük herkes birbirini tebrik ederdi.¹²

Araplar'da şâirlik doğuştan ve umumî idi. İçlerinde şiir söylemeyenler çok azdı. Hatta mecnunlar ve hırsızlardan bile şâirler vardı. Erkekler gibi kadınlar da şiire karşı istidatlı doğduklarından, bunlardan da birçok şâir yetişmiştir.¹³

Arap şiirinin inkişaf edip ilerlemesinde büyük rol oynayan etkenlerden biri olan panayırların ehemmiyeti dikkat çekicidir. Aralarındaki savaflara haram aylarında (Zilkade, Zilhicce, Muharrem ve Recep) son veren Arap kabileleri, bu barış sürecinden yararlanarak panayırlara akın ederlerdi. Biz bu panayırlar¹⁴ arasında özel bir konuma sahip olan Ukaz panayırına değinmek istiyoruz.

Ukâz, hac güzergahı üzerinde kurulmuş olup ticarî yönden olduğu kadar, edebî faaliyetler yönünden de büyük bir önemi vardı. Burada, Arabistan'ın muhtelif yerlerinden gelen kitleler önünde şâirler şiirlerini sunarlardı. Rivayete göre Ukaz'da meşhur şâir en-Nabiğatu'z-Zubyanî (ö. 604 m.) için kırmızı bir çadır kurulurdu. Şiirlerini sunan şâirleri dinleyen Nabiğa, bunları tenkid süzgecinden geçirir ve derecesini ona göre verirdi. Burada birinci gelen kaside Kâbe duvarına asılırdı ki, meşhûr "muallakat" kasideleri bu şekilde birinci seçilmişlerdir.¹⁵

Arap şiirinin belli başlı mevzûları ise şunlardır: Medih (övmek), Fahr

8) Bk. el-İskenderî, el-Mufassal fî Tarihi'l-Edebi'l-Arabî, s. 54

9) Bk. el-İskenderî, el-Mufassal, s. 54

10) Bk. el-İskenderî, el-Mufassal, s. 53-54

11) Bk. Corcî Zeydan, ADAB, I, 73

12) Bk. İbn Reşik, el-Umde, I, 63

13) Bk. Corcî Zeydan, İMT, III, 50-51

14) Panayırlarla ilgili geniş bilgi için bk. er-Rafî, Tarîhu Adabi'l-Arabî, I, 95-96

15) Ukaz panayırını için bk. Mehmet Fehmi, Tarih-i Edebiyat, I, 93 vd.

(övünmek), Hica (yermek), Nesîb (Kadından ve aşktan bahsetmek), Vâsîf (canlı veya cansızları tasvir etmek), Risa (mersiye ve ağıt yakmak), Hamâset (kahramanlık) ve Hikmet.¹⁶

2. Sadru'l-İslâm Dönemi ve Şiir

Hız. Peygamber (s.a.v.) ve dört raşîd halifenin zamanından ibaret olan Sadru'l-İslâm'da şiirin aldığı vaziyet ve girdiği yeni mecralar hep tartışıla gelmiştir. Hız. Peygamber ve raşîd halifelerin şiir karşısındaki tutumları araştırılmış, Kur'an-ı Kerim'in şiir ve şâirlerle ilgili ayetlerine değişik yorumlar getirilmiştir.

"Şiir de normal bir söz gibidir; şiirin güzel olanı güzel söz, çirkin olanı da çirkin söz hükmündedir."¹⁷ diyen Peygamber (s.a.v.) bu konudaki görüşünü veciz bir şekilde belirtmiştir. Hız. Aişe validemiz de. "Şiirin bir kısmı güzel, bir kısmı da çirkindir. Sen çirkin olanını bırak güzel olanını al."¹⁸ diyerek bu konuda takip edilecek yolu göstermiştir. Allah'ın Rasûlü: "Şiirin bir kısmında hikmet¹⁹ vardır."²⁰ buyurarak makbul şiirin alınmasına işaret etmiştir.

Hız. Peygamberi ve müslümanları hicve'len müşrik şâirlere cevap vermek üzere Hassan b. Sabit (ö.54/674), Abdullah b. Revaha (ö.8/629) ve Ka'b b. Malik (ö.50/670) Rasûlullah (s.a.v.)'in özel şâirleri olarak görev almışlardır.²¹ Allah'ın Rasûlü, kendisini metheden Ka'b b. Zühayr (ö.26/645)'e hediye olarak hırkasını vermiştir.²² Buna karşılık Hız. Peygamber'e, İslam'a ve Müslümanlara hicivleriyle hakaret eden bazı müşrik şâirlerin cezalandırılması da ihmal edilmemiştir.²³

Hız. Peygamber (s.a.v.) gibi raşîd halifeler de şiire muhteva ve kullanım amacına göre yaklaşmışlardır. Dört halifeyi de şâir olarak niteleyen İbn Abdurabbih, Hız. Ali'nin diğer üçünden daha şâir olduğunu ifade etmiştir.²⁴ Ancak Suyûtî, İbn

16) Bk. Nihad Çetin, Eski Arap şiiri, s. 86-87

17) Buhârî, Edebu'l-Müfred, I, 220

18) İbn Reşik, el-Umde, I, 27

19) Hikmet, eşyanın hakikatını kavramaya yardımcı olan doğru söz ve hayat tecrübeleridir. Bk. Cübran Mesûd, er-Raid, I, 583

20) Mansûr Ali Nasîf, Tâc, V, 282

21) Bk. İbn Abdurabbih, el-İkd, V, 284

22) Bk. Ömer Faruk et-Tabba', Divanu Ka'b b. Zühayr, s. 8

23) Bu şekilde cezalandırılan şâirlerin isimleri ve suçları için bk. DGBİT, I, 515 vd.

24) Bk. İbn Abdurabbih, el-İkd, V, 284

Asakir'e dayandırdığı bir rivayette, Hz. Ebubekir'in ne câhiliye döneminde, ne de İslamî dönemde hiç şiir söylemediğini nakletmiştir.²⁵ Buna karşılık İbn Reşik Hz. Ebubekir'e ait olduğunu söylediği bazı şiir örneklerine yer vermiştir.²⁶ Ancak Hz. Ebubekir'in döneminin en büyük neseb alimi olduğu, Hz. Peygamber'in de Kureyşi hicvetmek isteyen Hassan b. Sabit'i ona gönderip kimi hicvedeceği hususunda soyunu iyi öğrenmesi için Ebubekir'den ders almasını emrettiği bir gerçektir.²⁷

Hz. Ömer'in şiir anlayışı dikkat çekicidir. Şiirleri ezberlemekle kalmayıp, döneminin en büyük şiir tenkitçisi olduğu da herkes tarafından kabul edilmektedir.²⁸ Şiir ve şâirler hakkında açılan bir davada hüküm vermek için başta Peygamberimizin şâiri Hassan b. Sabit (ö.54/674) olmak üzere şâirlerden bir "bilirkişi" heyeti kurar, onlarla beraber hüküm verir.²⁹ Onun, şiirin öğrenilmesi için valilerine yaptığı şu tavsiye meşhurdur: "Yanınızdakilere şiir öğrenmelerini emredin. Çünkü şiir ahlakı yüceltir, düşüncede isabet sağlar ve nesepleri tanımaya yardımcı olur."³⁰

Halifeler arasında şiir hususunda Hz. Osman'ın ismi çok fazla geçmiyorsa da, ensar ve muhacir büyüklerinin kendisiyle beraber meclisler kurup şiir müzakerelerinde buldukları bilinmektedir.³¹ Ayrıca Mesûdî, Hz. Osman'ın çoğu kez uzun beyitlerden ibaret şiirler inşad ettiğini ifade ederek bu konuda kendisine ait beyitlerden örnekler vermiştir.³²

Hz. Ali'yi, "Sadru'l-İslam'ın canlı bir İslâm ansiklopedisi" olarak kabul eden Cabir Kamiha, onu asil bir şâir olarak da takdim etmektedir.³³ Hz. Ali'ye ait olduğuna hükmedilen divan hakkında tartışmalar yapılmışsa da,³⁴ onun şiir gücü ile ilgili hiçbir itiraza rastlamamaktayız.

Sadru'l-İslam'da şiirin duraklayıp duraklamadığı ile ilgili üç görüş vardır. Kimi yazarlar şiirin bu dönemde tam bir duraklama gösterdiğini ifade ederlerken,

25) Bk. Suyûtî, Tarîhu'l-Hulafâ, s. 31-32

26) Bk. İbn Reşik, el-Umde, I, 31-32

27) Bk. İbrahim Canan, Kütüb-i Sitte, VII, 308

28) Bk. Mevlânâ Şiblî, Trc.Ömer Rıza Doğrul, Asr-ı Saadet, IV, 496

29) Bk. Nasiruddin Esed, Mesadiru'ş-Şi'r, s. 206

30) Bk. Ali Fehmi Cabizade, Husnu's-Sihâbe fi Eş'ari's-Sahâbe, s.14-15

31) Bk. Nasiruddin Esed, Mesadiru'ş-Şi'r, s. 205-206

32) Bk. Mesûdî, Murûcu'z-Zeheb, II, 356

33) Bk. Cabir Kamiha, Edebu'l-Hulafa, s. 389

34) Bu tartışmalar için bk. Cabir Kamiha, Edebu'l-Hulafa, s. 396

diğer bir kısım müellifler de bunun aksine şiirin Sadru'l-İslamda daha da geliştiğini kaydederler. Bu iki görüşün arasında yer alan üçüncü görüşe göre ise bu dönemde şiirin bazı mevzularında (örneğin fahr, medih) gerçekten bir duraklama yaşanırken, diğer bazı mevzularda (örneğin hica ve mersiye) gelişmeler kaydedilmiştir.³⁵

B. MUHTEVA BAKIMINDAN HARİCİ ŞİİRİ

1- Ölüm ve Şehitlik Arzusu

Haricî şâirlerin çoğu aynı zamanda askerlerinin başında bulunan birer savaşıydılar. Hayatları hep inkılapçı davaları uğrunda mücadele ile geçen bu şahsiyetler ölüme adeta koşarak giderlerdi. Pratik yaşamlarında görülen bu husûsiyet, şiirlerine de yansıyan en bariz özelliklerden biri olmuştur. Şairlik ve hatiplik vasıflarına birden sahip olan Katerî b. Fucâe, bu konudaki hislerini şu mısralarla ifade etmektedir:

حَتَّى مَتَى تُخَطِّئُنِي الشَّهَادَةَ وَالْمَوْتَ فِي أَعْنَاقِنَا قِلَادَةَ

“Ölüm boynumuzda bir madalya iken, şehitlik daha ne zamana kadar yolunu şaşırarak (bana uğramayacaktır?)”³⁶

Ölümün herkes için kaçınılmaz bir son olduğuna, er veya geç herkesi bir gün yakalayacağına işaret eden başka bir şâirleri de konuyla ilgili fikirlerini şu beyitle dile getirmektedir:

وَالْمَوْتُ حَتْمٌ لَا مَحَالَةَ وَأَقَعُ مَنْ لَا يُصَبِّحُهُ نَهَارًا يَطْرُقُ

“Ölüm kesin bir hüküm olarak mutlaka bir gün meydana gelecektir. Sabah vakti yakalamadığı kişinin kapısını gece çalacaktır.”³⁷

Allah yolunda öldürülerek şehîd olmayı arzulayan Tirimmah ise bir şiirinde Allah'a şöyle yalvarmaktadır:

فَيَارِبُّ لَا تَجْعَلْ وَقَاتِي إِنْ أَتَتْ عَلَى شَرَجٍ يُعْلَى بِدُكْنِ الْمَطَارِفِ
وَلَكِنْ شَهِيداً ثَابِئاً فِي عِصَابَةٍ يُصَابُونَ فِي فِجٍّ مِنَ الْأَرْضِ خَائِفٍ

35) Bu konudaki farklı görüşler ve delilleriyle ilgili ilginç yorumlar için bk. Muhammed Sa'd Feşvan, ed-Din ve'l-Ahlak fi'ş-Şi'r, s. 104-110

36) ed-Dineverî, el-Ahbaru't-Tival, s. 277

37) Abdurrezzak Hüseyin, Şi'ru'l-Havâric, s. 100

“Ey Rabbim! vefatım geldiğinde bana teneşir üstüne konulup parmak uçlarıyla kaldırılan bir vefat nasip etme.

Bana yeryüzünün korkunç bir vadisinde vurulan bir topluluk içinde şehit olarak toprağa girmeyi ver.”³⁸

Haccac tarafından ölüme mahkûm edilen bir Haricî'nin bu kritik anda bile söylemiş olduğu şu beyitler onların ölüm karşısındaki soğukkanlılıklarını göstermesi bakımından dikkat çekicidir:

عَاشَتْ قَلِيلًا فَالْمَوْتُ لَاحِقُهَا	مَا رَغَبَةُ النَّفْسِ فِي الْحَيَاةِ وَإِنْ
كَانَ بَرَاهَا بِالْأَمْسِ خَالِقُهَا	وَأَيَقَنْتَ أَنَّهَا تَعُودُ كَمَا
فِي بَعْضِ عَرَائِهِ يُرَافِقُهَا	يُوشِكُ مَنْ فَرَّ مِنْ مَنِيَّتِهِ

“Az yaşasa bile, nefsin hayata rağbeti ne olursa olsun, birgün ölüm onu yakalayacaktır.

Nefis şuna inanmış ki, onu yaratan dün nasıl yarattıysa birgün (O'na) dönecektir.

Ölümden kaçan kimseye birgün umulur ki ölüm ona bazı gaflet anlarında rastlayacaktır.”³⁹

Herkesin bir gün mutlaka öleceğine, kaçmak için ölümsüz bir mekânın bulunmadığına işâret eden İmran b. Hittan, hanımı Cemre'ye seslenirken bu konudaki düşüncelerini şöyle dile getirmektedir:

ثُمَّ اِطْلَبِي أَهْلَ أَرْضٍ لَا يَمُوتُونَ	إِنْ كُنْتِ كَارِهَةً لِلْمَوْتِ فَارْتَحِلِي
إِلَّا يَرُوحُونَ أَفْوَاجًا وَيَعْدُونَ	فَلَسْتُ وَأَجِدَةَ أَرْضًا بِهَا بَشَرٌ
تُدْنِي سَرِيرًا إِلَى لِحْدِ يَمْشُونَا	إِلَى الْقُبُورِ فَمَا تَنْفَكُ وَاحِدَةً
وَقَبْلَ مَوْتِهِمْ مَاتَ النَّبِيُّونَا	يَا جَمْرُ قَدْ مَاتَ مِرْدَاسُ وَإِخْرَتُهُ
مِنْ حَادِثٍ لَمْ يَزَلْ يَاجْمُرُ يَعْنِينَا	يَا جَمْرُ لَوْ سَلِمْتَ نَفْسٌ مُطَهَّرَةٌ
وَمَا نَعَاهُ بِذَاتِ الْغُصْنِ نَاعُونَا	إِذْ لَدَامَتْ بِمِرْدَاسٍ سَلَامَتُهُ

“Ölümü istemiyorsan dünyayı dolaş, sonra ahalisi ölmeyen bir yer ara.

İçinde insan olan gördüğün her yerde insanlar sabah akşam bölük bölük

38) İbn Abdurabbih, el-İkd, III, 207-208

39) Osman Zeki Soyyiğit, el-Edebu'l- Arabî, s. 38

kabirlere gitmektedirler.

Mezara doğru yaklaştırdıkları ölüm tahtından hiçbiri ayrı değildir.

Ey Cemre! Mirdas ve arkadaşları öldüler. Onların ölümünden önce de nebiler ölmüşlerdir.

Ey Cemre! Eğer sürekli ölüm haberi bize verilmeyip pâk bir nefis ölüm hadisesinden kurtulsaydı.

Şüphesiz Mirdas kurtulur ve onun ağaçlar altındaki ölüm haberini bize veren olmazdı.”⁴⁰

Ölümden çekinmeyen, şehit olup Allah nezdindeki mükâfata bir an evvel kavuşmayı hedefleyen Haricî şâirlerden Yezîd b. Habna bu konudaki duygularını şu mısralarla dile getiriyor:

أُرِيدُ ثَوَابَ اللَّهِ يَوْمًا بِطَعْنَةٍ عَمُوسٍ كَشَدَقِ الْعَنْبَرِيِّ بْنِ سَالِمٍ

“Anberî b. Salim’in⁴¹ açılan geniş avurdu gibi geniş bir darbe ile bir gün vurularak Allah’ın sevabını diliyorunı.”⁴²

Ölüme meydan okuyan ve bunu savaş alanlarında kanıtlayan Kateri b. Fucâe, bir ara Emevîler’in meşhur baskıcı valilerinden Haccac ile yakınlık kurduğunu duyduğu arkadaşlarından birine şöyle seslenerek onun da ölümden korkmadan cihada çıkmasını istemiştir:

أَلَمْ تَرَ أَنَّ الْمَوْتَ لَا شَكَّ نَازِلٌ وَلَا بُدَّ مِنْ بَعْثِ الْأَلَى فِي الْمَقَابِرِ
حَقَاءَ عُرَاةٍ وَالثَّوَابُ لِرَبِّهِمْ فَمِنْ بَيْنِ ذِي رِبْحٍ وَآخِرَ خَاسِرٍ
وَإِنَّ الَّذِي قَدْ نَلَتْ يَفْتَى وَإِنَّمَا حَيَاتِكَ فِي الدُّنْيَا كَرَقْعَةٍ الطَّائِرِ

“Ölümün kuşkusuz bir şekilde geldiğini görmez misin? Kabirlerde yatanların yalın ayak ve çıplak olarak gönderilmesinden kurtuluş yoktur.

Sevap Allah’a mahsustur, bu sevaba nail olmak bakımından kimi zararlı kimi de kârlı olur.

40) İbn Asâkir, Tarihu Dimaşk, III, 436; Abdurrezzak Hüseyin, Şi’ru’l-Havaric, s.103

41) Anberî b. Salim, Haricilerin Ezarika grubuna mensup bir savaşçı olup, ağzının genişliğinden dolayı kendisine “el-Eşdak” lakabı verilmiştir. Bk. Şevkî Dayf, el-Asru’l-İslamî, s. 303

42) Müberred, el-Kâmil, III, 410

Senin (Haccac yanında) kazandıkların bir gün yok olacak. Dünyadaki hayatın kuşun inerken çıkardığı ses kadar (zayıf) dır.”⁴³

Ölüm karşısındaki bu metânet sadece bu fırkanın erkeklerine özgü bir hadise değildir. Kadınları da aynı sarsılmaz inançla ölümü her an karşılamaya hazır birer nefes olmuş ve bunu şiirlerle ifade etmişlerdir. Düşmanları tarafından öldürülen İmran b. Haris’in haberini duyan annesi hiçbir sarsıntı geçirmemiş, bilakis oğluna şehitliği nasip eden Allah’a hamd ve şükür ederek şu beyitleri terennüm etmiştir:

اللَّهُ أَيَّدَ عِمْرَانًا وَطَهَّرَهُ وَكَانَ عِمْرَانُ يَدْعُو اللَّهَ فِي السُّحْرِ
يَدْعُوهُ سِرًّا وَإِعْلَانًا لِيَرْزُقَهُ شَهَادَةً بِيَدَيَّ مِلْحَادَةً غُدْرَ

“Allah İmran’a güç verdi ve onu pâk kıldı. İmran seher vakti Allah’a dua eder dururdu.

Kâfir ve zalimlerin eliyle şehitlik nasip etmesi için gizli-açık Allah’a hep niyazda bulunurdu.”⁴⁴

Katerî b. Fucâe’nin safında Emevî ordusuna karşı savaştan, dindarlık, güzellik ve cesâret gibi merğup sıfatlara sahip olan Ümmü Hakîm adlı kadın bir yandan düşman askerlerine saldırıyor, öte yandan şu mısralarla irticaz ediyordu:

أَحْمِلُ رَأْسًا قَدْ سَمِمْتُ حَمَلَهُ
وَقَدْ مَلْتُ دَهْنَهُ وَغَسَلْتُهُ
أَلَا قَتَى يَحْمِلُ عَنِّي ثِقْلَهُ

“Taşımamdan canımın sıkıldığı bir baş taşıyorum.

Artık onu yıkayıp yağlamaktan bıktım usandım.

Bu başın ağırlığını benim yerime taşıyacak bir yiğit yokmudur?”⁴⁵

43) Mesûdî, Murûc, III, 143-144

44) Şevkî Dayf, el-Asru’l-İslâmî, s.304; Müberred, el-Kâmil, III, 295-296

45) Abdurrezzak Hüseyin, Şi’ru’l-Havâric, s. 101; Şevkî Dayf, el-Asru’l-İslâmî, s. 304

2- Kıyam, Hicret ve Cihad Çağruları

Haricî şiirinin en bâriz özelliklerinden biri de **hicret ve kıyam** çağrılarıdır. Nehrevan savaşı Haricîler'in hafızalarında silinmesi imkansız deria izler bırakmıştı. Bir kaç kişi hariç Haricîler'in topluca kılıçtan geçirildiği bu savaşta tarafların kaybettiği insan sayısı doksan bini bulmuştur.⁴⁶ Bu savaşın elemi içlerinde duyan Haricî şâirler nazmettikleri şiirlerle halkı kıyam etmeye çağırmış, öldürülen Haricîler'in intikamı için devrimci bir mücadeleye davet etmişlerdir.⁴⁷

Yönetime karşı sürekli cihad ve hicret propagandası yapan Haricî şâirler bunu ciddiye almayanları şiddetle eleştirmişlerdir. "Maaşlarımız veriliyor, erzakımız ayağımıza geliyor, bizim için fakirlik adeta uyku uyuyor; çıkmak bizim neyimize" diye gevşeklik gösteren bazı kesimleri İmran b. Hittan şu beyitleriyle eleştiriyor:

فَلَوْ بُعِثَتْ بَعْضُ الْيَهُودِ عَلَيْهِمْ تَوْمُهُمْ أَوْ بَعْضُ مَنْ قَدْ تَنَصَّرَا
لِقَالُوا رَضِينَا إِنْ أَقْسَمْتَ عَطَانَنَا وَأَجْرَيْتَ مَا قَدَّ سُنُّ مِنْ بُرِّ كَسَاكِرَا

"Şayet kendilerine imam (lider) olmak için bazı Yahudîler ya da bir kısım Hıristiyanlar gönderilse

Ücretimizi düzenli verip Kesker⁴⁸ buğdayından verilmesi mutad olan miktarı bize gönderirsen hükmüne razıyız diyeceklerdi."⁴⁹

Nehrevan savaşında öldürülen arkadaşlarına ulaşmak için cihad ve kıyama seçen Ebu Bilal Mirdas b. Udeyye ise şunları söylüyor:

فَيَا رَبُّ سَلِّمْ نِيَّتِي وَبَصِيرَتِي وَهَبْ لِي التَّقَى حَتَّى أَلْقَى أَوْلِيَاكَ

"Ya Rabbi niyetimi ve kalbimi dosdoğru kıl, o arkadaşlarıma ulaşınca kadar bana takva ihsan et."⁵⁰

Kıyam ve devrimci mücadelenin hararetli savunucularından biri olan Ebû Bilal bir başka şiirinde çıkış nedenini şöyle özetlemektedir:⁵¹

46) Bk. Abdulhakim Balba', Edebu'l-Mu'tezile, s. 24

47) Abdurrezzak Hüseyin, Şi'ru'l-Havâric, s. 105

48) Kesker: Basra ile Küfe arasında düzlük ve geniş bir tarım alanıdır. Bk. Yakût el-Hamevî, Mu'cemu'l-Buldan, IV, 461

49) Yakût el-Hamevî, Mu'cemu'l-Buldan, IV, 461

50) Bk. Şevkî Dayf, el-Asru'l-İslamî, s. 304

51) Abdurrezzak Hüseyin, Şi'ru'l-Havâric, s. 105

إِنَّ وَزَنَتُ الَّذِي يَبْقَى لِأَعْدَلِهِ مَا لَيْسَ يَبْقَى فَلَا وَاللَّهِ مَا اتَّرْنَا
خَوْفُ الْإِلَهِ وَتَقْوَى اللَّهِ أَخْرَجَنِي وَبَيْعُ نَفْسِي بِمَا لَيْسَتْ لَهُ ثَمَنًا

“Kalıcı (bâki) olanla olmayanı karşılaştırmak için tarttım, Allah’a yemin olsun ki ağırlıkları aynı değildir.

Allah korkusu: ve paha biçilmeyen (cennet) karşılığında nefsimi satışım beni çıkardı.”⁵²

Nehrevan savaşından etkilenen Haricî ediplerden biri olan Hayyan b. Zabyan, taraftarlarına kıyam çağrısında bulunurken söylediği şiirden iki beyit de şöyledir:

خَلِيلِي مَا بِي مِنْ عَزَاءٍ وَلَا صَبْرٍ وَلَا إِرْبَةَ بَعْدَ الْمُصَابِينِ بِالنَّهْرِ
وَلَكِنِّي سَارٍ وَإِنْ قَلُّ نَاصِرِي قَرِيبًا فَلَا أَخْذِيكُمْ مَعَ مَنْ يَسْرِي

“Arkadaşlar, Nehr’de vurulanlardan sonra artık hiçbir sabır, dayanma gücü ve (yaşama) arzumu kalmadı.

Yardımcılarım az olsa bile yakında (cihada) çıkacaklarla birlikte ben de çıkacağım ve sizi zelil etmeyeceğim.”⁵³

Haricîler’in büyük çoğunluğu devrimci bir ruha sahip olup düşmana karşı fiili cihada çıkmayı vacip görürlerken, içlerinde “Kaade” (oturanlar) olarak bilinen bir grup her ne kadar Haricîler’in prensiplerini genel mânada kabul etmişlerse de, bunlar bilfiil kıyam edip cihada çıkmayı o kadar gerekli görmüyorlardı. Bu nedenle Haricîler kendilerinden olan bu grubu da kınamaktan çekinmemişlerdir. Ma’dan b. Malik el-İyadî’nin bu gruba yönelik şu tenkitçi beyitleri buna örnektir:

سَلَامٌ عَلَى مَنْ بَايَعَ اللَّهَ شَارِيًا وَلَيْسَ عَلَى الْحَرْبِ الْمُقِيمِ سَلَامٌ

“Nefsini Allah’a satanlara selam olsun. Yerinde durup oturan gruba selam yoktur.”⁵⁴

Devrimcilerin bu tenkid ve kınamaları çoğu kez beklenen olumlu neticeyi

52) Bk. Şevkî Dayf, el-Asru’l-İslamî, s: 304

53) Taberî, Tarihu’l-Ümem ve’l-Mulûk, V, 173-174

54) Bk. Müberred, el-Kâmil, III, 164

almada etkili olurdu. Örneğin Katerî b. Fucâe, “Kaade” grubuna mensup Semure b. Ca’d’a bir mektup yazarak onun Haccac ile arkadaşlık kurmasını ve kıyam etmemesini tenkid eden bir şiir yollamıştı. Gelen mektupta yer alan şiirden etkilenen Semure ağlayarak silahını almış, atına binmiş ve Katerî’nin safına iltihak etmiştir. Haccac’a iletilmek üzere bir de şiir bırakan Semure, bu şiirinin bir beytinde şöyle diyor:

فَمَنْ مَبْلُغُ الْحَجَّاجِ أَنْ سَمُرَةَ فَلَا كُلَّ دِينٍ غَيْرِ دِينِ الْخَوَارِجِ

“Semure’nin, Haricîler’in dininden başka bütün dinleri bıraktığını Haccac’a kim bildirecek?”⁵⁵

Bir kısım “Kaade” mensupları ise devrimcilerin kıyam ve cihad çağrılarında olumlu bakmalarına rağmen çeşitli mazeretler beyân ederek bunu yapma imkânına sahip olmadıklarını ifade etmişlerdir. Katerî’nin cihad ve kıyam çağrısına kızlarının sahihsiz kalacağını mazeret gösteren Ebû Halid İsa b. Atik’in verdiği cevap buna örnektir. Önce Katerî Ebû Halid’i şu beyitlerle kıyama davet eder:

أَبَا خَالِدٍ إِنْفِرْ فَلَسْتَ بِخَالِدٍ وَمَا جَعَلَ الرَّحْمَنُ عُدْرًا لِقَاعِدِ
أَتَزْعُمُ أَنْ الْخَارِجِيَّ عَلَى الْهُدَى وَأَنْتَ مُقِيمٌ بَيْنَ لَيْسٍ وَجَاهِدِ

“Ey Eba Halid, (cihad için) çık, sen dünyada sürekli kalacak değilsin. Allah oturan kimse için bir mazeret kabul etmemiştir.

Haricîler’in hidayet üzerine olduklarını iddia ediyorsun, ama kendin hırsız ve inkarcılar arasında ikamet ediyorsun.”⁵⁶

Katerî’nin çağrısına Ebû Halid şu beyitlerle mazeret gösterip karşılık vermiştir:

لَقَدْ رَادَ إِلَيَّ الْحَيَاةَ حُبًّا بِنَاتِي إِنْهُنَّ مِنَ الضُّعْفَاءِ
أَحَازِرُ أَنْ يَرَيْنَ الْفَقْرَ بَعْدِي وَأَنْ يَشْرَيْنَ رَنْقًا بَعْدَ صَافِ
وَأَنْ يَعْرَيْنَ إِنْ كَسَى الْجَوَارِي فَتَنْبُو الْعَيْنُ عَنْ كَرَمِ عِجَافِ
وَلَوْلَا ذَلِكَ قَدْ سَوَّمْتُ مُهْرِي وَقِي الرَّحْمَنِ لِلضُّعْفَاءِ كَافِ

55) Bk. Mesûdî, Murûc, III, 143-144; Abdurrezzak Hüseyin, Şi’ru’l-Havâric, s. 109

56) Müberred, el-Kâmil, III, 167

“Hayatı bana daha çok sevdiren kızlarımdır. Şüphesiz kızlarım zayıftırlar.

Korkarım ki benden sonra fakirlik görecekler ve duru olanından sonra hüznün (kadehinden) içecekler.

Ve yine korkarım ki, diğer kızlar giydirilirken benim kızlarım çıplak kalacaklar. İştahlı meyvelerden göz (leri) alıkonacaktır.

Eğer bu durum olmasaydı atımı hazırlardım. Zayıflar için Allah katında yeterli (şeyler) vardır.”⁵⁷

Haricîler’in cihad ve kıyam çağrılarının temelinde onların zalim idarecilere başkaldırmayı vacip görmeleri yatmaktadır. Zira zalim idarecilere cihad bayrağını açmak Haricîler’in ittifak ettikleri bir husustur.⁵⁸ Bunlar hem Muaviye’yi (r.a.) hem de ona yardımcı olan herkesi tekfir etmekte olup⁵⁹ bunlara karşı çıkmayı bir görev saymaktadırlar.

İyiliği emredip kötülükten sakındırma, zalim imama karşı mücadele gereği, savaşlarda öldürülen arkadaşlarının intikamını alma arzusu gibi bir dizi etken, Haricîler’in kıyam ruhunu canlandıran faktörlerdir.⁶⁰ Bu etkenlerden muhalifleri tekfir ile kıyam arasında doğrudan bir ilişki bulunduğundan bu meselede nazmettikleri şiir örneklerini de görmemiz gerekir. Şimdi kıyam ve cihadı gerektiren bu tekfir hadisesinden bazı örnekler verelim:

Haricî şâirler kıyam ve cihad için çıkma gereğini ifade ederlerken savaştıkları kesimin kâfir olduklarını her fırsatta dile getirmişlerdir. İşte bu şâirlerden biri olan Tirimmah, Dulab⁶¹ savaşıyla ilgili tasvirlerde bulunurken karşı tarafı şu beyitleriyle tekfiredmektedir:

فَلَوْ شَهِدْتَنَا يَوْمَ ذَاكَ وَخَيْلَنَا تُبَيِّحُ مِنَ الْكُفَّارِ كُلِّ حَرِيمٍ
رَأَتْ فِتْنَةً بَاعُوا إِلَهَهُمْ بِجَنَاتِ عَدْنٍ عِنْدَهُ وَتَعِيمٍ

“Eğer o gün atlarımız kâfirlerin en gizli noktalarına bile serbestçe dalarken bizi görseydi,

57) Bk. Müberred, el-Kâmil, III, 167; Abdurrezzak Hüseyin, Şi’ru’l-Havâric, s. 109-110

58) Bk. Mesûdî, Murûc, III, 145

59) Bk. Mesûdî, Murûc, III, 145

60) Abdurrezzak Hüseyin, Şi’ru’l-Havâric, s. 107-109

61) Dulab: Ahvaz’a dört fersah (Yaklaşık 20 km.) uzaklıkta bir köyün adıdır. Bk. Yakût el-Hamevî, Mu’cemu’l-Buldan, II, 485

Adn ve Naîm cennetlerine mukabil nefislerini Allah'a satan bir topluluk görecekti.”⁶²

Muhelleb komutasındaki Emevî ordusu ile karşı karşıya gelen ve sıkıntılı anlar yaşayan Haricî askerlerin içinde bulunan şâir ve hatip Katerî b. Fucâe bir ara kaçma girişiminde bulunmuştu. Arkadaşlarından biri Katerî'yi bu hareketinden dolayı kınarken onun salih bir veli, Muhelleb'in ise kâfir olduğunu ifade eden bir şiir söylemişti. Bu şiirinden konumuzla ilgili iki beyit alıyoruz:

أَيَا قَطْرِي الْخَيْرِ إِنْ كُنْتَ هَارِبًا سَتَلَيْسُنَا عَارًا وَأَنْتَ مُهَاجِرٌ
فَحَتَّى مَتَى هَذَا الْفِرَارُ مَخَافَةً وَأَنْتَ وَلِيٌّ وَالْمُهَلَّبُ كَافِرٌ

“Ey hayır (işlerin) Katerîsi, eğer kaçacak olursan bize utanç elbisesini giydirmiş olacaksın. Halbuki sen Allah yolunda hicret etmiş birisin.

Muhelleb kâfir sen ise veli iken bu korkulu kaçışlar daha ne zamana kadar sürecek?”⁶³

Erkek mezhep ve meslektaşları gibi kadınlar da şiirlerinde savaştıkları kesimi kâfir ve ilhad ehli olarak görmüşlerdir. İmran b. Haris er-Rasibî öldürüldüğünde annesi onun katillerini küfür ve gadr ile vasıflandırdığı mersiyesinde şu beyitlere yer vermiştir:

وَكَانَ عِمْرَانُ يَدْعُو اللَّهَ فِي السَّحْرِ اللَّهُ أَيَّدَ عِمْرَانًا وَطَهَّرَهُ
شَهَادَةً بِيَدِي مِلْحَادَةٍ غَدْرٍ يَدْعُوهُ سِرًّا وَإِعْلَانًا لِيَرْزُقَهُ

“Allah İmran'a yardımcı oldu ve onu pâk kıldı. İmran seher vakti Allah'a dua eder dururdu.

Kafir ve hainlerin eliyle şehitlik nasip etmesi için gizli ve açık Allah'a hep niyazda bulunurdu.”⁶⁴

62) Abdurrezzak Hüseyin, Şi'ru'l-Havâric, s. 111-112

63) ed-Dineverî, el-Ahbaru't-Tival, s. 277

64) Bk. Şevkî Dayf, s. 304; Abdurrezzak Hüseyin, Şi'ru'l-Havaric, s. 112

3- Kur'an'dan Etkilenme

a) Kur'an'ın Arap Dili ve Edebiyatına Etkileri

Özel olarak Haricî şâirlerin Kur'an-ı Kerim'den ne şekilde etkilendiklerine ve bunu şiirlerinde nasıl yansıttıklarına geçmeden önce bu yüce kitabın Arap dili ve edebiyatı üzerindeki etkilerini genel bir manada özetlemekte fayda görüyoruz.

Kur'an her şeyden önce Araplar'da bir dil birliğini sağladı. Daha önce farklı lehçeler kullanan Arap kabileleri Kur'an'ın nazil olduğu Kureyş lehçesi etrafında birleştiler.⁶⁵ Kur'an Arap dilini bozulmaktan ve kaybolmaktan kurtardı. Kur'an-ı Kerim olmasaydı birçok dünya dili gibi Arapça da zamanla münkariz olup kaybolabilirdi.⁶⁶ Kur'an sayesinde Arap dili Arabistan sınırlarının dışına taşarak bir "İslam dünyası dili" haline geldi.⁶⁷ Daha önce sadece lügat mânaları ile bilinen îman, küfür, nifak, salat, zekat ve daha birçok kelimelere teferruatlı istilah mânaları yüklenmiş oldu.⁶⁸ Câhiliye döneminde kullanımı yaygın olan bazı kelimeler Kur'an'ın nüzûlünden sonra tamamen terkedildi. Bu kelimelere örnek olarak şunları verebiliriz (*المرباع*) Kabile reisinin ele geçirilen talan ganimetinden kendî şahsı için aldığı dörtte birlik miktar. (*النشيط*) Yolculuğa çıkan kervanın yolları üzerinde buldukları mal. (*الفضول*) Asker sayısı çok olduğundan taksim edilmesinde yarar görülmeyen mal. (*الصفي*) Ganimet taksim edilmeden önce reise verilen en iyi parça.⁶⁹

Kur'an'ı Kerim'in nüzûlünden sonra Arap dilinde daha önce kullanılan ancak anlaşılması güç (vahşî) ve kullanım alanı çok az olan (nevadir) kelimelerin yerine beyân ve belâğatı yüksek kelimeler getirildi.⁷⁰

Kur'an Hitabet üzerinde de önemli etkilerde bulundu. İleriki bölümlerde Haricîler'in hitabetlerinden bahsedilirken görüleceği gibi, hatipler nutuklarını bol bol ayetlerle süslemiş ve Kur'an üslubunu taklid etmişlerdir. Haricîler'den önce de bu etki açıkça görülmektedir. Bazen bir hitabet baştan sona kadar Kur'an ayetlerinden iktibaslar şeklinde olabilirdi. Irak'a giderek halkı kardeşi Abdullah b. Zübeyr

65) Şevkî Dayf, el-Asru'l-İslâmî, s. 31

66) Ali Özek, en-Nusûsu'l-Edebiyye, s: 110

67) Şevki Dayf, el-Asru'l-İslâmî, s. 31

68) Muhammed Sıddık el-Kennûcî, el-Bulğa fi Usûli'l-Luğa, s. 180

69) Muhammed Sıddık el-Kennûcî, el-Bulğa fi Usûli'l-Luğa, s. 180

70) Şevkî Dayf, el-Asru'l-İslâmî, s. 33

(ö.75/695)'e biat etmelerini sağlamak için Mus'ab b. Zübeyr (ö.71/690)'in okuduğu hutbe baştan sona kadar Kur'an ayetlerinden oluşmuştur.⁷¹ Edebî ürünler arasında birinci sırayı hep şiir alırken, Kur'an-ı Kerim'den sonra büyük değer kazanan hitabet şiire alternatif hale geldi.⁷²

Kur'an şiir üzerinde de etkili olmuştur. Ahlakça geri, haşin bir bedevî şâir olan Hutay'e bile Kur'an ayetlerinden yaptığı iktibaslarla şiirlerini süsleme yoluna gitmiştir. Takva ile ilgili bir âyeti düşünce olarak Hutay'e şöyle nazmetmiştir:

وَتَقْوَى اللَّهِ خَيْرُ الزَّادِ ذُخْرًا وَعِنْدَ اللَّهِ لِلْآتِقَى مَزِيدٌ

“Azık olarak Allah korkusu en hayırlı gıdadır. Allah'tan daha çok korkanlar için Allah katında fazlası vardır.”⁷³

Sarf, Nahiv, Belagat gibi edebî ilimlerin doğmasında birinci derecede rol oynayan yine Kur'an'dır.⁷⁴

b) Haricî Şâirlerin Kur'an'dan İktibas Ettikleri Prensipler:

Kur'an öğretilerine sıkı sıkıya bağlı olmakla bilinen Haricî şâirler bu öğreti ve prensipleri şiirlerine de yansıtmışlardır. Bu prensiplerin başında her türlü kabilevî taassuptan uzak İslam kardeşliği ve eşitliğidir. Bu prensibin önemine inanan İmran b. Hittan, bir şiirinde şu beyitle düşüncelerini özetlemiştir:

فَنَحْنُ بَنُو الْإِسْلَامِ وَاللَّهُ وَاحِدٌ وَأَوْلَى عِبَادِ اللَّهِ بِاللَّهِ مِنْ شَكْرٍ

“Bizler İslam'ın çocuklarıyız ve Allah'ımız birdir. Allah nezdinde kulları arasında en makbul olanı O'na şükredendir.”⁷⁵

Şair beytin birinci mısrasıyla “Mü'minler ancak kardeşir”⁷⁶ ayetine, ikinci mısrasıyla da “Allah nezdinde en makbûl olanınız, Allah'tan en çok korkanınızdır”⁷⁷ mealindeki âyete işaret etmiştir.

Kabile ve neseb taassubunu reddedip iftihar vesilesi olarak İslam'ı gören

71) Corcî Zeydân, ADAB, I, 191-192

72) Ali Özek, en-Nusûs, s. 111

73) Ali Özek, en-Nusûs, s. 111

74) Şevki Dayf, a.g.e., s. 32

75) Muberrred, el-Kâmil, III, 179

76) el-Hucurât, 49 / 10

77) el-Hucurât, 47 / 13

Nehar b. Tevsea el-Yeşkurî de bu manayı pekiştirme babında şunları söylemektedir:

أَبِي الْإِسْلَامُ لَا أَبَ لِي سِوَاهُ إِذَا افْتَخَرُوا بِقَيْسٍ أَوْ تَمِيمٍ

“Onlar Kays ve Temim kabileleriyle iftihar ederlerken, benim babam (aslım) İslam’dır. Ondan başka babam yoktur.”⁷⁸

Kabile ve soy ile övünmeyi reddetme hususu Haricî şâirlerde görülen ortak bir özelliktir. Ancak Tirimmah bundan müstesnadır. Zira o, hem medih hem de hicvlerinde kabile faktörünü oldukça fazla işlemiştir. Şevki Dayf onun bu özelliğini Haricî prensiplerini fazla hazmetmemekle açıklamaktadır.⁷⁹

Müslümanlar arasında İslâm kardeşliği ve eşitliği prensibini yerleştirmeye çalışan Haricî şâirler, bu konuda kendilerine Muhacirlerle Ensar arasında kardeşlik te’sis ederken, hiçbir kabile ve soy ayırımına yer vermeyen Hz. Peygamber’i örnek almışlardır. Bu prensipten yola çıkan Ebû Bilâl Mirdas b. Udeyye şunları söylemektedir:

مَنْ كَانَ مِنْ أَهْلِ هَذَا الدِّينِ كَانَ لِي
وَدِّي وَشَارَكْتُهُ فِي تَالِدِ الْمَالِ
إِلَّا لِيُوجِّهَكَ دُونَ الْعَمِّ وَالْحَالِ
إِلَّا اللَّهُ يَعْلَمُ إِنِّي لَا أَحِبُّهُمْ

“Herkim bu dine mensup ise benim sevgim onadır ve onu miras malıma ortak yaparım.

Allah bilir ki ben sadece onları rızan için severim, amca ve dayı oldukları için değil.”⁸⁰

Haricî şâirler imanlarını tasvir ederlerken yine konuyla ilgili Kur’an ayetlerinden esinlenmişlerdir. Ebu Bilâl komutasındaki kırk kişilik Haricî topluluğu ile ikibin kişilik Emevî ordusu arasında yapılan Asek⁸¹ savaşında Haricî grup galip gelmişti. Bu durumu sayıca az olan İslam ordusunun kendilerinden kat kat fazla olan küfür ordusunu yendikleri Bedir savaşıyla karşılaştıran Haricî şâir İsa b. Atik şu beyitleri terennüm etmiştir:⁸²

78) Abdurrezzak Hüseyin, Şi’ru’l-Havâric, s. 35

79) Bk. Şevki Dayf, s. 312-313

80) Abdurrezzak Hüseyin, a.g.e., s. 113-114

81) Asek: İran’ın güneybatısında yer alan Ahvaz yerleşim merkezine yakın bir yerdir. Bk. İbn Abdurabbih, el-İkd, I, 178, dipnot 4

أَلْفَا مُؤْمِنٍ فِيمَا زَعَمْتُمْ
وَيَهْزِمُهُمْ بِأَسْكَ أَرْبَعُونَ
كَذَبْتُمْ لَيْسَ ذَلِكَ كَمَا زَعَمْتُمْ
وَلَكِنَّ الْخَوَارِجَ مُؤْمِنُونَ
هُمُ الْفِتْنَةُ الْقَلِيلَةُ غَيْرَ شَكٍّ
عَلَى الْفِتْنَةِ الْكَثِيرَةِ يُنْصَرُونَ

“Nasıl olur da mü'min diye iddia ettiğiniz iki bin kişiyi Asek'te kırk kişilik bir birlik yeniyor.

Yalan söylediniz bu dediğiniz gibi değildir. Ancak Haricîler mü'mindirler. Onlar sayıca kalabalık topluluğu yenen sayısı az topluluktur.”⁸³

Cevsak⁸⁴savaşında öldürülen arkadaşları için düzdüğü mersiyede Kays b. Asam ed-Dabî arkadaşlarını tavsif ederken şu mısralara da yer vermiştir:⁸⁵

قَوْمًا إِذَا ذُكِرُوا بِاللَّهِ أَوْ ذُكِرُوا
خَرُّوا مِنَ الْخُرْفِ لِأَذْقَانِ وَالرُّكْبِ

“Onlar öyle bir kavimdir ki, kendilerine Allah hatırlatıldığı, ya da kendileri Allah'ı zikrettikleri zaman korkudan kendilerinden geçerek yüzüstü secdeye kapanırlar.”⁸⁶

Haricî şâir ve edîpleri Kur'an'dan esinlenerek insanları dünyanın geçiciliğine ve onun aldatıcı yönüne karşı uyarılmışlardır. Katerî b. Fucâe irad ettiği Kur'an eksenli nutkunda -ileride ilgili bölümde ele alınacağı gibi- bunu en belâgatlı bir şekilde dile getirmiştir.⁸⁷

İmran b. Hittan da Kur'an'dan yaptığı iktibasla hayatın ve dünyanın geçici olduğuna şu beyitlerle dikkat çekmiştir:

وَلَيْسَ لِعَيْشِنَا هَذَا مَهَاهُ
وَلَيْسَتْ دَارُنَا هَاتَا بِدَارِ
وَأِنْ قُلْنَا لَعَلَّ بِهَا قَرَارًا
قَمَا فِيهَا لِحْيٌ مِنْ قَرَارِ
وَلَا تَبْقَى وَلَا تَبْقَى عَلَيْهَا
وَلَا فِي الْأَمْرِ نَأْخُذُ بِالْخِبَارِ

82) Bk. Muberrred, el-Kâmil, III, 253; ed-Dineverî, el-Ahbaru't-Tival, s. 269; İbn Kuteybe, Uyûnu'l-Ahbar, I, 163; İbn Abdurabbih, el-İkdu'l-Ferîd, I, 132

83) Son beyit, Bakara 2 / 249 “Nice az sayıda bir birlik Allah'ın izniyle çok sayıdaki birliği yenmiştir.” mealindeki âyete işarettir.

84) Cevsak: Kûfe açıklarında bir köyün adıdır. Bk. Yakut el-Hamevî, Mu'cemu'l-Buldan, II, 185

85) Yakut el-Hamevî, Mu'cemu'l-Buldan, II, 185

86) Meryem Sûresi, 19 / 58; “Onlara, çok merhametli olan Allah'ın âyetleri okunduğunda ağlayarak secdeye kapanırlardı” mealindeki âyete işarettir.

87) Cahız, el-Beyan ve't-Tebyîn, II, 63-65

“Bizim bu hayatımızın hiç bir tadı yoktur. Kaldığımız yer (dünya) de hakiki bir yer değildir.

Şayet; “umulurki bunda belli bir durma süresi var” desek de, içindeki hiçbir canlı için bir süreklilik yoktur.

Ne dünya kalacak ne de üzerinde yaşayan bizler.⁸⁸ Bu konuda bir tercihimiz de yoktur.”⁸⁹

C. ŞEKİL BAKIMINDAN HARİCÎ ŞİİRİ

1. Kâsidenin Klâsik Yapısında Değişiklik Yapma

Câhiliye dönemi şâirleri şiir ve kasîdelerinde hep aynı metoda başvurmuşlardır. Kasideye hep “nesb” veya “teşbîb” adı verilen aşk beyitleriyle başlayan şâirler, göç edilen yerden geriye kalan kalıntı ve silik izlerden ibaret olan “atlat” üzerinde durup ağlar, arkadaşlarını da ağlamaya davet ederlerdi. Çoğu kez bineğini ve yolda karşılaştığı manzaraları da tavsif ettikten sonra asıl gayesi olan medih, hicâ ve fahr mevzûlarına girerlerdi.⁹⁰

Kasîdenin şekil yapısını oluşturan mezkûr plâna câhiliye döneminde olduğu gibi İslâmî dönemde de riayet edilmiştir. Corcî Zeydan’ın tabiriyle: “Araplar’ın kadîm geleneklerine olan bağlılıklarıyla bilinen Emevîler’in şiirde de câhiliye üslubunu devam ettirmeye olan eğilimleri nedeniyle, şâir ve edipler kasidenin mezkûr planının dışına çıkmaktan ictinap etmişlerdir.”⁹¹

Bu arada akla şöyle bir soru gelebilir: Köklü bir şekilde yerleşmiş olan bu şiir geleneğini ilk değiştiren kimdir? Burada iki görüşle karşılaşırız. Bazı araştırmacılar şiir ve kasideye hakim olan klâsik üslubun dışına çıkarak bunu tenkid eden ilk şâirin birinci Abbasîler dönemi şâirlerinden Ebu Nuvas (ö,198/813) olduğunu kaydederler.⁹² Diğer bazıları da ilk yeniliği yapanın Haricî şâirler olduğunu ifade etmektedirler. Bu konuda sağlıklı bir neticeye varmak için her iki görüş doğrultusunda serdedilen örnekleri incelemekte fayda vardır:

88) Rahman Sûresi, 55 / 26; “Dünya üzerindeki herşey fanîdir” mealindeki âyete işaretidir.

89) el-Bağdadî, Hizânetu'l-Edeb, II, 440; Abdurrezzak Hüseyin, Şi'ru'l-Havâric, s. 39

90) el-İskenderî ve Arkadaşları, el-Mufasssal, s. 54; İbn Kuteybe, eş-Şi'r ve's-Şuarâ, s. 31-32

91) Corcî Zeydan, ADAB, I, 230 vd.

92) Hasan İbrahim, Tarîhu'l-İslâm, II, 340

Ebû Nuvas'a göre birçokları bedevî hayatı bırakıp yerleşik hayata geçen şâirlerin realist olmaları gerekir. Zira bedevîlerin kullandıkları birçok yer ismi ve atlatl unsurları artık bu medenî şâirlerin hayatında yer almamakta, dolayısıyla kuru bir taklitçilik adına kasîdeyi atlatl ile açmanın anlamsızlığına dikkat çekmiştir. Atlal yerine şâirleri kendi çevrelerinde müşahhas olarak bulunan unsurlarla kasidelerini açmaya davet eden Ebû Nuvas bu konuda ilk örneği de kendisi şu beyitleriyle vermiştir:

عَاجَ الشُّقِيِّ عَلَى دَسْرِ بُسَائِلِهِ وَعَجِبْتُ أَسْأَلُ عَنْ حَمَارَةِ الْبَلَدِ
يَبْكِي عَلَى طَلْلِ الْمَاضِي لَا دَرُّ دَرُّكَ قَلْبِي مَنْ بَنُو أَسَدِ

"Bedbaht adam kalkmış silik izler üzerinde durup ona sorular soruyor. Ben de kalkmış şehrin meyhanesini soruyorum.

Mazide kalmış Benû Esed kabilesinin harabeleri üzerinde ağlıyor. Şansın yaver gitmesin söyle bana Benû Esed kim oluyor?"⁹³

Verilen örnekten de anlaşıldığı gibi Ebû Nuvâs kasîdenin giriş bölümünü terketmiş değildir. Onun tepkisi atlala yöneliktir. Atlalı bırakıyorsa da yerine şarap ve meyhane unsurlarıyla kasidesini açıyor. Bize öyle geliyor ki, Ebû Nuvâs sadece unsurların yerini değiştirmiş, Atlalı bırakıp kendisine cazip olan şarabı getirmiştir.

Fakat Haricî şâirlerin yaptıkları gibi giriş bölümünü tamamen bırakıp asıl mevzuya doğrudan girmemiştir. Oysa İmran b. Hittan'a ait şu kasîdeye baktığımızda şâirin hiçbir giriş bölümüne başvurmadan doğrudan doğruya asıl gayesine başladığını görüyoruz:

نَزَلْنَا بِحَمْدِ اللَّهِ فِي خَيْرِ مَنَزِلٍ نَسَرُّ بِمَا فَبِدٍ مِنَ الْإِنْسِ وَالْخَفَرِ
نَزَلْنَا بِقَوْمٍ يَجْمَعُ اللَّهُ شَمْلَهُمْ وَلَيْسَ لَهُمْ عُدُو سَوَى الْمَجْدِ يُعْتَصِرُ
مِنَ الْأَزْدِ إِنَّ الْأَزْدَ أَكْرَمُ أُسْرَةٍ بِمَانِيَةَ طَابُوا إِذَا نُسِبَ الْبِشْرُ
فَأَصْبَحَتْ فِيهِمْ أَمْنًا لَا كَمَعَشَرٍ أَتَوْنِي فَقَالُوا مِنْ رَبِيعَةَ أَوْ مُضَرَ
أَمْ الْحَى قَحْطَانُ؟ قَتَلَكُمُ سَفَاهَةٌ كَمَا قَالَ رَوْحٌ لِي وَصَاحِبُهُ زُفْرُ
وَمَا مِنْهُمَا إِلَّا بَسْرٌ بِنِسْبَةٍ تُقَرِّبُنِي مِنْهُ وَإِنْ كَانَ ذَا نَقْرُ
فَنَحْنُ بَنُو الْإِسْلَامِ وَاللَّهُ وَاحِدٌ وَأَوْلَى عِبَادِ اللَّهِ بِاللَّهِ مَنْ شَكَرُ

93) Şevkî Dayf, el-Asru'l-Abbasiyyu'l-Evvel, s. 231

“Allah’a hamd ederek en hayırlı bir menzilde konakladık. Buradaki ünsiyet ve korumadan dolayı sevinç duyuyoruz.

Allah birliklerini sağlasın, öyle bir toplulğa misafir olduk ki, su gibi akan cömertlikten başka bir davaları yoktur.

Bu topluluk Yemenliler olup en değerli aile olan Ezd kabilesindedirler. İnsanlar neseblerini belirtirlerken onların nesebi güzel olur.

Aralarında emniyetli olarak sabahladım. Bana geldiklerinde “Rebîa’dan mı yoksa Muzar’dan mı?” diye soran (başka) topluluklara benzemez bunlar.

Ravh ve arkadaşı Zufer’in bana dedikleri gibi “acaba Kahtan kabilesinden midir?” diye sormazlar. Zira bu sorular saçmalık va ahmaklıktır.

Bunlardan her birinin birçok taraftarı olmasına rağmen yine de beni kendisine yaklaştıracak bağdan dolayı hoşnut olur.

Oysa hepimiz İslam’ın çocuklarıyız ve Allah (ımız) birdir. Allah nezdinde en iyi kul O’na şükredendir.”⁹⁴

Görüldüğü gibi şâir Ezd kabilesinden bazı kimselere misafir olmuş, bunlar şâiri iyi ağırlayıp kendisine gereken önemi vermiş, şâir de bir teşekkür mahiyetinde kendilerini methetmiştir. Ancak daha önceki şâirlerin yaptıkları gibi hiçbir giriş bölümünü oluşturmadan doğrudan doğruya medih mevzûna girmiştir. Bazı yazarlar bu durumu biraz da Haricîler’in içinde buldukları şartlarla irtibatlandırmışlardır:

“Hayatlarının çoğunu savaş ve çatışma meydanlarında geçiren, bir yerde sürekli kalma imkanına sahip olmayıp hep yer değiştirmek zorunda kalan Haricî şâirler, “nesib”, “atlat” ve “binek” tavsifleri gibi giriş bölümlerine girmeden direkt olarak asıl gâyelerini ifade eden beyitlerle kasidelerine başlamışlardır.”⁹⁵

Bu bakımdan kasîdenin şekil ve üslubunda ilk değişikliğin Haricî şâirler tarafından yapıldığı görüşü bize daha tutarlı görünmektedir.

94) Muberrred, el-Kâmil, III, 172; Abdurrezzak Hüseyin, Şi’ru’l-Havâric, s. 73

95) Muberrred; el-Kâmil, III, 172; Abdurrezzak Hüseyin, Şi’ru’l-Havâric, s. 73

2. Şiirin Temel Mevzûlarında “İhale” Yapma

İhale kelimesi lugat olarak “Bir şeyi asıl merkezinden başka bir konuma taşımaktır.”⁹⁶ Buna göre şiirde ihale, “Kasîdenin girişinde bir gelenek olarak zikredilen bir mevzûyu alışılmış klasik mefhumundan çıkarıp ona yeni bir suret vermektir.”⁹⁷

Konuya bir örnekle açıklık getirmeye çalışalım.

Eskiden bir şâir aşk beyitleri (nesîb) ile kasîdesini açtığında bunu duyan herkes bu beyitlerin aslında kasîdenin nazmedilmesi amacıyla bir ilgisi olmadığını, asıl amaca girmek için dinleyenin dikkatini çekmek kabilinden bu beyitlerin zikredildiğini anlardı. Haricî şairlerden Amr b. el-Hüseyin kasîdesine Hind’in gözyaşlarıyla başlarken, dinleyici Hind’in bu gözyaşlarını aşk hasretinden döktüğünü sandığı bir sırada şâir hemen bir bağlantı kurarak bu kadının gözyaşlarının mutad aşktan olmadığını, belki öldürülen dava arkadaşlarının hatırlanması maksadıyla döküldüğüne işaret etmektedir.

هَيْتَ قُبَيْلَ تَبْلُجِ الْفَجْرِ	هِنْدُ تَقُولُ وَدَمْعُهَا يَجْرِي
أَنْ أَبْصَرْتَ عَيْنِي مَدَامِعِهَا	يَنْهَلُ وَأَكْنُهَا عَلَى النَّحْرِ
أَمْ ذِكْرُ إِخْوَانٍ فَجَعَتَ بِهِمْ	سَلَكُوا سَبِيلَهُمْ عَلَى حَبِيرِ
فَأَجَبْتُهَا بَلْ ذِكْرُ مَصْرَعِهِمْ	لَا غَيْرَهُ عِبْرَاتِهَا يَمْرِي

“Hind, tanyeri ağarmadan hemen önce, gözü yaşlı olarak kalktı ve uzaklara doğru gitti.

Gözpınarlarımdan akan yaşların göğsüm üzerine damladığını görünce (şöyle seslendi):

Yoksa kendi iradeleriyle seçtikleri yolda öldürülen kardeşlerin hatırası mıdır seni ağlatan?

Kendisine; “gözümde yaş akıtan hadisenin kardeşlerin (savaş alanlarındaki) ölümlerinden başka bir şey değildir” diye cevap verdim.⁹⁸

a) Mersiyede İhale

Mersiye; birinin ölümü üzerine duyulan teessürü ifade etmek için yazılan

96) İbn Manzûr, Lisānu'l-Arab, “h v l” maddesi, II, 184

97) Abdurrezzak Hüseyin, Şi'ru'l-Havaric, s. 77-78

98) Abdurrezzak Hüseyin, a.g.e., s. 78

manzûmedir.⁹⁹ Mana bakımından medîh ile mersiye birbirine yakın iki mevzûdur. Zira her ikisinde de mevzubahis edilen kişinin şecaat, cömertlik, misafirperverlik gibi hasletleri dile getirilir.

İbn Reşîk'e göre bu iki mevzû arasındaki en önemli fark, mersiyede "Kâne (idi), onunla beraber şunu bunu da yitirdik" gibi ifadelerle o kişinin artık öldüğü mesajının verilmesidir.¹⁰⁰ Eski dönemlerdeki risa şiirlerinde daha çok kadın şâirler şöhret bulmuştur. Bir taraftan öldürülen kimsenin ardından ağlar, öte yandan yakınları onun intikamını almaya davet edilirdi.¹⁰¹

Haricî şâirlerin şiirlerinde görülen en önemli mevzuların başında mersiye gelir. Çünkü ölümü ve şehit olmayı kendine şiar edinen bu fırka, girdiği şiddetli çatışmalarda yüzlerce ölü vermiştir. Şâirleri de yanı başlarında öldürülen bu arkadaşları için çok içten mersiyeler söylemişlerdir. Ancak bizim üzerinde durmak istediğimiz asıl husus, bu mersiyelerde görülen "ihale" durumudur.

Haricî şâirler, daha önceki dönem şâirlerinde veya beraber yaşadıkları diğer fırka şâirlerinde görüldüğü şekliyle yaka paça yırtma, yüzünü tırmalama veya bu durumlara çağırma gibi yollara başvurmuşlardır. Şehitlerini adeta tebrik eder bir hava içerisinde mersiyelerini icra eden Haricî şâirler, arkadaşlarının ölümlerini kendileri için kıyam etmeye bir teşvik hadisesi olarak görmüşlerdir. Ebû Bilal Mirdas b. Udeyye şehit düşen arkadaşlarından Abdullah b. Vehb er-Rasibî ve diğerleri için risada bulunurken nazmettiği beyitler bu konuda rastlanan tipik örneklerden biridir:

أَبْعَدَ ابْنِ وَهْبٍ ذِي النَّزَاهَةِ وَالتُّقَى وَمَنْ حَاضَ فِي تِلْكَ الْحُرُوبِ الْمَهَالِكَا
أَحِبُّ بَقَاءً أَوْ أَرْجَى سَلَامَةً وَقَدْ قَتَلُوا زَيْدَ ابْنِ حِصْنٍ وَمَالِكَا
فِيَا رَبِّ سَلِّمْ نَيْتِي وَبَصِيرَتِي وَهَبْ لِي التُّقَى حَتَّى أَلَاقِيَ أَوْلَادِكَا

"İffet ve takva sahibi İbn Vehb¹⁰² ve şu helak edici savaflara dalanlardan

sonra

99) Tahir Mevlevî, Edebiyat Lugatı, s. 97

100) İbn Reşîk, el-Umde. II, 147

101) Nihad Çetin, Eski Arap Şiiri, s. 88-89

102) Şiirde adı geçen Abdullah b. Vehb (ö. 38/658) cesûr, belîğ ve zeki bir hatip olup, Haricîler'den "Kaade" grubunun imamlığını da yapmış bir liderdir. Bk. Müberred, III, el-Kâmil, 164

Geride kalmayı mı severim?, sağ kalmayı mı ümit ederim? Üstelik Zeyd b. Hısn ve Malik'i de öldürmüşlerdir.

Ya Rabbi, niyetimi ve basiretimi sağlam kıl. O arkadaşlarıma ulaşınca kadar bana da takva ihsan eyle.”¹⁰³

Görüldüğü gibi Ebu Bilal öldürülen arkadaşlarından sonra hayatı artık anlamsız sayıyor, davaları uğruna öldürülen bu yandaşlarına kavuşmayı arzuluyor ve vardıkları mutlu sona adeta gıpta ediyor.

Öldürülen arkadaşlarının nümüne ahlâkına işaret ederek onlara ulaşma gayesini taşıyan bir başka Haricî şâir Hayyan b. Zabyan es-Sulemî ise duygularını şu beyitlerle ifade etmektedir:

خَلِيلِي مَا بِي مِنْ عَزَاءٍ وَلَا صَيْرٍ وَلَا إِرْبَةٍ بَعْدَ الْمُصَابِينِ بِالنَّهْرِ
سَوَى نَهَضَاتٍ فِي كِتَابِ جَمَّةٍ إِلَى اللَّهِ مَا تَدْعُو وَفِي اللَّهِ مَا تَقْرِي
إِذَا جَاوَزْتَ قَسْطَانَةَ الرَّيِّ بَغْلَتِي فَلَسْتُ بِسَارٍ نَحْرَهَا آخِرَ الدَّهْرِ
وَلَكِنِّي سَارٍ وَإِنْ قَلُّ نَاصِرِي قَرِيبًا فَلَا أَخْذِيكُمْ مَعَ مَنْ يَسْرِي

“Arkadaşlarım! Nehr’de vurulanlardan sonra artık hiçbir azim, sabır ve amacım kalmadı.

Sadece Allah için yola çıkan ve davetleri Allah’a olan kalabalık ordular içinde hamleler yapmak kaldı.

Atım Rey’in tozluk alanını geçtiği zaman sonsuza dek artık o yöne doğru gitmeyeceğim.

Fakat yardımcıları az olsa bile yakında gidecek olanlarla beraber ben de gideceğim ve sizi zelil edecek değilim.”¹⁰⁴

Haricî şâirlerin mersiyelerinde görülen “ihale” örneklerinden biri de İmran b. Hittan’ın Ebû Bilal hakkında söylediği beyitlerdir. Şâir burada kendi ölümünün de arkadaşı Ebû Bilal’in ölümü gibi olmasını temenni ederek şunları söylemektedir:

103) Bk. Mübered, el-Kâmil, III, 250-251; Şevkî Dayf, el-Asru’l-İslâmî, s. 304; Abdurrezzak

Hüseyn, Şi’ru’l-Havâric, s. 105

104) Taberî, Tarîhu’l-Ümem, V, 174

لَقَدْ زَادَ الْحَيَاةَ إِلَيَّ بُغْضًا
أَحَازِرُ أَنْ أَمُوتَ عَلَى فِرَاشِي
وَلَوْ أَنِّي عَلِمْتُ بِأَنْ حَتَفِي
فَمَنْ يَكُ هَمُّهُ الدُّنْيَا فَانِّي
وَحَبًّا لِلخُرُوجِ أَبُو بِلَالٍ
وَأَرْجُو الْمَوْتَ تَحْتَ ذُرَا الْعَوَالِي
كَحَتَفِ أَبِي بِلَالٍ لَمْ أَبَالِ
لَهَا وَاللَّهِ رَبُّ الْبَيْتِ قَالِي

“Ebû Bilal, hayatı çirkin görmemi ve cihad için çıkmaya olan sevgimi artırdı.

Mızrakların gölgesi altında ölmeyi ümit ederken yatağımda ölmekten korkuyorum.

Eğer benim ölümüm de Ebû Bilal'in ölümü gibi olacağını bilseydim hiç bir şey umurumda olmazdı.

Maksadı dünya olan varsa da Ka'be'nin sahibi Allah'a yemin ederim ki ben dünyaya küskünüm.”¹⁰⁵

b) Hicâ ve Fahr Mevzûlarında İhale

Hicâ; bir kimseyi, bir toplumu, bir âdeti, görülen kusur ve beceriksizlikleri açık ya da kapalı olarak yeren, alaya alan söz ve yazıya denir.¹⁰⁶ Eski cahiliye hicivleri kasîdenin genel bütünlüğü içinde bir bölüm olarak yer alırdı. Bu kasîdenin planı “nesîb-hiciv” ya da “nesîb-hiciv-fahr” şeklindeydi. Hicvedilen şahısta sayılan hasletler korkaklık, cimrilik, vefasızlık ve benzeri sıfatlardan oluşuyordu ki, bunların dışında şeref ve ırz da bu hicivlerin hedefi olurdu.¹⁰⁷

Fahr ise şâirin cömertlik, cesaret, riyaset, soy üstünlüğü, kabilenin sayıca çokluğu v.b. değerlerle kendi nefsi ya da kabilesiyle övünmesine dayanan bir şiir mevzûudur.¹⁰⁸

Fahr ile ilgili olarak câhiliye döneminde gerekse Emevîler'de uygulanan bir müsabakayı ifade eden “müsacele” kavramı da, şâirlerin karşılıklı olarak kimin daha soylu olduğunu ispatlamak için yaptıkları bir iftihar yarışından ibarettir.¹⁰⁹

Haricî şâirleri, çoğu kez hicâ ve fahrı aynı şiirde beraber zikretmişlerdir. Böylece karşı tarafın hicvedilmeye layık değerleri ve övünmeye layık kendi

105) Müberred, el-Kâmil, III, 168

106) T. D. E. A, IV, 223

107) Nihad Çetin, Eski Arap Şiiri, s. 89

108) Bk. Tuleyhâ, el-Edebu'l-Cahilî, s. 135-136; Seyyid Ahmed el-Haşimî, Cevahiru'l-Edeb, II, 26

109) Bk. Ahmed Seyyid Muhammed, Nakaiz, s. 24 vd.

değerlerini mukayeseli olarak dinleyiciye aynı anda aksettirmeyi amaçlamışlardır.¹¹⁰

Haricî şâirlerin hicâları başkaların hicâlarında olduğu gibi ırz ve namus değerlerine saldırı unsurlarından uzaktır. Haricî şâir karşı tarafı sayı azlığı, kabile ayıpları gibi klâsik değerlerle hicvetmemiştir. Belki muhaliflerini zulüm, fasıklık, İslâm menhecinden ayrılma, bid'at çıkarma gibi dinî ağırlıklı motiflerle hicvetmişlerdir. Böylece eskiden beri süregelen taklidî hicâyâ yeni bir yön vererek "İhale"de bulunmuşlardır.¹¹¹

En büyük düşmanlarından biri olan Haccac'ı hicvetmek isteyen İmran b. Hittan, onu bir kadına bile karşı koyamayacak kadar korkak olmakla hicveder, bu hicvine onun küfür ve dalalet unsurlarını da ekler.

أَسَدٌ عَلِيٌّ وَفِي الْحَرْبِ نِعَامَةٌ رَبِضَاءٌ تَجَفَّلُ مِنْ صَفِيرِ الصَّافِرِ
هَلَا بَرَزْتَ إِلَى غَزَاةٍ فِي الْوَعَى بَلْ كَانَ قَلْبِكَ جَنَاحِي طَائِرِ
صَدَعَتْ غَزَاةٌ قَلْبَهُ بِفَوَارِسَ تَرَكْتُ مَنَابِرَهُ كَأَمْسِ الدَّابِرِ
أَلْقِ السَّلَاحَ وَخُذْ وَشَاحِي مُعْصِرِ وَأَعْمَدُ لِمَنْزِلَةِ الْجَبَانِ الْكَافِرِ

"Başıma aslan kesilmiş, oysa savaşlarda ısıklıkçının ısığından ürküp kaçan dişi bir devekuşudur.

Savaşta "Gazal"ın¹¹² karşısına çıksaydın ya! Bilakis kalbin bir kuşun iki kanadı arasındaydı.

Gazal, bazı kahramanlarla beraber onun kalbini (korkudan) ikiye ayırdı. Minberlerini de hezimete uğramış halde bıraktı.

Silahu atarak (boynumu) sikan kemerimi al ve korkak kâfirin menziline doğru yönel."¹¹³

Haricî şâirlerin "fâhr"ları da klasik iftiharlardan tamamen farklı olup, kabîle taassubundan uzak sadece İslâm'ın bir iftihar vesilesi olduğunu işlemişlerdir. İmran b. Hittan'ın şu mısralarında olduğu gibi:

110) Abdurrezzak Hüseyin, Şi'ru'l-Havâric, s. 89

111) Abdurrezzak Hüseyin, Şi'ru'l-Havâric, s. 89-90

112) Gazal: Cesaret ve diyanetiyle meşhûr bir Haricî kadın olup, Haccac'ı kovalayıp Kûfe camisine girmeyi ve orada iki rek'at namaz kılmayı nezretmişti. Mesûdî, Murûc, III, 146-147

113) Benzer ifadelerle bk. İbn Manzûr, Muhtasar, XVIII, 239; İbn Kuteybe, Uyûn, I, 170; Şevkî Dayf, el-Asru'l-İslâmî, s. 308

وَنَحْنُ بَنُو الْإِسْلَامِ وَاللَّهُ وَاحِدٌ وَأَوْلَى عِبَادِ اللَّهِ بِاللَّهِ مِنْ شَكْرٍ

“Bizler İslam’ın çocuklarıyız Allah da birdir. Allah katında kulları arasında en iyi olanı şükreden kimsedir.”¹¹⁴

Katerî b. Fucâe'nin şu beyitleri ise hicâ ve iftiharî birarada bulunduran örneklerden biridir:

فَلَوْ شَهِدْتَنَا يَوْمَ ذَاكَ وَخَيَّلْنَا
تُبِيحُ مِنَ الْكُفَّارِ كُلِّ حَرِيمٍ
رَأَتْ فِتْيَةً بَاعُوا الْإِلَهَ نَفْسَهُمْ
بِجَنَاتٍ عَدْنٍ عِنْدَهُ وَتَعِيمٍ

“Eğer o gün atlarımızın kâfirlerin en gizli yerlerine bile nasıl serbest girdiklerini görseydi

Cennetin derecelerine mukabil nefislerini Allah'a satan bir topluluğu görecekti.”¹¹⁵

Aynı durum Haricî şâirlerin fahr (övünme) larında da görülmektedir. Karşı tarafı küfür, zulûm, fîsk ve dalaletle hicvederken, kendileri de bunların karşıtı olan iman, adalet, takva, dinî şecaat ve ahde vefa gibi hususlarla övünmüşlerdir.¹¹⁶

Muhalifleri hicvetmeyi ve Haricîlik prensipleriyle övünmeyi bir arada bulunduran kasîdelerden biri Asek savaşıyla ilgili İsa b. Atik'in şu kasidesidir:

فَلَمَّا أَصْبَحُوا صَلُّوا وَقَامُوا
فَلَمَّا اسْتَجْمَعُوا حَمَلُوا عَلَيْهِمْ
بَقِيَّةَ يَوْمِهِمْ حَتَّى أَتَاهُمْ
يَقُولُ بِصِيرِهِمْ لَمَّا رَأَاهُمْ
أَلْفًا مُؤْمِنٍ فِيمَا زَعَمْتُمْ
كَذَبْتُمْ لَيْسَ ذَاكَ كَمَا زَعَمْتُمْ
هُمُ الْفِئَةُ الْقَلِيلَةُ غَيْرَ شَكٍّ
أَطَعْتُمْ أَمْرَ جِبَارٍ عَنِيدٍ
إِلَى الْجُرْدِ الْعِتَاقِ مُسَوِّمِينَا
فَظَلُّ ذُورًا الْجَعَائِلِ يُقْتَلُونَ
سَوَادُ اللَّيْلِ فِيهِ يُرَاوِعُونَ
بِأَنَّ الْقَوْمَ وَلَوْ هَارِبِينَ
وَيَهْزِمُهُمْ بِأَسْكَ أُرْبِعُونَ
وَلَكِنَّ الْخَوَارِجَ مُؤْمِنُونَ
عَلَى الْفِئَةِ الْكَثِيرَةِ يُنْصَوُونَ
وَمَا مِنْ طَاعَةٍ لِلظَّالِمِينَا

“Sabahladıkları zaman namaz kıldılar ve özel alametlerle donatılmış tecrûbeli

114) Bu mısraların yorumu için bk. Müberred, el-Kâmil, III,179

115) Bk. Abdurrezzak Hüseyin, Şi'ru'l-Havâric., s. 92

116) Bk. Abdurrezzak Hüseyin, Şi'ru'l-Havâric., s. 89-90

binek atlarına doğru gittiler.

Biraraya toplandıklarında düşman üzerine saldırdılar ki, ücret sahibi (kiralık katiller) öldürülmeye başladılar.

Günün geriye kalanı böyle geçirip gece karanlığına girdiklerinde birbirlerini aradılar.

Düşman kaşminin kaçmaya başladığını gördüğü zaman (bizimkilerin) lideri şöyle diyordu:

“Mümin olduklarını iddia ettiğiniz ikibin kişiyi nasıl olur da Asek’te kırk kişi mağlup ediyor?”

Yalan söylediniz bu iddianız doğru değildir, mümin olanlar ancak Haricîler’dir.

Kuşkusuz ki onlar sayısı çok topluluğa galip gelen az sayıdaki topluluktur.¹¹⁷

Sizler haktan ayrılmış zalim(ler)e itaat ettiniz, oysa zalimlere itaat yoktur.”¹¹⁸

İnsanlardan birşeyler koparmak için yapılan medihleri ve bunları icra eden şâirleri tenkid ederek bu mevzûdaki ihaleyi pekiştirmek babında İmran b. Hittan Ferezdak’ı şöyle eleştirmektedir:

إِنَّ لِلَّهِ مَا بَأْيَدِي الْعِبَادِ	أَيُّهَا الْمَادِحُ الْعِبَادَ لِيُعْطَى
وَأَرْجُ فَضْلَ الْمُقْسَمِ الْعَوَادِ	فَأَسْتَلِرُ اللَّهَ مَا ظَلَمْتِ إِلَيْهِمْ
وَتَسْمُ الْيَخِيلَ بِاسْمِ الْجَوَادِ	لَا تَقُلْ فِي الْجَوَادِ مَا لَيْسَ فِيهِ

“Ey kendisine birşeyler verilsin diye kulları metheden kişi! (bil ki,) Kulların elinde bulunan Allah’ındır.

Onlardan istediklerini Allah’tan iste, rızıkları taksim edip dolaştırandan bekle.

Cimriyi cömert olarak adlandırıp cömert hakkında onda olmayan bir şeyi (cimriliği) söyleme.”¹¹⁹

Haricî şâirlerin kendileriyle sınırlı tutmak suretiyle ihaleye gittikleri medih örneklerinden biri de Tirimmah’ın şu beyitleridir:

117) Bakara 2 / 249. ayetine işaretidir.

118) Bk. Abdurrezzak Hüseyin, Şi’ru’l-Havâric, s. 92

119) Bk. el-İsfahanî, el-Eğânî, XVIII, 154; Benzer ifadelerle İbn Manzûr, Muhtasar, XVIII, 237

إِذَا الْكُرَى مَالَ بِالطُّلَى أَرْقُوا
 وَإِنْ عَلَى سَاعَةٍ بِهِمْ شَهَقُوا
 تَكَادُ عَنْهَا الصُّدُورُ تَنْفَلِقُ
 وَقَدْ مَضَى مُؤَنِّسِي قَانِطَلِقُوا
 بِالْفَوْزِ مِمَّا يُخَافُ قَدْ وَثِقُوا

لِلَّهِ دَرُّ الشُّرَاةِ إِنَّهُمْ
 يُرْجِعُونَ الْحَنِينَ آوِنَةً
 خَوْفًا تَبَيَّتْ الْقُلُوبُ وَأَجْفَةً
 كَيْفَ أَرْجِي الْحَيَاةَ بَعْدَهُمْ
 قَوْمٌ شِحَاحٌ عَلَى اعْتِقَادِهِمْ

“Allah Şurat’ın işini rast getirsin! Uyku başkaların boyunlarını bükerken kendileri uyanık olurlar.

Korkudan titrek titrek inlerler, üzerlerinden bir saat geçmeden hiçkırı huçkırı ağlarlar.

Kalpleri korkudan öyle bir çarparak atar ki, neredeyse göğüsleri bu çarpıntıdan dolayı ayrılıp param parça olacaktır.

Kendisiyle ülfet bulduğum kimse (ler) vazifesini yapıp savaşa çıkarırken ben onlardan sonra hayatta kalmayı nasıl ümit ederim.

İnançlarına öyle ihtirasla bağlıdır ki, kurtuluşa ermekle onlar korku duyulan her şeyden güven içindedirler.”¹²⁰

c) Medîh Mevzûunda İhale

Medîh veya methiye, birini övmek için yazılan manzûmeye denir.¹²¹“Methedilen şahsın (memduh) övülmeye vesile olan vasıfları cesâret, kahramanlık, cömertlik, himaye ve yardım, hissiyatına hakim olma ve benzerleridir.”¹²² Câhiliye dönemi medihleri genel olarak iki kısma ayrılırdı. Bunlardan birincisi yapılan bir ihsana karşılık teşekkür etmek için yapılan medihler, diğeri ise mükâfat almak için yapılan medihlerdir.¹²³

Haricî şâirlerin medihleri ahlak ve din temâlarıyla şöhret bulmuştur. Aslında kendilerinden olmayan kimseleri methedilmeye layık görmedikleri için medihleri daha çok kendileriyle sınırlı kalmıştır.¹²⁴ Yalan medihlere ve karşılığında mukâfat almak için yapılan medihlere karşı çıkan bu fırkanın şâirleri bu yönüyle taklidî

120) Şevkî Dayf, el-Asru'l-İslamî, 313-314

121) Tahir Mevlevî, Edebiyat Lugatı, s. 97

122) Nihad Çetin, Eski Arap Şiiri, s. 89

123) Tuleyhât, el-Edebu'l-Cahilî, s. 160 vd.

124) Abdurrezzak Hüseyin, Şi'ru'l-Havaric, s. 94

medihleri aşip medihte “ihale”yi meydana getirmişlerdir.¹²⁵

Kendileriyle sınırlı tuttıkları ve daha çok takva ve vefa gibi dinî ağırlıklı unsurları zikrettikleri medîhlerinden birinde İmran b. Hittan Hz. Ali (r.a.) nin katilini şu mısralarla methediyor:

يَا ضَرْبَةً مِنْ تَقِيٍّ مَا أَرَادَ بِهَا إِلَّا لِيَبْلُغَ مِنْ ذِي الْعَرْشِ رِضْوَانَا
إِنِّي لِأَذْكُرُهُ حِينًا فَأَحْسِبُهُ أَوْقَى الْبَرِيَّةِ عِنْدَ اللَّهِ مِيزَانَا

“Müttakî birinin öyle bir darbesi ki, onunla Allah’ın rızasına nâil olmaktan başka bir şey istememiştir.

Bazen onu hatırlıyor ve Allah nezdinde mizanı en ağır biri olarak düşünüyorum.”¹²⁶

D. HARİCÎ ŞİİRİNİN MUHTEVA VE ŞEKİL BAKIMINDAN DİĞER FIRKA ŞİİRLERİYLE MUKAYESESİ

Araştırmamızın sınırını teşkil eden süreç içerisinde Haricîler’den başka Şii, Zubeyrî ve Emevî fırkalarını görüyoruz. Bunlardan her birinin kendi prensipleri doğrultusunda şiir söyleyen şâirleri vardı. Burada Haricî şiirinin diğer fırka şiirleriyle muhteva ve şekil bakımından bir mukâyesesi yapılacaktır.

Şekil bakımından Haricî şiirini diğer fırka şiirlerinden ayıran en önemli husus, Haricî şâirlerin kasîdenin yapısında meydana getirdikleri değişikliktir. Haricî şâirler diğer fırka şâirlerinin yaptıkları gibi kasîdelerini nesb (aşk bölümü) ile açmamışlar, “atlat” üzerinde durup ağlama geleneğine başvurmamışlardır.¹²⁷ Ayrıca Haricî şâirlerin nazmettikleri kasîdeler diğer fırkaların şâirlerince nazmedilenlerden daha kısa olmuş, soy ve şeref üstünlüğü, Arap savaşları, kabîle menkıbeleri gibi unsurlara yer verilmemiştir.¹²⁸

Ağlama ve şiddetli yas tutma manzaraları şiî şâirlerin mersiyelerinde görülen en belirgin özelliktir.¹²⁹ Oysa davaları uğruna ölüme bile atılıp şehit olmayı

125) Abdurrezzak Hüseyin, Şi’ru’l-Havâric, s. 94-95

126) İmran’ın bu beyitleri ve ona karşı yapılan reddiyeler için bk. İbn Manzûr, Muhtasar, XVIII, 237; el-İsfahânî, el-Eğânî, XII, 117; Zehebî, en-Nubela, IV, 215

127) Abdulkadir el-Kıtt, fî Şi’ri’l-İslâmî ve’l-Umevî, s. 378

128) Abdulkadir el-Kıtt fî Şi’ri’l-İslâmî ve’l-Umevî, s. 378

129) Bk. Mucahit Mustafa Behcet, et-Teyyarü’l-İslâmî, s. 38

arzulayan Haricîler'in mersiyelerinde gereksiz ağlama, yaka paça yırtma ve yas tutma yoktur. Bilakis şehitlerine bir an önce kavuşma arzusu vardır.¹³⁰

Haricî medîhlerinde bu sanatı kazanç aracı olarak kullanma ve mükâfat alma beklentisine şiddetle karşı çıkmış, bu amaçla diğer fırkalara mensub olan şâirlerin devlet büyüklerini methedip onlardan mükâfat almaları kınanmıştır.¹³¹ Emevîler'in bolca dağıttıkları mükâfatlar karşısında diğer fırka şâirleri bu devletin yöneticilerini bile methetmekten çekinmemişlerdir.¹³²

Kadın olgusu Haricî şiirinin muhtevasını oluşturan önemli bir unsur olarak karşımıza çıkıyorsa da, bu olgu dönemin diğer şiirlerinde mevcut konumdan tamamen farklıdır. Haricî şâiri, kadını bir aşk ve gazel temâsı olarak işlememiştir. Ona göre kadın kendisiyle beraber aynı prensipleri savunan, silah taşıyan, döğüşen ve moral veren bir kahramandır. Kadın, şâirin duygusal aşk metaı değildir.¹³³ Haricî kadını aşk için gözyaşı döken biri değildir. Haricîler'in şiirlerinde zikrettikleri kadın, Savaşta şu mısraları terennüm ederek kocasıyla beraber aynı safta döğüşen ve şiir gücünü gösteren Ümmü Hekîm gibileridir:

أَحْمِلُ رَأْسًا قَدْ سَمِمْتُ حَمْلَهُ
وَقَدْ مِلْتُ دَهْنَهُ وَغَسَلْتُهُ
أَلَا فَتَى يَحْمِلُ عَنِّي ثِقْلَهُ

“Taşımamdan sıkıldığım bir baş taşıyorum.

Artık onu yıkayıp yağlamaktan bıktım, usandım.

Bu başın ağırlığını benden alıp taşıyacak bir yiğit yok mudur?”¹³⁴

Dünyayı umursamamak ve dünyanın geçiciliğine aldanmamak prensiplerinden ibaret olan “zühd” teması, Hâricîler'in dışında hiçbir fırka şiirinde “kemat” derecesinde ele alınıp işlenmemiştir. Bu noktaya dikkat çeken bazı yazarlar, Haricî şiirinde ortaya çıkan zühdü daha sonraki dönemlerde -özellikle Abbasîler'in I. döneminde Ebu'l-Atahiye tarafından - sistemleştirilen bir hal almasının temeli olarak

130) Bk. Abdurrezzak Hüseyin, Şi'ru'l-Havâric, s. 79-82

131) Bk. Abdulkadir ek-Kütt, fi Şi'ri'l-İslâmî, s. 378; Şevkî Dayf, el-Asru'l-İslâmî, s. 310-311

132) Bk. Corcî Zeydan, İMT, I, 218- 219

133) Abdulkadir el-Kütt, fi Şi'ri'l- İslâmî, s. 378-379

134) Şevkî Dayf, el-Asru'l-İslâmî, s. 304

kabul ederler.¹³⁵

Haricî şiirini diğer fırka şiirlerinden ayıran en önemli hususlardan biri de, bu şiirin her türlü kabile ve soy taassubundan uzak oluşudur. Özellikle Emevîler'in şâirlerinde görülen neseb ve kabile taassubu, Haricî şiirinde yerini Islâm kardeşliğine bırakmıştır.¹³⁶

Bununla beraber Haricî şiiriyle özellikle şia şiirleri arasında bazı müşterek noktalar da dikkat çekmektedir. Bu durum, birbirine tamamen zıd insanların bile bazı ortak yanlara sahip olabileceğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Emevîler'in hilâfete layık olmadıkları, bu makamı zorla gasbettikleri konusunda Haricî ve şiî şâirler müşterek hareket etmişlerdir. Zalim hükümdarlara ve bozuk düzenlere başkaldırıp cihad bayrağını açma gereği de bu iki fırkanın ittifak ettikleri bir husustur.¹³⁷ Şiîler'in en önde gelen şâirlerinden biri olan el-Kümeyt, Emevîli yöneticileri kasederek şunları söylemektedir:

فَتِلْكَ مَلُوكُ السُّوءِ قَدْ طَالَ حُكْمُهُمْ فَحَتَّى مَ.حَتَّى م.العناء المَطْوَلُ
فَيَا رَبِّ هَلْ إِلَّا بِكَ النُّصْرُ يُرْتَجَى عَلَيْهِمْ، وَهَلْ إِلَّا عَلَيْكَ الْمُعْوَلُ

"Bunlar, yönetimleri uzayan kötü idarecilerdir. Boyun eğip susmak daha ne zamana kadar sürecek?

Ya Rab, onlara karşı galibiyet ancak senden dilenir. Güvenmek (itimat etmek) de ancak sanadır."¹³⁸

Haricî şâirlerden Ebû Bilal de şunları dile getirmektedir:

وَقَدْ أَظْهَرَ الْجَوْرَ الْوَلَاءُ وَأَجْمَعُوا عَلَى ظَلَمِ أَهْلِ الْحَقِّ بِالْغَدْرِ وَالْكَفْرِ

"İdareciler zulümlerini açığa çıkarıp ihanet ve küfür ile hak ehline zulüm üzerinde birleşmişlerdir."¹³⁹

Haricî şâir Tirimmah ile Şiî şâir Kümeyt arasındaki ilginç dostluk ve arkadaşlık hakkında Cahız şunları kaydetmektedir:

135) Bk. Abdulkadir el-Kitt, a.g.e., s. 384

136) Bk. Abdurrezzak Hüseyin, a.g.e., s. 166

137) Bk. Abdurrezzak Hüseyin, Şi'ru'l-Havaric, S: 166 vd.

138) Abdulkadir el-Kitt, fî Şi'ri'l-İslamî, s. 386

139) Abdurrezzak Hüseyin, Şi'ru'l-Havaric, s. 50

“İnsanlar Kümeyt ve Tırimmah’ın durumlarından daha tuhaf bir şey görmemişlerdir. Kumeyt mutaassıb bir Adnanî, Tırimmah ise koyu bir Kahtanî idi. Kumeyt Şîî, Tırimmah ise Haricî idi. Kümeyt Kufelilere sempati duyarken, Tırimmah Şamlıları severdi. Bununla beraber aralarındaki dostluğun derecesine başka iki kişi hiç ulaşamamıştır.¹⁴⁰

Haricî şâirlerin medîhleri ile Zübeyrî şâirlerin medîhleri arasında bir benzerlik göze çarpmaktadır. Zübeyrî şâirler kendi medîhlerini Abdullah b. Zübeyr ile kardeşi Mus’ab üzerinde yoğunlaştırırken¹⁴¹, Haricî şâirler de medîhlerini kendi mezhebdâşlarıyla sınırlı tutmuşlardır.¹⁴²

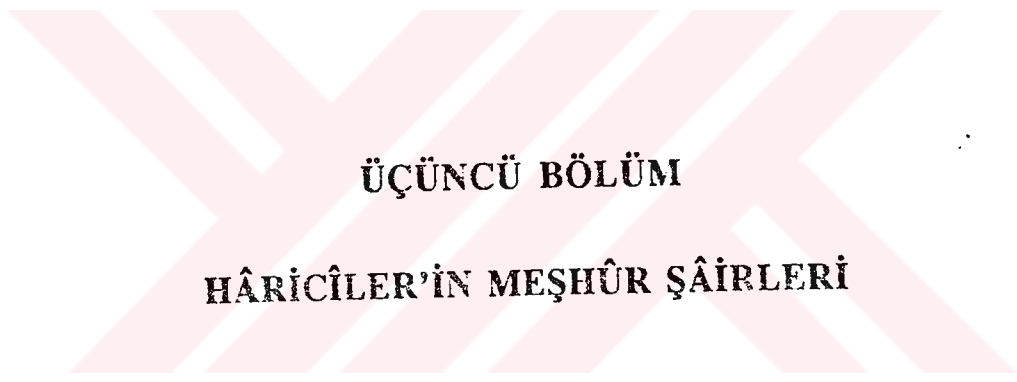
Bir başka benzerlik de Haricîler’in mersiyeleri ile Şîîler’in mersiyeleri arasındaki “İnfial” noktasıdır. Hz. Hüseyin’in şehit edildiği Kerbela olayı nasıl Şîîler’de derin bir infial bırakıp mersiyelerine ilham olmuşsa, Haricîler’in büyük çoğunluğunun kılıçtan geçirildiği Nehrevan savaşı da bu fırka için aynı ilham kaynağı olmuştur.¹⁴³

140) Cahız, el-Beyan ve’t-Tebyin, I, 27-28

141) Bk. Mucâhid Mustafa Behcet, et-Teyyarü'l-İslâmî, s. 42

142) Bk. Abdurrezzak Hüseyin, Şî’ru'l-Havaric, s. 94

143) Bk. Abdulkadir el-Kitt, fî Şî’ri'l-İslâmî, s. 386

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
HÂRICÎLER'İN MEŞHÛR ŞÂİRLERİ

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM HÂRICİLER'İN MEŞHÜR ŞAİRLERİ

70

Arap edebiyatı kaynaklarına baktığımızda birçok Hâricî şairin ismine rastlamaktayız. Bunlar arasında şiir ve edebiyat alanında ismi öne çıkmış, kaynaklarda şiirlerine çokça rastlanan önemli bazı simalar üzerinde durarak onların hayatlarını, edebî şahsiyetlerini, şiirlerinden örnekler vererek tanıtmaya çalışacağız. Bu şahsiyetleri şöhret derecelerine göre şöyle sıralamamız mümkündür:

A . İMRAN b. HİTTAN (ö. 84/703)

1. Nesebi ve Hayatı

İmran'ın nesebi mufassal olarak Eġani'de şöyle geçmektedir:¹

" İmran b. Hittan b. Zabyan b. Levzan b. Amr b. Haris b. Sedûs b. Şeyban b. Zuhl b. Sa'lebe b. Ukabe b. Sa'b b. Ali b. Bekr b. Vail".

Cahız'a göre künyesi Ebu Şihab'tır.² Künyesinin Ebu Dellan olduğunu kaydeden kaynaklar da vardır.³

Doğum yeri ve ilk yetiştiği çevre Basra'dır.⁴ Haricilik fikirlerini benimsemeye başladığında Haccac'ın takibatına uğrayarak Şam'a kaçtı.⁵ Burada halife Abdulmelik'in samimi dostlarından biri olan Ravh b. Zinba (ö.84/703)'in⁶ evine yerleşerek kendini Ezd kabilesine mensup biri olarak tanıttı.⁷ Ancak daha sonra görüleceği gibi gerçek kimliği ortaya çıkan İmran, bu kez de Abdulmelik'in takibatına uğrayınca Umman'a kaçmak zorunda kaldı.⁸ Bazı kaynaklar onun Umman'da umduğu ortamı bulduğunu, Ummanlıların hüsnü teveccühlerine mazhar olduğunu, İmran'ın da bundan cesaret alarak gerçek kimliğini açıkladığını ve halkı açık bir şekilde Hariciliğe davet ettiğini kaydetmektedirler.⁹

2. İlmî Şahsiyeti

Haricilik fikirleriyle müptela olmadan önce dinî ilimlerde köklü bir tahsil

- 1) el-İsfahani, el-Eġani, XVIII, 114
- 2) Bk. Cahız, el-Beyan ve't-Tebyîn, I, 28
- 3) Bk. Abdurrezzak Hüscyn, Şi'ru'l-Havaric, s.128
- 4) Bk. Şevki Dayf, el-Asru'l-İslâmî, s. 307
- 5) Brocelmann, Tarihu'l-Edebi'l-Arabî, I, 291
- 6) Abdulmelik'in yanında saygın bir yeri olan Ravh, ilim ve diyanette beraber akıl ve isabetli fikirler sahibi biri olarak biliniyordu. Bk. İbn İmad, Şezeratu'z-Zeheb, II, 175
- 7) Bk. Şevki Dayf, el-Asru'l-İslâmî, s. 309
- 8) Bk. Brocelmann, Tarihu'l-Edebi'l-Arabî, I, 291
- 9) Bk. el-İsfahani, el-Eġani, XVIII, 121; İbn Manzûr, Muhtasarı Tarihi Dimâşk li İbn Asâkir, XVIII, 235

gördüğü anlaşılın İmran, aynı zamanda bir tabîî olup Hz. Peygamber (s.a.v.) in bazı sahabelerini idrak etmiştir. Özellikle hadis ilminde temayüz ederek başta Hz. Aişe ve Ebu Musa el-Eşarî olmak üzere bazı sahabelerden hadis rivayet etmiştir.¹⁰ Hz. Peygamber'in adil idarecilerle ilgili şu hadisini Hz. Aişe'den rivayet etmiştir:

«يُوتَى بِالْقَاضِيِ الْعَدْلِ فَلَا يَزَالُ بِهِ مَا يَرَى مِنْ شِدَّةِ الْحِسَابِ حَتَّى يَتَمَنَّى أَنْ لَمْ يَقْضِ بَيْنَ اثْنَيْنِ فِي تَمْرَةٍ»

“(Kıyamet günü) Adil hâkim getirilecek, göreceği şiddetli hesaptan dolayı iki kişi arasındaki bir hurmada bile, keşke hüküm vermeseydim diyecektir.”¹¹

İmran aşağıdaki hadisi de yine Aişe (r.a.) validemizden rivayet etmiştir:

«إِنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَمْ يَكُنْ يَتْرُكُ فِي بَيْتِهِ شَيْئًا فِيهِ تَصْلِيْبٌ إِلَّا نَقَضَهُ»

“Allah Rasûlu (s.a.v.) üzerinde hac işareti bulunan herhangi bir şeyin evinde bulunmasına imkan vermezdi.”¹²

İbn Sirin, Katade ve Yahya b. Ebu Kesîr gibi muhaddisler de İmran'dan hadis rivayetinde bulunmuşlardır.¹³ Ancak bazı müellifler, mezkûr alimlerin İmran'dan hadis rivayet ettikleri dönemi onun Hâricilik fikirlerini benimsemesinden önceye dayandırmaktadırlar.¹⁴

3. Hâricîlikle Tanışması

İmran'ın Hâricîlik fikirlerini nasıl benimsemeye başladığını ele alan kaynakların büyük çoğunluğu, onun bu davaya girmesinde hanımının rolü üzerinde durmaktadırlar. Aynı zamanda amcasının kızı olan ve kaynaklarda adı “ Cemre” olarak geçen hanımı ile evlenmeden önce Hâricîlik fikirlerine sahip olmayan İmran, başlangıçta Cemre ile evlenerek onu Hâricîlik'ten döndermeyi amaçlamıştı. Ancak kısa bir süre sonra İmran kendisi hanımının fikirlerine mağlup olarak Hâricîliği benimsedi ve ölünceye kadar bu fikirleri savunmaya devam etti.¹⁵

İmran'ın kendisi şekil bakımından çok çirkin biri olmasıyla tanınmasına

10) Bk. İbn Sa'd, Tabakat, VII, 15; Zehebî, Siyeru A'lâmi'n-Nubela, IV, 214; İbn Manzûr, Muhtasar, XVIII, 235; el-Atabekî, en-Nucûmu'z-Zahire, I, 216

11) Bk. el-İsfahanî, el-Eğânî, XVIII, 114

12) İbn Manzûr, Muhtasar, XVIII, 235

13) Zehebî, en-Nubela, IV, 214

14) Bk. Şevkî Dayf, el-Asru'l-İslâmî, s. 307

15) Bu konuda benzer ifadelerle bk. el-İsfahanî, el-Eğânî, XVIII, 115; Şevkî Dayf, el-Asru'l-İslâmî, s. 307

rağmen, eşi Cemre'nin ise bunun aksine çok güzel bir kadın olduğunu kaydeden kaynaklar, iki eş arasında konuyla ilgili bir de ilginç bir hikaye nakletmektedirler:

Rivayete göre hanımı bir gün İmran'a şöyle demiştir: "Ben ve sen ikimiz de Cennet ehlindeniz." İmran: "Bunu nerden biliyorsun?" diye sorunca, Cemre şu cevabı vermiştir: "Çünkü sana benim gibi (güzel) biri verildi sen şükrettin. Bana da senin gibi (çirkin) birisi verildi ben de sabrettim. Şükreden de, sabreden de cennetlidir."¹⁶

İmran'ın çirkinliği, Cemre'nin güzelliğine rağmen aralarında derin bir muhabbet bağı mevcut idi. Kocasının ölümünden sonra bütün evlilik tekliflerini reddeden Cemre, yüzünde bulunan ve İmran'ın çok hoşuna giden "ben"i de keserek: "Vallahi İmrandan sonra hiç kimse bu "ben"i görmeyecektir" diyerek ölünceye kadar bir daha evlenmemiştir.¹⁷

4. Edebî Kişiliği ve Şâirliği

İmran Hâricî şairlerin en meşhurlarından biridir.¹⁸ Şiir ile beraber üstün bir hitabet gücüne de sahip olan İmran, Cahız'ın zikrettiği sayılı hatipler listesinde onun adı da yer almaktadır.¹⁹

Şairlik yönünü oldukça takdir eden muasırı Ferezdak (ö.110/728) kendisi hakkında şu itirafta bulunmuştur. "İmran b. Hittan (döneminin) en büyük şairidir." Ferezdak'a bunun nedeni sorulduğunda ise şu cevabı vermiştir: "Çünkü o isterse bizim söylediklerimizin benzerini söyleyebilir. Fakat biz istesek bile onun söylediklerinin benzerini söyleyemeyiz."²⁰

Bir gün halkı başına toplayıp onlara methiyelerinden birini inşad eden Ferezdak'ı gören İmran, onun bu tutumunu tenkid eden bir şiir söylemeye başlayınca Ferezdak şunları söylemek zorunda kaldı "İmran'ı bida'tıyla başbaşa bırakıp onu bu şekilde bizden alıkoyan Allah'a hamd olsun. Aksi takdirde ondan çekeceğimiz vardı."²¹

İmran'ın şairlik gücünü itiraf eden büyük şairlerden biri de onun bir başka

16) Bk. el-Atabekî, en-Nucûmu'z-Zahire, I, 216; Şevkî Dayf, el-Asru'l-İslamî, s. 307; İbn Manzûr, Muhtasar, XVIII, 235-236

17) Bk. İbn Manzûr, Muhtasar, XVIII, 236

18) Brocelmann, Tarihu Edebi'l-Arabî, I,291; İbn Manzûr, Muhtasar, XVIII, 236

19) Bk. Cahız, el-Beyan Ve't-Tebyin, I, 28

20) İbn Manzûr, Muhtasar, XVIII, 236

21) İbn Manzûr, Muhtasar, XVIII, 237

muasırı olan Ahtal (ö.90/708)'dır. Rivayete göre dönemin en ünlü şairlerinden bir grup toplayan halife Abdulmelik kendilerine: "Sizden daha şair olan kimse kaldı mı?" diye sorunca yanında bulunanlar hep bir ağızdan "Hayır" diye cevap verdiler. Bunu gören Ahtal : "Ey mü'minlerin emiri ! Bunlar yalan söylüyorlar, onlardan daha şair olan biri kaldı." dedi. Abdulmelik bunun kim olduğunu ve neden büyük olduğunu sorunca da Ahtal şu cevabı verdi:" İmran b. Hittan'dır. O şiirlerinde gerçekleri söylediği halde bunlara üstün gelmektedir. Şayet bunlar gibi o da yalan söylese o zaman hiç ona yetişemezler."²²

5. Şiirlerinde İşlediği Konular

a) Göç ve Firar

Başta Haccac olmak üzere Emevî yöneticileri tarafından sıkı bir takibat altına alınan İmran, bu yüzden sürekli olarak yer değiştirmek zorunda kaldı. Hangi kabileye sığınsa kendini o kabileye nisbet ederdi.²³ İmran bu durumunu bir şiirinde şöyle dilegetirmektedir:"

حَلَلْنَا فِي بَنِي كَعْبِ بْنِ عَمْرٍو وَقِي رِعْلٍ وَعَامِرِ عَوْثَانَ
وَقِي جَرْمٍ وَقِي عَمْرٍو بْنِ مَرٍّ وَقِي زَيْدٍ وَحَىٰ بَنِي الْغُدَانَ

"Benu Ka'b b. Amr, Ri'l, Amiru Avbesan ile Cerm, Amr b. Murr, Zeyd ve Benu'l-Gudan kabilesinin hepsinde konakladık."²⁴

Bu kaçışlar esnasında bir ara Şam'a gelen İmran, burada halife Abdulmelik'in sohbet arkadaşlarından Ravh b. Zinba' (ö.84/703) adlı şahısa misafir olur²⁵ ve kendini Ezd kabilesinden biri olarak tanıtır.²⁶ Gecenin belli saatlerinde misafirini evde bırakıp gece müsâmeresi için halifenin yanına giden Ravh, burada gerek halife Abdulmelik'ten ve gerekse meclisteki diğer şair ve alimlerden duyduğu şiir ve hadis örneklerini getirir misafiriyle birlikte bunları müzakere ederdi. İmran bunları mecliste bulunanlardan daha iyi açıklar ve onların yer vermedikleri bazı hususları da ilave ederdi. İmran'ın bu durumu Ravh'ın dikkatini çeker. Onun evdeki namaz ve

22) Bk. el-İsfahanî, el-Eğânî, XVIII, 121

23) Bk. Müberred, el-Kâmil, III, 168

24) Bk. el-İsfahanî, el-Eğânî, XVIII, 116; Müberred şiirde geçen bazı kabile isimlerini daha farklı vermiştir. Bk. el-Kâmil, III, 168-169

25) Bk. İbn Manzûr, Muhtasar, XVIII, 235

26) Bk. Şevkî Dayf, el- Asru'l-İslamî, s. 309

zühd gibi dinî davranışları ile ilim ve rivayet alanındaki bilgilerini Abdulmelik'e anlatan Ravh, misafirin fizikî vasıflarını da bir bir anlatır. Bu vasıfları dinleyen halife, misafirin İmran olacağından kuşkulandır ve Ravh'tan bir sonraki gece misafirini de getirmesini talep eder. Halifenin isteğini misafirine aktaran Ravh kendisinden şu cevabı alır: “Ben de uzun süredir bunu bekliyordum. Fakat utancımдан söyleyemiyordum. Sen şimdi git, ben arkadan gelirim.” Halifenin huzuruna giren Ravh, misafirin de kendisinden sonra geleceğini söylediğini bildirir. Fakat çok zeki olan Abdulmelik, İmran'ın durumu sezdiğinden şüphelenir ve Ravh'a şunları söyler: “Vallahi sen eve gittiğinde onu bulamayacaksın.” Halife dediğinde haklıydı. Gerçekten Ravh eve gittiğinde İmran'ın, yerine evden ayrılırken içinde şu şiiri yazdığı bir kağıt parçasını bulur:

قد ظنُّ ظنُّكَ من لحمٍ وغسَّانٍ	يارَوْحُ كم من أخي مَشَوَى نزلتُ به
من بعد ما قبل: عِمْرانُ بنُ حِطَّانٍ	حتى إذا خِفْتَهُ فارقتُ منزلَهُ
فيه الطوارقُ من إنسٍ ولا جانٍ	قد كنتُ ضيفك حَولاً لا تروِّعني
ما أوحشَ الناسَ من خوفِ ابنِ مَرَّوانٍ	حتى أردتُ بي العَظْمى فأوحشني
في الحادِثاتِ هَنَاتِ ذاتِ ألوانٍ	فأعذُرُ أخاك ابنَ زَئْباجٍ فانْ له
وإن لَقِيتُ مَعَدِيًّا فَعَدْتانِي	يوماً يَمَانٍ إذا لاقيتُ ذا يَمَنِ
كُنْتَ المَقْدُمُ في سِرِّي وإِعلاني	لو كنتُ مُسْتَغْفِراً يوماً لَطاغِيَةً
عند التَّلَاوةِ في طَهِّهِ وِعمِران	لكن أبتُ ذاكَ آياتُ مُطَهَّرَةٌ

“Ey Ravh, Lahm ve Gassan kabilelerinden evlerine misafir olduğum nice kardeşlerim de senin gibi düşündüler.

Benim için “bu İmran b. Hittan’dır” denildikten sonra korkarak o kardeşin evinden ayrıldım.

Bir sene misafirin oldum, bu sene içerisinde ne insanlardan ne de cinlerden beni korkutan olmadı.

Başıma büyük bir iş getirmek istediğinde ise diğer insanları korkutan İbnu Mervan'ın korkusu beni de korkuttu.

Ey Zinba'ın oğlu, kardeşini mazur gör. Zira onu bekleyen türlü türlü kötü hadiseler vardır.

Yemenli birisine rastladığım gün ben de Yemenli'yim. Maad kabilesine mensûb birine rastladığımda ise Adnanî'yim.

Şayet bir gün bir tağût için açık ya da gizli istiğfarda bulunsaydım bunların başında sen gelirdin.

Fakat Taha ve (Al-i) İmran surelerinde okuduğum pâk ayetler buna engeldir.”²⁷

Gerçek kimliği ortaya çıktıktan sonra Şam’dan ayrılan İmran bu kez Cezire ye giderek²⁸ orada Züfer b. Haris (ö.75/695) adlı şahısa sığınır ve kendini bu defa kabile olarak “Evzaî” tanıtır. Fakat bir gün kendisini daha önce Şam’da Ravh’ın yanında gören bir adam onu tanır ve selam verir. Züfer, misafirin kimlerden olduğunu sorar ve adamdan “Ezd kabilesinden biri” diye cevap alır. Bunun üzerine misafirini karşısına alan Züfer kendisine şunları söyler: “Neden böyle davranıyorsun? Bir gün Ezdî, bir gün Evzaî oluyorsun. Eğer bir şeylerden korkuyorsan sana emniyet verelim. Eğer fakir isen seni zengin edelim.”²⁹ İmran ise: “Zenginlik veren Allah’tır”³⁰ diyerek buradan da ayrılır. Ayrılırken de şu şiiri söyler:

أَعَيْتَ عِبَاءَ عَلَى رَوْحِ بْنِ زَنْبَاعٍ	إِنَّ الَّتِي أَصَيْحَحَتْ يَعْيًا بِهَا زُقْرُ
وَالنَّاسُ مِنْ بَيْنِ مَخْدُوعٍ وَخَدَاعٍ	مَا زَانَ يَسْأَلُنِي حَوْلًا لِأَخْبِرَهُ
كَفَّ السُّؤَالَ وَلَمْ يُوَلِّعْ بِأَهْلَاعِي	حَتَّى إِذَا انْجَذَمَتْ مِنِّي حَبَائِلُهُ
إِمَّا صَرِيحٌ وَإِمَّا فَفَعَّةُ الْقَاعِ	فَاكْكُفُّ كَمَا كَفَّ رَوْحُ إِنْتِي رَجُلٌ
كُلُّ امْرِئٍ لِلَّذِي يُعْنَى بِهِ سَاعِي	أَمَّا الصَّلَاةُ فَانِّي غَيْرُ تَارِكِهَا
مَاذَا تُرِيدُ إِلَى شَيْخٍ لِأَوْزَاعِ	فَاكْكُفُّ لِسَانَكَ عَن هَزِي وَمَسْأَلَتِي
قَوْمًا دَعَا أَوْلِيهِمْ لِلْعَلَا دَاعِي	أَكْرِمُ بَرَوْحِ بْنِ زَنْبَاعٍ وَأَسْرَتِهِ
عَرَضِي صَحِيحٌ وَتَوَمِّي غَيْرُ تَهْجَاعِ	جَاوَرْتَهُمْ سَنَةً فِيمَا دَعَوْتُ بِهِ
حَسْبُ اللَّيْبِ بِهَذَا الشَّيْبِ مِنْ نَاعِي	فَاعْمَلْ فَإِنَّكَ مَنَعِي بِحَادِثَةِ

“Züfer”i şaşkına çeviren hadise şüphesiz daha önce Ravh b. Zinba üzerinde de şaşkınlık yaratmıştı.

27) Bu hikaye ve şiir için benzer ifadelerle bk. el-İsfahanî, el-Eğani, XVIII, 117-118; Müberred, el-Kâmil, III, 169-170; Şevkî Dayf, el-Asru'l-İslamî, s. 309; Abdurrezzak Hüseyin, Şi'ru'l-Havaric, s. 131-132; Zehebi, Siyeru A'lami'n-Nubela, IV, 215; İbn Manzûr, Muhtasar, XVIII, 237-238

28) Bk. el-İsfahanî, el-Eğani, XVIII, 118

29) Bk. Şevkî Dayf, el-Asru'l-İslamî, s. 309

30) Bk. el-İsfahanî, el-Eğani, XVIII, 118

Kendisine bir şeyler söylemem için tam bir sene bana sorular sordu. insanlar aldatılan ve aldatan olarak iki kısımdır.

Ravh benden ümidini kesince soru sormayı ve benimle haşır-neşir olmayı bıraktı.

Ravh gibi sen de beni rahat bırak. Ben, ya son derece açık, ya da vadiler arasında gizlenmiş bir adamım.

Namaza gelince ben onu terkedecek değilim, herkes kendisi için önemli olan neyse ona çalışır.

Beni tahrik edip soru sormaktan dilini tut. Evzaî şeyhinden ne istiyorsun?

Ravh b. Zinba ve ailesinden dolayı öyle bir topluluğa ikram et ki, davetçileri onları baştan beri yüce değerlere davet eder.

Davetimle beraber şerefim sağlam kalıp uyukum kaçmadan onlara bir yıl komşuluk ettim.

Amel et, çünkü sana önemli bir hadise haber verilmiş, akıllı olanlar için düşen aklar haberci olarak yeterlidir.”³¹

Züfer'in yanından da ayrılmak zorunda kalan İmran Umman'a gider.³² Orada da Haccac'ın takibatından kurtulamayınca Kûfe'ye yerleşir.³³ Irak'taki insanların bir başka Haricî şair olan Ebû Bilâl Mirdas b. Udeyye hakkında olumlu ve senâkar konuşmaları İmran'ı ümitlendirdi. Aynı senâkar duyguları Umman hakkında da görmüştü.³⁴ Irak'taki olumlu havadan memnun olan İmran, burada gerçek kimliğini açıklamaktan çekinmedi. Iraklıların teveccühüne mazhar olan şâir kendilerini bir şiir ile de methetmeyi unutmadı. İmran bu şiirinde aynı zamanda daha önce yanlarında kaldığı Ravh ve Züfer'e de sitem etmektedir:

نُسِرُ بِمَا فِيهِ مِنَ الْإِنْسِ وَالْحَقَرِ	نَزَلْنَا بِحَمْدِ اللَّهِ فِي خَيْرِ مَنَزَلٍ
وَلَيْسَ لَهُمْ عُدُو سِوَى الْمَجْدِ يُعْتَصِرُ	نَزَلْنَا بِقَوْمٍ يَجْمَعُ اللَّهُ شَمْلَهُمْ
يَمَانِيَّةً طَابُوا إِذَا نُسِبَ الْبِشْرُ	مِنَ الْأَزْدِ إِنَّ الْأَزْدَ أَكْرَمُ أُسْرَةٍ
أَتَوْنِي فَقَالُوا مِنْ رَبِيعَةَ أَوْ مُضَرَ	فَأَصْبَحَتْ فِيهِمْ آمِنًا لَا كَمَعْشَرِ
كَمَا قَالَ رَوْحٌ لِي وَصَاحِبُهُ زُقَرُ	أَمْ الْحَى قَحْطَانِ؟ فَتَلِكُمْ سَفَاهَةٌ

31) Geniş bilgi için bk. Müberred, el-Kâmil III, 170-172; el-İsfahanî, el-Eğani, XVIII, 118-119

32) Müberred, el-Kâmil, III,172; Şevkî Dayf, el-Asru'l-İslamî, s. 309

33) Bk. Şevkî Dayf, el-Asru'l-İslamî, s. 309

34) Bk. el-İsfahanî, el-Eğani, XVIII, 121

وَمَا مِنْهُمَا إِلَّا يُسَرُّ بِنِسْبَةٍ تُقَرَّبُنِي مِنْهُ وَإِنْ كَانَ ذَا نَقَرٍ
فَتَحَنُّ بَنُو الْإِسْلَامِ وَاللَّهُ وَاحِدٌ وَأَوْلَى عِبَادِ اللَّهِ بِاللَّهِ مَنْ شَكَرُ

“Allah’a hamd olsun ki hayırlı bir menzilde konakladık. Bu menzilde gördüğümüz ünsiyet ve vefadan dolayı seviniyoruz.

Allah birlik olmalarını sağlasın. Öyle bir kavime misafir olduk ki, iyilikten başka sıkılacak dalları yoktur.

Bu kavim Yemenliler olup en değerli aile olan Ezd kabilesindendirler. İnsanlar neseblerini belirtirlerken onların nesebi güzel olur.

Aralarında emniyetli olarak sabahladım. Bana geldiklerinde “Rebîa’dan mı yoksa Muzar’dan mı” diye soran (başka) topluluklara benzemez bunlar.

Ravh ve arkadaşı Züfer’in bana dedikleri gibi, “Acaba Kahtan kabilesinden midir?” diye sormazlar. Bütün bu sorular saçmalık ve ahmaklıktır.

Neferlere sahip olmalarına rağmen her biri beni onlara yaklaştıran bir mensûbiyetten hoşnut olur.

Öyleyse bizler İslam’ın çocuklarıyız ve Allah birdir. Allah katında en iyi kul, şükredendir.”³⁵

b) Medihleri ve Medihle İlgili Görüşleri

Şiirin klasik mevzuları arasında İmran’ın en çok çirkin gördüğü mevzu, yalan söyleme pahasına da olsa bahşış almak beklentisiyle yapılan medihlerdir. Bundan dolayı başkasından mükâfat almak için medihlerinde yalana tevessül ettiğini iddia ettiği Ferezdak’ı şu beyitlerle eleştirmiştir:

أَيُّهَا الْمَادِحُ الْعِبَادَ لِيُعْطَى إِنَّ لِلَّهِ مَا بَأْيَدِي الْعِبَادِ
فَأَسْأَلُ اللَّهَ مَا طَلَبْتَ إِلَيْهِمْ وَأَرْجُو فَضْلَ الْمُقْسَمِ الْعَوَادِ
لَا تَقُلْ فِي الْجَوَادِ مَا لَيْسَ فِيهِ وَتُسَمِّ الْبَخِيلَ بِاسْمِ الْجَوَادِ

“Ey kendisine bir şey verilsin diye insanları metheden kişi! Kulların elinde bulunan her şey Allah’ındır.

Kullardan istediğini Allah’tan iste. Rızıkları taksim edip yetiştirenin keremini ümit et.

Cömert hakkında sahip olmadığı şeyi söyleme. Cimri olanı da cömert olarak

35) Geniş bilgi için bk. Müberred, el-Kâmil, III, 172-173; el-İsfahanî, el-Eğânî, XVIII, 121-122; Abdurrezzak Hüseyin, Şi’ru’l-Havâric, s. 133; Şevkî Dayf, el-Asru’l-İslâmî, s. 309

isimlendirme.”³⁶

Şiirlerinde medih unsurlarına çok nadir rastlanır. Hanımı Cemre’yi bile methederken son derece temkinli davrandığı görülen İmran, medih şiirlerinde hiç yalan söylememekle övünmektedir. Hanımının mânevî vasıflarını methederken inşad ettiği beyitleri şöyledir:

بِأَجْمَرٍ إِنِّي عَلَى مَا كَانَ مِنْ خُلُقِي مَثْنٍ بِخِلَاقِ صِدْقٍ كُلُّهَا فِيكَ
اللَّهُ يَعْلَمُ أَنِّي لَمْ أَقُلْ كَذِبًا فِيمَا عَلِمْتُ وَأَنْتَى لَا أَرْكَبُكَ

“Ey Cemre, sahip olduğum ahlaka rağmen tümü sende toplanan güzel ahlakı senâ ediyorum.

Allah bilir ki, bildiğim kadarıyla ben hiç yalan söylemedim. Amacım da seni tezkiye etmek değildir.”³⁷

Genel manada şiirlerinde, özellikle medihlerinde hiç yalan söylemediğini iddia eden İmran’la hanımı arasında şöyle bir konuşma geçer:

Hanımı kendisine: - “Şiirlerinde hiç yalan söylemediğini iddia eden sen değil miydin?” diye sormuş. İmran’dan “Evet” cevabını alınca kendisine şu beyitlerini hatırlatır:

وَكَذَلِكَ مَجْرَأَةُ بَنِ ثَوْرٍ كَانَ أَشْجَعَ مِنْ أُسَامَةَ

“Aynı şekilde Meczeet b. Sevr³⁸ aslandan daha cesur idi.”

ve şunu ilave eder: “Bir insan hiç aslandan daha cesur olur mu?” İmran bu soruya karşılık hanımına: “Evet olur” diye cevap verdikten sonra sözlerini şöyle bitirir:

“Meczeet kocaman bir şehiri fethetti. Oysa ki aslan hiç bir şehiri fethedemez.”³⁹

İmran’ın şiir hayatında çok az görülen medihlerden biri de onun Hz. Ali’nin katili Abdurrahman b. Mülcem (ö.40/660) için söylediği şu beyitleridir:

36) Bk. Corcî Zeydan, ADA 3, I, 278; el-İsfahanî, el-Eğânî, XVIII, 124

37) Bk. Corcî Zeydan, ADAB, I, 278; Abdurrezzak Hüseyin, Şi’ru’l-Havaric, s. 131; el-İsfahanî, el-Eğânî, XVIII, 125-126

38) Meczeet b. Sevr (ö.20/641), Hz. Ömer ve Hz. Osman dönemlerini idrak etmiş çok cesur bir sahabî olup, Tuster şehrini fethetmiştir. Bk. Zirikli, el-A’lam, V, 279

39) Bk. İbn Munkiz, Lübabü’l-Adâb, 186-187

يَا ضَرِيئَةً مِنْ تَقِيٍّ مَا أَرَادَ بِهَا
إِنِّي لِأَذْكُرُهُ حِينًا فَأَحْسِبُهُ
أَكْرَمَ بِقَوْمٍ يُطَوُّونَ الطَّيْرَ قَبْرَهُمْ
إِلَّا لِيَبْلُغَ مِنْ ذِي الْعَرْشِ رِضْوَانَا
أَوْقَى الْبَرِيئَةِ عِنْدَ اللَّهِ مِيزَانَا
لَمْ يُخْلَطُوا دِينَهُمْ بِغِيَا وَعَدْوَانَا

“Muttaki birisinin öyle bir darbesi ki, o darbeye arşın sahibinin rızasına nail olmaktan başka bir şey istememiştir.

Şüphesiz ben onu anıyorum ve yaptığı işle Allah katında mizanın hakını vermiş en sadık biri sanıyorum.

Dinlerine düşmanlık ve zulüm karıştırmayan, mezarları ise kuşların kanlıları olan bir topluluğa sen de ikramda bulun.”⁴⁰

c) Zühd ve Ölüm Temaları

Sadık bir haricî olan İmran, bu fırkanın karakteristik özelliklerinden olan dünyaya sırt çevirme ve ölüme olan kesin inancı bariz bir şekilde şiirlerine yansıtmıştır. Dünya hayatının geçici olduğuna ve akıllı bir kimsenin buna aldanmaması gerektiğine işaret eden bir şiirinde şöyle demektedir:

أَحْلَامُ نَوْمٍ أَوْ كَظِلِّ زَائِلٍ
إِنَّ الْاَلْبَيْبَ بِمِثْلِهَا لَا يُخْدَعُ

“(Dünya hayatı) Rüyada görülen hayaller ya da geçici bir gölge gibidir. Akıllı kimse bu gibi şeylerle aldanmaz”⁴¹

Ölümü kaçınılmaz bir son olarak gören İmran, bu konuda insanın elinde bir insiyatifin bulunmadığına, yaratılışın Allah’ın emriyle olduğu gibi ölümün de O’nun emriyle O’na bir dönüş olduğuna işaret ederek şöyle ifade etmektedir:

مَنْ لَمْ يَمْتَ عِبْطَةً يَمْتُ هَرَمًا
مَارَغَبَةُ النَّفْسِ فِي الْحَيَاةِ وَإِنْ
لَلْمَوْتُ كَأَسُّ وَالْمَرْءُ ذَائِقُهَا
عَاشَتْ قَلِيلًا فَالْمَوْتُ لِأَحْقُهَا
كَانَ بَرَاهَا بِالْأَمْسِ خَالِقُهَا
وَأَيَّقَنْتَ أَتْمَهَا تَعُودُ كَمَا

“Gençken ölmeyen kimse yaşlandığında ölecektir. Zira ölüm bir kadehtir kişi ondan mutlaka içecek.

Azıcık yaşasa bile nefsin hayatta bir rağbeti yok, ölüm zaten kendisini yakalayacak.

40)) Bk. Zehebî, en-Nubela, IV, 215-216; Şiirdeki bazı farklı ifadelerle Müberred, el-Kâmil, III, 169; Şevkî Dayf, el-Asru'l-İslamî, s. 307; el-İsfahanî, el-Eğânî, XVIII, 116-117; el-Atabekî, en-Nucûm, I, 216-217; Mecdîf, Murûcu'z-Zeheb, II, 427

41) Bk. Abdurrezzak Hüseyin, Şi'ru'l-Havaric, s. 135

Nefis şuna kesin inanmış ki, yaratıcısı onu dün yarattığı gibi (bir gün O'na) dönecek.”⁴²

d) Mersiyeleri

Haricîlik davası uğrunda öldürülenler için İmran'ın nazmetmiş olduğu mersiyeler onun başarılı şiir mevzulannın başında gelir. Kendisi gibi bir haricî olan Ebu Bilal Mirdas b. Udeyye'nin öldürülmesi İmran'ı çok etkilemişti. Yatağında ölmektense Ebu Bilal gibi savaşlarda ve kılıçların gölgesinde ölmeyi arzulayan şâir, bu duygular içerisinde Ebu Bilal için nazmettiği mersiyesinde şöyle seslenmektedir:

وَحُبًّا لِلخُرُوجِ أَبُو بِلَالٍ	لَقَدْ زَادَ الْحَيَاةَ إِلَيَّ يُغَضًّا
وَأَرْجُو الْمَوْتَ تَحْتَ ذُرَا الْعَوَالِي	أَحَاذِرُ أَنْ أَمُوتَ عَلَى فِرَاشِي
كَحَتْفِ أَبِي بِلَالٍ لَمْ أَبَالِ	وَلَوْ أَنِّي عَلِمْتُ بِأَنْ حَتَفِي
لَهَا وَاللَّهِ رَبُّ الْبَيْتِ قَالِي	فَمَنْ يَكُ هَمُّهُ الدُّنْيَا فَانِّي

“Benim hayata olan kırgınlığımı artıran ve cihad için çıkmayı sevdiiren Ebu Bilal'dir.

Mızrakların gölgesi altında ölmeyi umarken, yatağımın üzerinde ölmekten korkuyorum.

Benim ölümüm de Ebu Bilal'in ölümü gibi olacağını bilseydim bir şey umurumda olmazdı.

Kimin maksadı dünya ise, Beytin sahibi olan Allah'a yemin ederim ki ben dünyadan hoşlanmıyorum.”⁴³

Mersiyede adı geçen Ebû Bilal Mirdas b. Udeyye, ilmî ve dinî meziyetler, fesahat ve belagat ile meşhur bir edip olup, sadece haricîler tarafından değil, aynı zamanda şîîler ve mutezilîler tarafından da takdir edilip sahip çıkılmaktadır.⁴⁴

İfade ettiğimiz gibi, İmran en güzel mersiyelerini Ebû Bilal hakkında söylemiştir. İşte bu duygulu mersiyelerden birinde yine şöyle seslenmektedir:

42) Şevkî Dayf, el-Asru'l-İslamî, s. 303; Abdurrezzak Hüseyin, Şi'ru'l-Havaric, s. 135

43) Bk. Şevki Dayf, el-Asru'l-İslamî, s. 307-308; Müberred, el-Kâmil, III, 168; Abdurrezzak Hüseyin, Şi'ru'l-Havaric, s. 129-130

44) Bk. Müberred, el-Kâmil, III, 214-215

يا عَيْنُ بَكِّي لِمِرْدَاسٍ وَمَصْرَعِهِ يا رَبُّ مِرْدَاسٍ اجْعَلْنِي كَمِرْدَاسٍ
تَرَكْتَنِي هَانِئاً أَبْكِي لِمِرْزَتَيْي في مَنْزِلٍ مُوحِشٍ مِنْ بَعْدِ إِبْنِاسٍ
أَنْكَرْتُ بَعْدَكَ مِمَّنْ كُنْتُ أَعْرِفُهُ ما النَّاسُ بَعْدَكَ يا مِرْدَاسُ بِالنَّاسِ
إِماً شَرِبْتَ بِكَاسٍ دَارَ أَوْلِهَا على القُرُونِ فَذاقُوا جُرْعَةَ الكَاسِ
فَكُلُّ مَنْ لَمْ يَذُقْهَا شَارِبٌ عَجَلًا مِنْهَا بِأَنْفَاسٍ وَرَدٍ بَعْدَ أَنْفَاسٍ

“Ey göz, Mirdas ve onun ölümüne ağla. Ey Mirdas’ın Rabbi beni de Mirdas gibi yap.

Beni şaşkın bıraktın, ünsiyetten sonra ıssız kalan bir menzilde musibetime ağlıyorum.

Daha önce tanıdıklarımı senden sonra tanımaz oldum. Ey Mirdas senden sonra insanlar bile (tam) insan sayılmaz oldular.

Senin içtiğin ölüm kadehinin ilki geçmiş asırlarda yaşayanlar üzerinde dolaştırılmış ve onlar da bu kadehi yudumlamışlardır.

Onu tatmayan herkes ya acilen, ya da suyun başına inen topluluğun nefes nefes içmesi gibi sabırla tadacaktır.”⁴⁵

Rivayete göre kırk bin kişilik Emevî ordusu ile, başlarında Ebû Bilal’in bulunduğu kırk kişilik haricî gurubu arasında cuma günü bir savaş başlamış, namaz vakti geldiğinde Ebû Bilal namazın eda edilmesi için kısa bir ateşkes talep etmiştir. Bu talebi kabul edilmiş, fakat namaza başlayan Ebû Bilal ve arkadaşları namazın içinde kimi rükûda kimi secdede iken öldürülmüşlerdir. Bunun üzerine İmran yukarıdaki mersiyei söylemiştir.⁴⁶

B. et-TİRİMMAH (Ö.150 / 743)

1. Nesebi ve Hayatı

Tirimmah b. Hakîm b. el-Hakem’in⁴⁷ Ebû Nefr⁴⁸ ve Ebû Dabîne⁴⁹ olmak üzere iki künyesi bulunmaktadır. Tirimmah’ın kelime anlamı “uzun boylu”⁵⁰ olup,

45) Bk. İbn Abdurabbih, İkdu'l-Ferîd, I, 179; Abdurrezzak Hüseyin, Şi'ru'l-Havaric, s. 130; Müberred, el-Kâmil, III, 168

46) Bk. İbn Abdurabbih, İkdu'l-Ferîd, I, 179; Muberrred, el-Kamil, III, 254

47) Bu şekildeki isim için bk. el-İsfahanî, el-Eğânî, XII, 43; Ziriklî, el-A'lam, III, 225; İbn Kuteybe, el-Maarif, s. 422

48) Bu künye için bk. Cahız, el-Beyân, I, 27; İbn Kuteybe, eş-Şi'r, s. 393

49) Şâirin bu künyesi için bk. el-İsfahanî, el-Eğânî, XII, 43

50) Bk. el-İsfahanî, el-Eğânî, XII, 43; Yakut, Mu'cemu'l-Büldan, “Tarmaha”, II, 529. Yakut

söylemiş olduğu aşağıdaki beyitlerde geçen “tarh” ve “matrah” sözcüklerinden dolayı “et-Tarrâh” lakabı ile de anıldığı rivayet edilmektedir:

الْأَيُّهَا اللَّيْلُ الطَّرِيبُ أَلْ ارْتَحِ بِصُبْحٍ وَمَا الْإِصْبَاحُ مِنْكَ بِأَرْوَحِ
بَلَى إِنَّ لِلْعَيْنَيْنِ فِي الصُّبْحِ رَاحَةً بِطَرْحِهَا طَرْفَيْهِمَا كُلُّ مَطْرَحِ

“Ey uzun gece, sen git de sabah gelsin artık! Aslında sabahın da senden daha rahat bir yanı yoktur.

Evet, ama yine de sabah olunca uzak bir yere (bile) bakışlarını fırlatan gözlere gerçekten bir rahatlık gelir.”⁵¹

Tayy kabilesinin asil bir ailesine mensub olan Tirimmah’ın, dedelerinden Kays b. Cahdar hicretin dokuzuncu senesinde Hz. Peygamber’e tabiiyetlerini bildirmek üzere Medine’ye giden heyetin ileri gelenlerinden biriydi.⁵²

İslâmiyet’in ilk yıllarında, Suriye ile Irak bölgeleri fethedildikten sonra, Tayy kabilesinin büyük bir kısmı Suriye çölüne yerleşti.⁵³ Tirimmah’ın doğduğu ve ilk yerleştiği yer Şam’dır.⁵⁴ Çocukluk ve ilk gençlik yıllarını kendi ailesi içinde geçiren Tirimmah, böylece devrinin şiir dili olan fasîh Arapça’yı kendi öz aile efradı ile, kabile mensuplarından öğrendi.⁵⁵

Hicretin 70. yılı sıralarında Emevîler’in Irak’ta çıkan bazı karışıklıkları bastırmak üzere Suriye’den gönderdikleri ordularla birlikte Tirimmah da asker olarak bulunuyordu.⁵⁶ İşte Tirimmah’ın Haricîlik görüşleriyle ilk tanışıp bu görüşleri benimsediği günler, onun asker olarak Kûfe’de bulunduğu bu zamana denk gelmektedir.

el-İsfahanî bu konuda şunları kaydeder: “Kûfe’ye gelen Tirimmah, burada Teymu’l-Lât b. Sa’lebe kabilesi içinde bir süre kaldı. Bu kabilenin ilim ve dış görüntüş bakımından insanı etkileyen bir ilerigeleni ile irtibat kuran Tirimmah,

“uzun” manasıyla beraber “yüksek” manasından da söz eder. Bk. ae., II, 529.

51) Bk. el-İsfahanî, el-Eğânî, XII, 43

52) Bk. Beydîlî, “Tirimmah”, İA, XII, 251; İbn Kuteybe, eş-Şi’r, s. 393

53) Beydîlî, “Tirimmah”, İA, XII, 251

54) Bk. Corcî Zeydân, ADAB, I, 276; Şevkî Dayf, el-Asru’l-İslâmî, s. 311; Zirikî, el-A’lam, II, 225

55) Bk. Beydîlî, “Tirimmah”, İA, XII, 251

56) Krş. Şevkî Dayf, el-Asru’l-İslâmî, s. 311; Corcî Zeydân, ADAB, I, 276; Beydîlî, “Tirimmah”, İA, XII, 251; el-İsfahanî, el-Eğânî, XII, 44

onunla oturup sohbet etmesi neticesinde sözlerinden oldukça etkilendi. Bir süre sonra kendisine bu zat tarafından yapılan Haricîlik mezhebine girme teklifini kabul eden Tirimmah, bu mezhebin prensiplerini büyük bir sadakatla benimsedi ve ölünceye kadar da bu inancına devam etti.”⁵⁷

Asker olarak gönderildiği Kûfe’de askerlik hayatı sona erdikten sonra burada kalmaya devam eden Tirimmah, Kûfe camiinde tahsil hayatına atılarak o devirde Arap kültürünün en mühim dalları sayılan şiir, fesâhat ve hitâbet mevzûlarında büyük şöhret kazandı.⁵⁸ Kûfe’den ayrılıp Fars bölgesinin iç kısımlarına, İran’a doğru giden Tirimmah, burada öğretmen olarak çocukların eğitim ve öğretimiyle ilgili görevler aldı.⁵⁹

2. Edebî Kişiliği ve Şairliği

Tirimmah, İslâmî şâirlerin ve fesâhat ehlinin en önde gelen şahsiyetlerinden biridir.⁶⁰

Arap edebiyatının en önemli iki dalı şiir ve hitabettir ki, bu iki sanata birden sahip olmak çok az kişiye nasip olmuştur. İşte bunlardan biri de Tirimmah’tır. Bu iki sanata birden sahip olmayı meziyet sayan Cahız, şunları söyler:

“Şiir ve hitabet sanatına birden sahip olan edîplerin sayısı azdır. Bunlardan biri de künyesi Ebû Nefr olan Tirimmah b. Hekîm’dir.”⁶¹

Birgün Şiî şâirlerden Kümeyt (ö.126/744)’e arkadaşı Tirimmah şu beyitleri okuduğunda:

إِذَا قُبِضَتْ نَفْسُ الطَّرِمَّاحِ أَخْلَقَتْ عُرَى الْمَجْدِ وَأَسْتَرْخَى عَيْنَانُ الْقَصَائِدِ

“Tirimmah’ın ruhu kabzedildiği zaman soyluluk (elbisesinin) iliği eskiyip, kasîdelerin dizgini gevşemiş olacaktır.”

Kümeyt şu cevabı vermiştir:

إِي وَاللَّهِ وَعَيْنَانُ الْخِطَابَةِ وَالرُّوَايَةِ وَالْفَصَاحَةِ

“Evet vallahi, hitabet, rivâyet ve fesâhatin de (dizgini gevşeyecek).”⁶²

57) Bk. el-İsfahanî, el-Eğânî, XII, 44

58) Krş. İbn Kuteybe, eş-Şi’r, s. 393; Beydili, “Tirimmah”, İA, XII, 251

59) Bk. Şevkî Dayf, el-Asru’l-İslâmî, s. 311; Zirikî, el-A’lâm, III, 225

60) Bk. el-İsfahanî, el-Eğânî, XII, 44; Abdurrezzak Hüseyn, Şi’ru’l-Havâric, s. 144

61) Bk. Cahız, el-Beyân, I, 27

62) Cahız, el-Beyân, I, 27; el-İsfahanî, el-Eğânî, XII, 46; İbn Kuteybe, eş-Şi’r, s. 393

Eserini yedişer seçkin kasîdenin yer aldığı yedi bölüme ayıran el-Kureşî, “el-Melhamat” (nazım ve mâna bakımından sağlam) adını verdiği son bölümde Tirimmah’a ait 42 beyitlik örnek bir kasîdeyi zikretmiştir.⁶³ Bu kasîdeden bazı beyitler sunuyoruz:

وَأَرَانِي الْمَلِكُ رُشْدِي وَقَدْ كُنْتُ أَخَا عَدُوِّهِ وَأَعْتِرَاضِي

“Ben serserilik ve cehl ile kardeş iken, Allah bana doğruyu gösterdi.”⁶⁴

Şâir, kendisi de dahil olmak üzere mezhep arkadaşlarını şu beyitlerle tavsif eder.⁶⁵

إِنَّمَا مَعَشَرٌ شَمَاتِنَا الصَّيْرُ إِذَا الْخَوْفُ مَالَ بِالْأَحْقَاضِ
نُصِرُّ لِلذَّلِيلِ فِي نَدْوَةِ الْحَيِّ مَرَاتِيْبُ لِلذَّنَائِي الْمُنْهَاضِ
لَمْ يَفْتَنَّا بِالْوَتْرِ قَوْمٌ وَلِلضَّمِّ رَجَالٌ يَرْضَوْنَ بِالْإِعْمَاضِ
كَمْ عَدُوٌّ لَنَا قَرَّاسِيَةِ الْعِزِّ تَرَكْنَا لِحِمَا عَلَى أَوْقَاضِ

“Korku, göç eşyasını hazırlatacak kadar (başkasını) sardığı zaman, bizler saf tutma meziyetine sahip bir topluluk (olarak biliniz).

Kabile meclislerinde düşenin yardımcısıyız. kırılıp bozulanın yapıcılarıyız.

İntikam almakla fitneye düşmeyen bir kavimiz. Zulmün ise (başka) adamları var ve onlar zulüm etmekten hoşnutturlar.

Gücün zirvesinde nice düşmanlarımız vardır ki, biz onları mezbaha taşları üzerinde (kesilen) et parçaları halinde geride bırakmışızdır.”⁶⁶

3. Şiirinde İşlediği Mevzular

a) Medîh ve Fahr (Övme ve Övünme):

Haricî şâirlerin tümü bahşîş ve mükafat için yapılan medîhlere karşı çıkarken, Tirimmah bu konuda bir istisna teşkil etmektedir. Zira o, dönemin diğer şâirleri gibi medîh sanatını maddi çıkar ve bahşîş elde etmek için çok kullanmıştır ki, bu durum onun Haricîlik prensiplerinden bazen uzaklaştığı anlamında yorumlanmıştır.⁶⁷

Kûfe’den ayrılıp Irak ve İnan bölgelerini baştan başa dolaşan Tirimmah, vali

63) Bu kaside için bk. Ebû Zeyd Muhammed el-Kureşî, Cemheretu Eş’ari’l-Arab, s. 457-461

64) Bk. el-Kureşî, Cemhere, s. 457

65) Bu beyitler için bk. el-Kureşî, Cemhere, s. 460-461

66) Bk. el-Kureşî, Cemhere, s. 457

67) Bu konuda bk. Abdurrezzak Hüseyin, Şi’ru’l-Havâric, s. 144; Selâhuddin el-Hadî,

İtticahatu’ş-Şi’r fi’l-Asri’l-Umevî, s. 201-202; Şevkî Dayf, s. 313

ve diğer devlet yöneticileriyle ilişki kurup onları metheden şiirler nazmetmeye başladı. Kendisi gibi aslen Yemenli Araplar'dan olan Ezd kabilesinin büyük şahsiyetlerinden vali ve komutan Yezîd b. Muhelleb (ö.102/720) ve oğulları bu medîhlerden en çok nasibini alan kimselerdir.⁶⁸

Yezîd'in oğullarından Muhalled (100/718)'i methetmeleri için Tirimmah ve Kümeyt birden çağrılmıştı. Muhalled'in huzuruna önce Tirimmah çıkıp medhiyesini oturarak okumak istedi. Fakat onun bu vaziyetini beğenmeyen Muhalled, medîh için Kümeyt (ö.126/744)'i çağırttı. Medhiyesini ayakta inşâd eden Kümeyt'e elli bin dirhem bahşış verdi. Fakat bu iki şâir çıkışta bu bahşışı aralarında eşit olarak paylaştılar.⁶⁹

Hicrî 105 (723-724) yılında yine aslen Yemenli Araplar'dan olan Halid b. Abdullah el-Kasrî (ö.126/743) Irak'a vali olarak tayin edildi. Tirimmah bu vali ile temâsa geçerek kendisine çok parlak medhiyeler sunmaya başladı. Bu medîhler karşısında büyük ihsanlara mazîar olan Tirimmah, hemen hemen her sene Basra'ya giderek vali Halid'in huzuruna çıkar, yıllık mükâfatını alır ve dönerdi.⁷⁰

Tirimmah'ın methettiği Adess hakkında söylediği şu beyitler, medîh sanatının en seçme örneklerinden biri olarak kabul edilmiştir:

وَلَوْ أَنَّ غَيْرَ الْمَوْتِ لَاقَا عَدَسًا رَجَدُكَ لَمْ يَسْتَطِعْ لَهُ أَبَدًا هَضْمًا
فَتَى لَوْ يُصَاغُ الْمَوْتُ صَبِغَ كَمِثْلِهِ إِذَا الْخَيْلُ جَاءَتْ فِي تَسَاجُلِهَا قَدَمًا
وَلَوْ أَنَّ مَوْتًا كَانَ سَالِمَ رَهْبَةٍ مِنَ النَّاسِ إِنْسَانًا لَكَانَ لَهُ سَلَامًا

“Şayet Adess'e rastlayan, ölümden başka bir şey olursa dedenin başına yemin ederim ki onu hiçbir zaman sindiremez.

Savaş atı iftihar içinde hücum adımını attığında, şayet ölüm bir kalıba girmiş olsa onun şekline girecek bir delikanlıdır.

Eğer ölüm korkarak bir insanla sulh yapmak istemiş olsaydı, şüphesiz onunla (Adess'le) yapardı.”⁷¹

Dediğimiz gibi Tirimmah diğer Haricî şâirlerin aksine medîh sanatını maddi çıkar elde etmek için kullanmaktan çekinmemiştir.

Birgün Halid b. Abdullah, el-Kasrî'nin huzuruna çıktığında, Halid

68) Bk. Beydili, “Tirimmah”, IA, XII, 251

69) Bk. Şevkî Dayf, el-Asru'l-İslâr: I, s. 312; el-İsfahanî, el-Eğânî, XII, 46

70) Bk. Beydili, “Tirimmah”, IA, XII, 252

71) Bu yorum ve beyitler için bk. el-Kalî, el-Emâlî, II, 71-72

kendisinden bazı beyitler inşâd etmesini talep eder. Bunun üzerine Tirimmah şunları söyler:

وَشَيْبَتِي مَالًا أَزَالُ مُنَاهِضًا
وَأَبُوغُ
وَأَنْ رِجَالَ الْمَالِ أَضْحَوْا وَمَالَهُمْ
لَهُمْ عِنْدَ أَبْوَابِ الْمُلُوكِ شَفِيعُ
أَمْخْتَرِمِي رَبُّ الْمُنُونِ وَلَمْ أَنْزَلْ
مِنَ الْمَالِ مَا أَعْصِي بِهِ وَأَطِيعُ

“Birşeyler elde etmek için süregelen ataklığım beni ihtiyarlattı. Ne yüceleceğim bir zenginlik, ne de bir servet sahibi oldum.

Mal sahipleri öyle bir duruma gelmişler ki, sultanların kapısında malları kendilerine şefaathçi olmaktadır.

İsyanıma veya itaatime vesile olacak bir mal elde etmeden ölüm beni helâk mi edecek yoksa!”

Bunun üzerine Halid kendisine elli bin dirhem mükafat vererek: “Şimdi artık isyan veya itaat edebilirsin” demiştir.⁷²

Tirimmah kendi nefsinin beğenmiş, kibirli ve gururlu biri olarak tanınmıştır. Bundan dolayı bazen fahr olarak, bilinen kişinin kendi nefsinin övmesi olgusu da Tirimmah’ın şiirleri arasında yer tutmuştur. Şahsıyla ilgili övünmelerde Katerî’nin aksine savaşlardaki kahramanlıklarını değil, ahlakî şemâilini ön planda tutmuştur.⁷³

Rivayete göre birgün Basra mescidinde gururlu bir biçimde yürüyen Tirimmah’ı gören bir adam: “Bu gururlu adam da kim oluyor?” deyince bunu duyan Tirimmah: “Ben şunları söyleyen biriyim” diyerek şu beyitleri okur:

لَقَدْ زَادَنِي حُبًا لِنَفْسِي أَنِّي
بَغِيضٌ إِلَى كُلِّ أَمْرٍ غَيْرِ طَائِلِ
وَأَنْتَى شَقِيًّا بِاللُّثَامِ وَلَا تَرَى
شَقِيًّا بِهِمْ إِلَّا كَرِيمَ الشُّمَائِلِ
إِذَا مَا رَأَيْتَ قَطَعَ اللَّحْظَ بَيْنَهُ
وَبَيْنِي فَعَلَّ الْعَارِفِ الْمُتَجَاهِلِ
مَلَأَتْ عَلَيْهِ الْأَرْضَ حَتَّى كَانَتْهَا
مِنَ الضِّيقِ فِي عَيْنِهِ كَفَّةٌ حَابِلِ

“İşe yaramaz bir insana karşı duyduğum nefret, beni kendi nefsimin olan sevgimi daha da arttırmıştır.

Kınandığımdan dolayı kendim bedbahtım. Zaten beni kınayanlara baktığımda

72) Bk. İbn Munkiz, Lubâbu'l-Adâb, s. 114-115; el-Eğani'de elli bin dirhem yerine yirmi bin dirhem zikredilmektedir. Bk. el-İsfahanî, el-Eğani, XII, 55

73) Bk. Şevkî Dayf, el-Asru'l-İslâmî, s. 312-313

onları, sadece iyi hasletli kimseleri kinadıkları kimseler olarak görürsün.

Beni gördüğü zaman cahil geçinen bilgili biri gibi aramızdaki (farkı) görmek istemez.

Ben onun üzerine dünyayı öyle bir doldurdum (dünyanın kapısını üzerine kapattım) ki, onun gözünde daralan dünyanın hali bir sihirbazın avucu gibidir.”⁷⁴

Tirimmah kendi rıfesiyle ilgili övgülerinden birinde de şunları kaydeder:

وَمَا أَنَا بِالرَّاضِي بِمَا غَبَرَةُ الرُّضَى وَلَا الْمَطْهَرُ الشُّكُورَى بِبَعْضِ الْأَمَاكِينِ
وَلَا أَعْرِفُ التُّعْمَى عَلَيَّ وَلَمْ تَكُنْ وَأَعْرِفُ الْفَصْلَ الْمَنْطِقِ الْمُتَعَابِينَ

“Daha hoşnut kalınacak başka bir şey varsa, onun altında kalan şeye razı olacak değilim. Bazı yerlerde de şikâyetimi açıkça ortaya koymam.

Üzerimde başkaları tarafından konulmuş nimetleri bilmem, zaten böyle nimetler de olmamıştır. Ben iğrenç konuşma ve sözleri birbirinden ayırmasını bilen birisiyim.”⁷⁵

b) Hiciv (Hicvetme, yerme):

Tirimmah en keskin hicivlerini Temîm kabilesine yönelik olarak söylemiştir.⁷⁶ Emevîler’in meşhûr hiciv şâirlerinden Ferezdak’ın mensub olduğu Temîm kabilesi ile Ezd kabilesi arasında öteden beri süre gelen bazı anlaşmazlıklar vardı. Ferezdak (ö.110/728)’ın Ezdîler aleyhindeki hicivlerine o dönemde Tirimmah hicivlerle karşılık verirdi.⁷⁷

Hicri 102 (720-721) yılında Irak’ta isyan eden Yezîd b. Muhelleb hükümet kuvvetlerine karşı savaşırken Kûfe yakınlarında öldürüldü. Temîm kabilesi Yezîd’in öldürülmesine çok sevindiler. Şâirleri Ferezdak bu hadiseyi Temîm için adeta bir zafer kabul ederek, kabilesi namuna medfihler düzerken, Yezîd b. Muhelleb ile Ezd kabilesi aleyhinde hicivler söylemeye başlamıştı. Buna çok kızan Tirimmah, Ferezdak’a hicivle karşılık vererek Temîm kabilesine yönelttiği şiddetli hicivlerle onu susturmayı başardı.⁷⁸

74) Bk. el-İsfahanî, el-Eğânî, XII, 50; Ayrıca bk. Şevkî Dayf, el-Asru'l-İslâmî, s. 312-313 ; en-Nuveyrî, Nihayetu'l-Ereb, II, 74; Ebû Temmam, Divânu'l-Hamase (Tebrizi şerhiyle), I, 76. Yazar, Tirimmah’ın bu beyitlerini “hamâset” mevzûu içinde zikretmiştir.

75) Bk. Cocî Zeydân, ADAB, I, 276

76) Bk. Corcî Zeydân, ADAB, I, 276

77) Bk. Şevkî Dayf, el-Asru'l-İslâmî, s. 312

İbn Kuteybe, Tirimmah'ın Temîm kabilesi aleyhinde söylemiş olduğu şu beyitlerin Arap edebiyat tarihine geçmiş en büyük hiciv örneklerinden biri olduğunu ifade eder.⁷⁹

تَمِيمٌ بِطَرَقِ اللَّؤْمِ أَهْدَى مِنَ الْقَطَىٰ وَكَوْ سَلَكْتَ سَبِيلَ الْأَمْكَارِمِ ضَلَّتْ

“Temîm kabilesi alçaklık ve cimrilikte bığırtlak kuşundan daha doğru yoldadır. Cömertlik ve iyilik yollarında yürümek isteseler kaybolur.”⁸⁰

Corcî Zeydan da mezkûr beyitle başlayan ve şu beyitlerle devam eden hicviyesi için; “Temîm kabilesi aleyhinde icra ettiği en güzel hicivleri”⁸¹ ifâdesini kullanmıştır:

وَكُوْ أَنْ بَرَعُوْنَا عَلَى ظَهْرِ قَمَلَةٍ يَكْرُ عَلَى صَفِيٍّ تَمِيمٍ لَوَلَّتْ
وَكُوْ أَنْ حَرَقُوْنَا يُزْقَى مِسْكُهُ إِذَا نَهَلَتْ مِنْهُ تَمِيمٌ وَعَلَّتْ

“Şayet bir bitin sırtına binmiş bir pire Temim'e karşı saldırıya geçse (Temim) kaçacaktır.

Eğer bir pirenin derisi soyulsa, Temim (korkudan) titreyecek ve hastalanacaktır.”⁸²

İkdu'l-Ferid'in müellifi şâirin hicviyesindeki şu beyitler için de; “Hiç kimse korkaklık ve savaş alanından kaçma konusunda Tirimmah'ın Temim hakkındaki şu beyitlerinden daha güzelini söylememiştir.” diyerek onun hiciv sahasındaki gücüne işaret etmiştir.

وَكُوْ جَمَعَتْ يَوْمًا تَمِيمٌ جُمُوعَهَا عَلَى ذَرَّةٍ مَّفْعُولَةٍ لَأَسْتَقْلَّتْ
وَكُوْ أَنْ أُمَّ الْعَنْكَبُوتِ بَنَتْ لَهَا مَظَلَّتَهَا يَوْمَ النَّدَى لَأَكُنْتُ

“Eğer birgün Temim bütün güçlerini toplayıp sakat bir küçük kahramanın üzerine hücum etse, helâk olacaktır.

Örümceğin annesi kendisine bir gölgelik yapsa, yağmur gününde Temim burada gölgelenecektir.”⁸³

78) Beydili, “Tirimmah”, İA, XII, 252; Şevkî Dayf, el-Asru'l-İslamî, 312

79) Bu yorum ve beyitler için bk. İbn Kuteybe, Uyûnu'l-Ahbar, II, 195; eş-Şi'r, s. 394; en-Nuveyrî, Nihayetu'l-Ereb, III, 276; İbn Hallikan, Vefeyât, VI, 56

80) Bk. Corcî Zeydan, ADAB, I, 276

81) Bk. Corcî Zeydan, ADAB, I, 276-277

82) Bu beyitler ve yorumu için bk. Corcî Zeydan, ADAB, I, 276-277

83) Bk. İbn Abdurabbih, el-İkdu'l-Ferid, I, 130; Ayrıca birinci beyit için bk. İbn Hallikan,

Tirimmah'ın Temîm hakkındaki en güzel hicivlerinden biri de aşağıdaki beyitleridir:

لَوْ حَانَ وَرْدُ تَمِيمٍ ثُمَّ قَبِلَ لَهَا حَوْضُ الرَّسُولِ عَلَيْهِ الْأَزْدُ لَمْ تَرِدِ
أَوْ أَنْزَلَ اللَّهُ وَحْيًا أَنْ يُعَذِّبَهَا إِنَّ لَمْ تَعُدْ لِقِتَالِ الْأَزْدِ لَمْ تَعُدْ
لَا تَأْمَنَنَّ تَمِيمِيًّا عَلَى جَسَدِ قَدَمَاتِ مَا لَمْ تُزَايِلْ أَعْظَمُ الْجَسَدِ
لَوْ كَانَ يَخْفَى عَلَى الرَّحْمَنِ خَافِيَةً مِنْ خَلْقِهِ خَفِيَتْ عَنْهُ بَنُو أُسَدِ

“Temîm kabilesinin su içmek için Hz. Peygamber'in (a.s.) havuzuna gelen topluluğuna “havuz başında Ezd kabîlesi var” denilse, ondan su içmek için in:meyecektir.

Ya da Ezd'le savaşa dönmediği takdirde kendilerini azaba vereceğine dair Allah vahiy indirse, onlar yine de dönmeyecektir.

Cesedin kemikleri tamamen yok olmadıkça, ölen bir cenazeye bile zarar vermeyeceklerine dair hiçbir Temîm'liye güvenme.

Şayet yarattığı mahlukat arasında Allah'a herhangi bir şey gizli kalsaydı Benû Esed kalacaktı.”⁸⁴

Tirimmah'ın şu beyiti de hakaret etme ve alaya alıp küçük görmenin tipik örneklerinden biri olarak kabul edilmiştir ki, şâir burada Teym kabilesinin tümünü hedef almıştır:

وَمَا خَلَقْتَ تَيْمٌ وَعَبْدٌ مَنَاةِهَا وَضَبَّةٌ إِلَّا بَعْدَ خَلْقِ الْقَبَائِلِ

“Teym kabîlesi ve onun Abdu Menat ile Dabbe kolları ancak bütün kabîleler yaratıldıktan sonra yaratılmışlardır.”⁸⁵

c) Vâsf ve Tasvîrleri

Tirimmah'a ait manzumeler arasında “tasvîr” şiirlerinin çokluğu göze çarpan bir husustur. Ancak bu tür şiirlerinin hemen hepsi çöl hayatı, çöl manzaraları, özellikle çölde geçen ve köpeklerle kovalamak suretiyle cereyan eden yaban öküzü

Vefeyât, VI, 56

84) Bk. Şevkî Dayf, el-Asru'l-İslamî, s. 312; İbn Abdurabbih, el-İkd, V, 266. el-Mufaddalu'd-Dabî, Tirimmah'ın bu beyitleriyle ilgili şunları kaydeder: “Tirimmah hicvetmeye başladığı zaman sanki kendisine vahiy gelir.” Bk. el-İsfahanî, el-Eganî, XII, 55-56. Ayrıca bk. İbn Kuteybe, eş-Şi'r, s. 394-395; dördüncü beyit için bk. İbn Kuteybe, Uyûnu'l-Ahbar, II, 195

85) Bk. İbn Reşik, el-Umde, II, 173

avı tertipleriyle ilgilidir. Bunun nedeni, Tirimmah'ın çocukluk ve ilk gençlik çağının çölde geçmiş olmasında aranmalıdır.⁸⁶

Tirimmah medîh ve hicivleriyle beraber mezhebî görüşlerini yansıtan manzumelerde anlaşılması güç yabancı kelimeler kullanmaktan çekinip halkın anlayabileceği sade bir dil kullandığı halde⁸⁷, tasvîr şiirlerinde kullanımı az ve anlaşılması zor olan “garîb” ve “nadir” kelimelerin yer aldığı bir dil kullanmıştır. Bazı yazarlar onun tasvirlerde böyle bir yola başvurmasını, gerek yeni tahsile başlayan çocukları, gerekse edebiyat meraklısı yetişkinleri ta’lim yoluyla Arap dilinin inceliklerine yönelmelerini amaçlamasına bağlamışlardır.⁸⁸

Tirimmah'ın tasvirlerinde kullandığı bu muğlak kelimeler, lugat alimlerinin dikkatini bir anda bu şiirlere çekmiştir. Bu alimlerin en önde gelenleri bile onun bu tür şiirlerinde geçen çoğu kelimeleri anlamadıklarını itiraf etmekten çekinmemişlerdir. Örneğin İbn Arabî gibi meşhur bir dil alimi kendisine Tirimmah'ın bu tarz şiirlerinde geçen on bir kelimenin mânası sorulmuş, İbn Arabî bunlardan hiçbirini tefsir edememiştir.⁸⁹

Ebû Ubeyde ve Asmaî gibi iki büyük lugat ve şiir alimi, Tirimmah'ın söylemiş olduğu yaban öküzüyle ilgili şu iki tasvir beyitiyle ilgili olarak; “en büyük şâir” şeklinde takdim etmişlerdir:

قَدَدًا وَأَخْلَفَ مَا سَوَاهُ الْبُرْجُدُ	مُجْتَابُ حَلَّةٍ بُرْجُدٍ لِسِرَاتِهِ
سَيْفٌ عَلَى شَرْقٍ يُسَلُّ وَيُغْمَدُ	يَبْدُو وَتُضْمِرُهُ الْبِلَادُ كَأَنَّهُ

“Önden uzunlamasına yarılmış kalın çizgili kumaştan yapılmış bir post giymiş, kumaşın pürüzsüz kokusunu ağzından çıkarmıştır.

Bazen ortaya çıkıp görünür, bazen de göğsü onu izler. Sanki çekilip kınına sokulan bir kılıç gibidir.”⁹⁰

d) Mezhebî Şiirleri

Tirimmah'ın Kûfe'de bulunduğu sıralarda kendi mahallesinde oturan ve

86) Bk. Beydili, “Tirimmah”, İA, XII, 252

87) Bk. Şevkî Dayf, el-Asru'l-İslamî, s. 314

88) Bk. Şevkî Dayf, el-Asru'l-İslamî, s. 314

89) Bk. el-İsfahanî, el-Eğânî, XII, 45; Şevkî Dayf, s. 314 . Yazar bu kelimelerin sayısını onbir değil, onsekiz olarak vermektedir.

90) Bu yorum ve beyitler için bk. el-İsfahanî, el-Eğânî, XII, 53 . İkinci beyit ve benzer yorumlar için bk. Corci Zeydan, ADAB, I, 277; İbn Kuteybe, Uyûn, II, 189

Haricî fırkasına mensup saygın bir zatın telkini ile Haricî akîdesini kabul ettiğini ve ölünceye kadar bu inancına devam ettiğini daha önce ifâde etmiştik.⁹¹ Ancak Tirimmah'ın Haricî fırkalarından hangisine mensub olduğu, dolayısıyla da mezhebî şiirlerinde vafsettiği Haricîliğin hangi fırkaya şâmil olduğu hususunda farklı görüşler mevcuttur.

el-İsfahanî'ye göre Tirimmah "Ezarika" grubuna mensuptur.⁹² Corcî Zeydan da bu görüşü paylaşmış ve onun Ezarika grubunun akîdelerini savunduğunu ifâde etmiştir.⁹³ Zirikî de aynı görüştedir.⁹⁴

Ancak Cahız'a göre Tirimmah Haricîlerin "Sufriyye" grubuna mensuptur. Onun, meşhur şîî şâir Kümeýt ile olan ilginç dostluğu hakkında şu mûlahazalarda bulunan Cahız, Tirimmah'ın Sufriyye'den olduğunu açıkça ifâde etmektedir: "İnsanlar Tirimmah ile Kümeýt arasındaki arkadaşlık ve dostluk ilişkileri kadar ilginç bir tezat görmemişlerdir. Kümeýt mutaassıp bir Adnanî ve şîî olmasına karşılık, Tirimmah Sufriyye'ye mensub bir Haricî idi..."⁹⁵

Cahız'ın bu tespiti için "en doğrusu budur" diyerek kendisinin de aynı görüşte olduğunu söyleyen Şevkî Dayf şunları kaydeder:

"Ezarika grubu evde oturmayı ve kendileriyle beraber cihada çıkmamayı küfür ve şirk olarak kabul ederlerdi. Oysa Tirimmah onlarla beraber cihada çıkmayıp evde oturanlar (kaade) dan biriydi. Bu da gösteriyor ki, Tirimmah Ezarika'dan değil Sufriyye'dendir. Barışçı bir Sufriyye mensubu olan Tirimmah diğer müslümanları tekfir etmez, onlarla iyi ilişkiler kurardı. Meslektaş ve mezhebdaşı olan İmran b. Hittan'ın aksine halkı kendilerinden olmayan diğer müslümanlara başkaldırmaya davet etmezdi."⁹⁶ Bu tespitler dikkate alındığında Tirimmah'ın Sufriyye grubuna mensub olma ihtimali bizce de daha kuvvetli görünmektedir. Şimdi de onun Haricîlik ve Haricîler'le ilgili bazı örnekleri üzerinde duralım:

Tirimmah'ın Haricîler'in vasıfları ile ilgili olarak dile getirdiği şu beyitleri onun şiir ve edebiyat kaynaklarında en çok göze çarpan örnekleridir ki, şâir burada Haricîler'in gece namaza kalkmalarından, Cennete girmeye olan iştiaklarından,

91) Bu konuda geniş bilgi için bk. Şevkî Dayf, el-Asru'l-İslamî, s. 311; İsfahanî, el-Eğânî, XII, 44; Beydili, "Tirimmah", İA, XII, 251

92) Bk. el-İsfahanî, el-Eğânî, XII, 44

93) Bk. Corcî Zeydan, ADAB, I, 276

94) Bk. Zirikî, el-A'lâm, III, 225

95) Bk. Cahız, el-Beyân, I, 27

96) Bk. Şevkî Dayf, el-Asru'l-İslamî, s. 311

Cehennem korkusundan çıkardıkları inlemelerden, bundan dolayı neredeyse kalplerinin dışarı fırlayacağından, onların kendilerini kahramanca savaş meydanlarına atmalarından, mezheplerine olan düşkünlüklerinden ve bütün bunlarla beledikleri üstün sevaptan bahsetmektedir:

إِذَا الْكُرَى مَالَ بِالطَّلَى أَرْقُوا	لِلَّهِ دَرُّ الشُّرَاةِ إِنَّهُمْ
وَإِنْ عَلَى سَاعَةٍ بِهِمْ شَهَقُوا	يُجْعُونَ الْحَيْنَ أَوْنَهُ
تَكَادُ عَنْهَا الصُّدُورُ تَنْفَلِقُ	خَوْفًا تَبَيَّتْ الْقُلُوبُ وَأَجْفَهُ
وَقَدْ مَضَى مُؤْنِسِيٌّ فَاَنْظَلَقُوا	كَيْفَ أَرْجِي الْحَيَاةَ بَعْدَهُمْ
بِالْفَوْزِ مِمَّا يُخَافُ قَدْ وَثَقُوا	قَوْمٌ شِحَاحٌ عَلَى اعْتِقَادِهِمْ

“Allah Şurat’ın işini rast getirsin! Uyku başkaların boyunlarını bükerken kendileri uyanık olurlar.

Korkudan titrek titrek inlerler, üzerlerinden bir saat geçmeden hıçkırma hıçkırma ağlarlar.

Kalpleri korkudan öyle bir çarparak artar ki, neredeyse göğüsleri bu çarpıntıdan dolayı ayrılıp paramparça olacaktır.

Kendisiyle ülfet bulduğum kimse (ler) vazifesini yapıp savaşa çıkarlarken ben onlardan sonra hayatta kalmayı nasıl ümit ederim.

İnançlarına öyle ihtirasla bağlıdırlar ki, kurtuluşa ermekle onlar korku duyulan her şeyden güven içindedirler.”⁹⁷

Bilindiği gibi dünyayı umursamamak, hiçe saymak ve ölüme her an hazır olmak şeklinde somutlaşan zühd hayatı fırkanın en belirgin vasıflarından biridir.⁹⁸

İbn Kuteybe “Kitabü’z-Zühd” başlığı altında değişik şâir ve ediplere ait seçme örnekler verirken Tirimmah`ın nasıl bir ölüm arzuladığı ile ilgili şu beyitlerini “seçme”lerden biri olarak sunmuştur:

فَأَقْتَلُ قَعْصًا ثُمَّ يُرْمَى بِأَعْظَمِي	كَضِفْتِ الْخَلَا بَيْنَ الرِّيَاحِ الْعَوَاصِفِ
وَيُصْبِحُ لَحْمِي بَطْنَ طَيْرٍ مَقْلِيَّةٍ	دُوَيْنَ السَّمَاءِ فِي نُسُورِ عَوَافِ

“Keşke hemencecik ölseydim, daha sonra da kemiklerim şiddetli rüzgarlar arasında kalmış bir tutam ot misali bir tarafa atılsaydı.

97) Bu yorum ve beyitler için bk. el-Havfî, Edebu’s-Siyâse, s. 221; Şevki Dayf, el-Asru’l-İslâmî, 313-314; el-İsfahanî, el-Eğânî, XII, 54-55; el-Hadî, İtticahat, s. 178; Abdurrezzak, Şi’ru’l-Havarîc, s. 148-149

98) Geniş bilgi için bk. el-Hadî, İtticahat, s. 168-169; el-Kütt, fi Şi’ri’l-İslâmî, s. 384

Ve keşke etim öğle vakti sesleri gök gürültüsünü andıran saldırmaya hazır akbaba kuşlarının karnında (midesinde) sabahlasaydı.”⁹⁹

Tirimmah’ın “Şurat” prensiplerine bağlılığın cehennem ateşinden korkup korunmayla olan ilişkisini dile getiren şu beyitleri de dikkat çekicidir:

لَقَدْ شَقِيتُ شَقَاءً لَا تُطَاعَ لَهُ إِنَّ لَمْ أَفُزْ فَوْزَةً تُنَجِّي مِنَ النَّارِ
وَالنَّارُ لَمْ يَنْجُ مِنْ رَوْعَاتِهَا أَحَدٌ إِلَّا الْمُنِيبَ بِقَلْبِ الْمُخْلِصِ الشَّارِي
أَوِ الَّذِي سَبَقَتْ مِنْ قَبْلِ مَرَلِدِهِ لَهُ السُّعَادَةُ مِنْ خَلْقِهَا الْبَارِي

“Ateşten koruyacak bir kurtuluşu başaramazsam, sonu gelmez bir bedbahtlığa düşer oldum demektir.

Ateşin korkusundan ise kalbini ihlasla Allah’a satmış olandan başkası kurtulamaz

Ya da henüz doğmadan önce kendisi için yaratıcısı tarafından kurtuluş ya nılmış olan kimse.”¹⁰⁰

Tirimmah, Haricîler’in genel dinî felsefelerini oluşturan zühd hayatı, dünyaya hiçbir zaman güvenmeme, muhtaçlara infak etmeden mal biriktirmenin çirkinliği, kıyamet gününde mal ve evladın fayda etmeyeceği, iyilik ve kötülük yapanın bunları nefesine yaptığı, organlarımızın öbür dünyada aleyhimize şahitlik edeceği gibi meseleleri şiirlerinde anahatlarıyla zikretmiştir ki onun şu beyitleri bu konudaki örneklerinden biri sayılmaktadır:

كُلُّ حَيٍّ مُسْتَكْمِلٌ عِدَّةَ الْعُمُرِ وَمُودٍ إِذَا انْقَضَى عَدَدُهُ
عَجَبًا مَا عَجِيتُ لِجَامِعِ الْمَالِ يُبَاهِي بِهِ وَبِرْتَفِدُهُ
وَيُضِيعُ الَّذِي بَصِيرَةُ اللَّهِ إِلَيْهِ فَلَيْسَ يَعْتَقِدُهُ
يَوْمَ لَا يَنْفَعُ الْمُخُولَ ذَا الثَّرْوَةِ خَلَانُهُ وَلَا وَكْدُهُ
يَوْمَ يُؤْتَى بِهِ وَخَصْمَاهُ وَسَطَ الْجِنِّ وَالْإِنْسِ رَجُلُهُ وَيَدُهُ
خَاشِعَ الصَّوْتِ لَيْسَ يَنْفَعُهُ ثُمَّ أَمَانِيَهُ وَلَا وَكْدُهُ

99) Bk. İbn Kuteybe, Uyûn, II, 307. Ayrıca bk. el-Hufî, Edebu’s-Siyâse, s. 222; el-Hadî, İtticahat, s. 203; el-Kitt, fi Şi’ri’l-İslâmî, s. 382; İbn Kuteybe, eş-Şi’r, s. 395

100) Bk. el-Hufî, Edebu’s-Siyâse fi’l-Asri’l-Umevî, s. 221; Corcî Zeydan, ADAB, I, 227

“Her canlı kendisine tanınan ömrünü tamamlayacak ve zamanı geldiğinde ölecektir.

Mal toplayan ve malıyla iftihar edip onu elde etme çabasını gösteren kimseye hayret ederim.¹⁰¹

Günün birinde Allah'ın onun karşısına çıkarıp göstereceği (amelleri) zayi eder, buna inanmaz.

Öyle bir gün (gelecek ki) servet sahibi mal tapıcısına ne evladı ne de dostları hiçbir fayda vermeyecektir.

İnsan ve cinlerden oluşan topluluklar arasında o kişi muhasebe için getirildiğinde onun hasmı el ve ayakları olacaktır.

Sesinin kısılacağı o günde ne evladı ne de arzuları fayda verecektir.”¹⁰²

C. KATERİ b. el-FUCÂE (ö. 78/697)

Katerî, hem Hâricîler'in meşhûr bir komutanı ve lideri, hem şâiri, hem de hâtibiydi. Bu çok yönlü edîbin hayatı ve şâirlik yönünü burada, hitâbet yönünü de ilgili yerde ele almak istiyoruz.

1. Nesebi ve Hayatı

Kaynaklarda Katerî'nin nesebi şöyle sıralanır: Katerî b. el-Fucâe b. Mâzin b. Yezîd,¹⁰³ b. Ziyâd b. Hunser b. Kâbiye b. Hurkûs b. Mâzin b. Mâlik b. Temîm b. Murre el-Mâzinî el-Hâricî.¹⁰⁴ “el-Fucâe” Katerî'nin babasının gerçek adı değil, lakabı olduğu, gerçek adının “Ca'vene” olduğu rivâyet edilir.¹⁰⁵ Katerî'nin nisbet edildiği “Kater” ise Bahreyn yakınlarında bir yerin adı olduğu nakledilir.¹⁰⁶ Câhız'a göre Katerî'nin iki künyesi vardı: Birincisi barış zamanında kullanılan Ebû Muhammed, ikincisi ise savaş zamanlarında kullanılan Ebû Naâme'dir.¹⁰⁷

Katerî'nin hayatında görülen ve onun şiirlerine de yansıyan en önemli yanlarının başında savaşıllığı ve kahramanlığı gelir. Suhayr el-Kalmâvi'nin haklı

101) İlk iki beyit için ayrıca bk. Abdurrezzak Hüseyin, Şi'ru'l-Havaric, s. 148

102) Bk. Şevkî Dayf, el-Asru'l-İslâmî, s. 314; Abdulkadir el-Kitt, fi Şi'ri'l-İslâmî, s. 389 vd.

103) Nesebinin burasına kadar bk. Zirikî, el-A'lam, V, 200

104) Bk. İbn Hallikan, Vefeyât, IV, 93

105) Bk. Zirikî, el-A'lam, V, 200; G. Levi Della “Katerî”, İA, VI, 422

106) Bk. Zirikî, a.g.e., V, 200; ez-Zebidî, Tacu'l-Arûs, “k.t.r”, III, 500

107) Bk. Cahız, el-Beyân, I, 185

olarak ifâde ettiği gibi; “Eğer bir ressam hicrî birinci asırda yaşamış olan bir müslüman Arap kahramanının canlı bir sûretini yapmak istese, Katerî’den daha gerçekçi ve incelikli bir örnek bulamayacaktır...”¹⁰⁸

Hâricîler’in Ezârika grubuna mensub olan Katerî, bu grubun kurucusu, fakihî ve komutanı olan Ebû Râşid Nâfî b. Ezrak (ö.65/685)’tan sonra liderliği ele alan Hâricî komutanları arasında en meşhûr olanıdır.¹⁰⁹ Hâricîler’in başında kimi yazarlara göre 13 yıl¹¹⁰, kimilerine göre de 20 yıl kalarak Emevîler’in nice meşhûr ordularını ve bu orduların başında yer alan başta Haccâc olmak üzere nice meşhûr komutanları yenmiş, bu süre zarfında halîfelik selamıyla selamlanmış ve gerçek bir halife gibi karşılanmıştır.¹¹¹

Katerî’nin Ezârika’nın başına geçmeden önceki hayatı hakkında fazla bilgi ve belgeler mevcut değildir. Asıl yıldızının bu gruba lider olduktan sonra parladığı görülür. Onun liderliğe geçtiği sıralarda kaç yaşında olduğu husûsunda rakam vermekten kaçınan yazarlar, sadece; “kâfî derecede olgun bir çağda bulunması icâp eder”, ya da “yaşı geçmiş bir ihtiyar olmasa gerek”¹¹² şeklinde görüş belirtirler.

Katerî’yi başlarına lider olarak seçen Ezârika, o sıralarda tam bir buhran içindeydiler. Emevîler’le şiddetli bir muharrede bu grubun önde gelen simalarından İbnü’l-Mâhûz öldürülmüş, grubun başına geçecek yeni lidere şiddetle ihtiyaç duyulmuştu. Onlar da Katerî’yi seçmekte gecikmediler. Ona biat ederek “Emîru’l-Mü’minîn” olarak kendisini seçtiler.¹¹³

Lider olarak seçilen Katerî, Emevîler’e karşı amansız bir mücâdeleye girişti. Ordusunu Kirman dağlarına çekerek yeniden teşkilatlandırdı. Bu arada Irak’a inerek Ahvâz’ı işgal etti ve Basra üzerine yürüdü. Hâricîler adına halkı buralarda vergiye bağladı ve kendi adına para bastırdı.¹¹⁴

Ezârika ordusu içinde Araplar ile Mevâlî (Arap olmayan müslümanlar) arasında meydana gelen anlaşmazlıklar hem ordunun parçalanmasına hem de bu grubun ayrılığa düşmesine yol açtı. Üç parçaya bölünen Ezârika ordusundan iki kesim Abdurabbih es-Sağır ve Abdurabbih el-Kebîr etrafında toplandı ki, bu iki

108) el-Kalmavî, Edebu’l-Havaric fi’l-Asri’l-Umevî, s. 65

109) Bk. DGBİT, II, 535; İbn Esir’e göre onun Ezârika’nın başına geçmesi hicrî. 68’nci seneye rastlar. Bk. İbn Esir, el-Kâmil, IV, 286

110) Bk. Abdurrezzak Hüseyin, Şi’ru’l-Havaric, s. 137

111) Bk. İbn Hallikân, Vefeyât, IV, 94; İbn Kuteybe, el-Maârif, s. 411

112) Bk. el-Kalmavî, Edebu’l-Havaric, s. 57

113) Bk. el-Kalmavî, Edebu’l-Havâric, s. 58

114) Krş. G.Levi Della Vida, “Katerî”, İA, VI, 422; el-Kalmavî, a.g.e., s. 59

kesim mevâlîden oluşuyordu. Üçüncü kesim Araplar'dan müteşekkildi ki, bu kesim de Katerî'yle beraber kaldı. Bunu fırsat bilen Emevîler, Muhelleb b. Ebu's-Sufra (ö.83/702) komutasında bir ordu gönderip Mevâlî'nin iki reisini de ortadan kaldırdı. Katerî ise bu bölünmüşlük karşısında fazla direnemeyeceğini anladı ve yandaşlarıyla beraber Taberistan'a sığınmak zorunda kaldı.¹¹⁵

Bu bölünme ve zayıflamanın ardından Katerî ve ordusu üzerine gönderilen Süfyân b. el-Ebred el-Kelbî komutasındaki Emevî ordusu Ezârîka'ya son darbeyi indirdi ve Katerî de bu son darbede öldü veya öldürüldü. "Veya" diyoruz, çünkü bu konuda kaynaklar arasında tam bir mutabakat yoktur. Onun bizzat Emevî ordu komutanı Süfyan tarafından öldürüldüğünü yazan kaynaklar olduğu gibi, atından düşüp yaralandığı ve arkadaşları tarafından terkedilip öldüğü, oradan geçen bir bedevî tarafından teşhîs edilip başının kesilerek Haccac'a gönderildiğini nakleden rivâyetler de vardır.¹¹⁶

Ölüm keyfiyetinde olduğu gibi ölüm tarihinde de ihtilaf vardır. ez-Ziriklî'nin tespitine göre (78/697) tarihinde ölmüştür. Biz de bu tarihi baz aldık.

İbn Hallikân, Katerî'den geriye evlat kalmadığını ifade ederken asıl adı Ca'vene olan babasına neden "el-Fucâe" lakabı verildiğini şöyle açıklar: "Ca'vene Yemen dolaylarında bulunuyordu. Daha önce geleceğinden haber vermeden füc'eten (habersiz ve ani olarak) evine ve ailesine döndüğü için kendisine aynı anlam-la "el-Fucâe" lakabı verildi."¹¹⁷

2. Şairliği ve Şiirlerinde İşlediği Mevzûlar

Şiir ve hitâbete birden sahip olan edîplerin sayısı çok azdır. Bunlardan biri de Katerî'dir. ez-Zehebî onun şiirlerini tavsîf ederken; "fasîh ve akıcı" tabirlerini kullanır.¹¹⁸ Ancak Hâricî edebiyatını araştıran son dönem araştırmacılardan Suhayr el-kalmavî, Katerî'den geriye çok az şiir kaldığını ifade etmektedir.¹¹⁹

İşte biz de Katerî'nin değişik kaynaklarda dağınık olarak yer alan şiirlerinden ulaşabildiğimiz örnekleri mevzûlarına göre tasnîf edip, belli bir sistem dâhilinde

115) Krş. el-Kalmavî, Edebu'l-Havaric, s. 58-60; G.Levi Della Vida, "Katerî", İA, VI, 422

116) Krş. İbn Hallikan, Vefeyât, IV, 93-94; İbn Kuteybe, el-Maârif, s. 411; ez-Zehebî, en-Nubelâ, IV, 152; Ziriklî, el-A'lam, V, 200; G.Levi Della, "Katerî", İA, VI, 422-423; el-Kalmavî, Edebu'l-Havaric, s. 60-61

117) Bk. İbn Hallikan, Vefeyat, IV, 94

118) Bk. ez-Zehebî, en-Nubelâ, IV, 151

119) Bk. el-Kalmavî, a.g.e., s. 64

tahlil etmeyi yararlı gördük. Yaptığımız araştırmalarda onun ulaşabildiğimiz şiirlerinin genel olarak şu üç gruba girdiğini tespit ettik:

a) Hamâset (Kahramanlık ve Cesâret)

Bir insanın gerçek hayatı ile sanatı arasında tam bir uygunluk aramaya kalkışsak, bunu Katerî'nin kahramanlık dolu hayatı ile cesâret kokan şiirleri arasında rahatlıkla görebiliriz. Brocelmann, Katerî'nin hamâset mevzûuna giren şiirleri için; "cesâret ve kahramanlık konusunda söylenmiş şiirlerin en iyisi"¹²⁰ ifâdesini kullanmaktadır. Ebû Temmâm, tamamını şiirin mevzûlarına ayırdığı "Divânu'l-Hamâse" adlı kitabının "Hamâset" bölümünde Katerî'ye ait üç kıtalık cesâret ve kahramanlıkla ilgili şiir örneklerini kaydetmiştir. Biz de önce şâirimizin bu örnekleriyle hamâset mevzûuna giren şiirlerine başlamak istiyoruz:

Katerî, savaş meydanlarında diğer savaşçı pehlivanlardan korkmaması, sabır göstermesi için nefsine şöyle hitap eder:

أَقُولُ لَهَا وَقَدْ طَارَتْ شَعَاعاً	مِنَ الْأَبْطَالِ وَيَحْكُ لَنْ تُرَاعِي
فَأَنْتِ لَوْ سَأَلْتِ بَقَاءَ يَوْمٍ	عَلَى الْأَجَلِ الَّذِي لَكَ لَنْ تُطَاعِ
فَصَبْرًا فِي مَجَالِ الْمَوْتِ صَبْرًا	فَمَا نَيْلُ الْخُلُودِ بِمُسْتَطَاعِ
وَمَنْ لَا يُعْتَبِطُ بِسَامٍ وَيَهْرَمُ	وَتُسَلِّمُهُ الْمُنُونُ إِلَى انْقِطَاعِ
وَمَا لِلْمَرْءِ خَيْرٌ فِي حَيَاةٍ	إِذَا مَا عُدَّ مِنْ سَقَطِ الْمَتَاعِ

"Savaş pehlivanlarının korkusundan gevşeyip dağınıklaşan nefsime şunu derim: Yazıklar olsun sana, korkma!

Şüphesiz sana tayin edilen ecele ilave olarak bir gün bile hayatta kalmayı istesen bu talebin yerine getirilmeyecektir.

O halde ölüm savaşında sabır göster, ebedî kalmaya nâil olmanın imkânı yoktur.

Genç yaşında ölmeyen bir kişi, yaşlanıp hayattan bıkaacağı bir zamanda ölüm onu yine de teslim alıp yok edecektir.

Yerdeki bir çöp sayılan (varlığıyla yokluğu aynı olan) bir kimsenin yaşamasında hiçbir fayda yoktur."¹²¹

120) Bk. Brocelmann, Tarihu'l-Edebi'l-Arabi, I, 292

121) Yedi beyitlik bu şiirin tamamı için bk. Ebû Temmâm, Divânu'l-Hamâse, I, 24-25 (et-Tebrîzî şerhiyle); Aynı müellif, Hamâsetu Ebî Temmâm, I, 390-391 (eş-Şentemrî şerhiyle); İbn Hallikân, Vefeyât, IV, 94; ez-Zehebî, en-Nubelâ, IV, 151-152; İbn Munkiz, Lubâbu'l-

Katerî'nin savaşmayı teşvik eden ve ölüm korkusuyla savaşmaktan geri durmayı tenkîd eden bir kıtası da şöyledir:

يَوْمَ الرَّغَى مُتَخَوِّفًا لِحِمَامِ	لَا يَرْكَنَنَّ أَحَدٌ إِلَى الْإِحْجَامِ
مِنْ عَنِّ يَمِينِي مَرَّةً وَأَمَامِي	فَلَقَدْ أَرَانِي لِلرَّمَاحِ دَرِيئَةً
أَحْنَاءَ سَرَجِي بَلْ عِنَانِ لِحَامِي	حَتَّى خَضِبْتُ بِمَا تَحْدَرُ مِنْ دَمِي
جَزَعُ الْبَصِيرَةِ قَارِحِ الْأَقْدَامِ	ثُمَّ أَنْصَرَفْتُ وَقَدْ أَصَبْتُ وَلَمْ أَصَبْ

“Ölümden korkarak hiç kimse savaş günü kaçmaya yeltenmesin.

Ben kendimi mızraklara bir deneme tahtası olarak görüyorum. Bu mızraklara bazen sağımdan bazen de önümden hedef oluyorum.

O kadar ki, benden akan kan ile atımın eğerinin etrafını ve gemini kırmızıya boyadım.

Ama sonunda hep isabet ederek ve hiç isâbet edilmeyerek sağlam bir inanç ve güçlü bir atak sahibi olarak (sâlimen) geri döndüm.”¹²²

Ebû Temmâm'ın “Hamâset” mevzûunda Katerî'ye ait zikrettiği üçüncü ve son kıta, onun iki beyitlik şu kıtasıdır:

أَسَاقُكَ بِأَلْمَوْتِ الذُّعَافِ الْمُعْشَبَا	أَلَا أَيُّهَا الْبَاغِي النَّزَالِ تَقْرُبَا
عَلَى شَارِبِيهِ فَاسْقِينِي مِنْهُ وَأَشْرَبَا	فَمَا فِي تَسَاقِي الْمَوْتِ فِي الْحَرْبِ سَبُّ

“Ey vuruşmaya talip kişi, yaklaş (bana) ki sana karışık ölüm zehirini içireyim!

Savaşta insanların birbirine ölüm içirmesinde ve kişilerin bu ölüm (şerbetini) içmelerinde bir ayıp yoktur. O halde hem sen iç, hem de bana içir.”¹²³

Rivâyete göre Muhelleb komutasındaki bir Emevî ordusu, takip edilen bir grup Hâricînin içinde bulunan bir adam bir yandan savaşıyor, bir yandan da şu mealdeki recezini terennüm ediyordu: “Muhelleb daha ne zamana kadar bizi takip

Adâb, s. 224; Ayrıca ilk iki beyit iç in bk.İbn Abdurabbih, el-İkd, I, 100 . İbn Kuteybe ilk iki beyit için “Bana göre Katerî'nin bu beyitleri kendi türünün en güzel örnekleridir” tespitinde bulunmuştur. Bk. İbn Kuteybe, Uyûnu'l-Ahbar, II, 193

122) Krş. Ebû Temmâm, Hamâsetu Ebi Temmâm, I, 315-316 (eş-Şentemrî şerhiyle); a.mlf., Divânu'l-Hamâse, I, 35-36 (et-Tibrizî şerhiyle); el-Kalmavî, Edebu'l-Havâric, s. 70

123) Bk. Ebû Temmâm, Divânu'l-Hamâse, I, 281 (et-Tibrizî şerhiyle), a.mlf. Hamâsetu Ebi Temmâm (eş-Şentemrî şerhiyle); el-Kalmavî, Edebu'l-Havâric, s.71

edecek? Onun yüzünden ne yeryüzünde ne de gökyüzünde kaçacak yerimiz kalmadı. Söyleyin nereye gidelim?”. Bunu duyan Katerî ağlamaya başlamış ve bütün gücüyle savaşıyor kendisi de mezkûr recezi söyleyen arkadaşına irticâlî olarak şu recezle karşılık vermiştir:

حَتَّى مَتَى تُخَطِّئُنِي الشُّهَادَةَ وَالْمَوْتَ فِي أَعْنَاقِنَا قِلَادَةَ
لَيْسَ الْفِرَارُ فِي الْوَعَى بِعَادَةَ يَا رَبِّ زِدْنِي فِي التَّقَى عِبَادَةَ
وَفِي الْحَيَاةِ بَعْدَهَا زَهَادَةَ

“Ölüm bir madalya gibi boynumuzda asılı olduğu halde daha ne zamana kadar şehitlik yolunu şaşırıp bana uğramayacak.

Savaşta kaçmak benim âdetim değildir. Ya Rab, takvâ üzerine ibâdetimi ziyadeleştir.

Ondan sonra da hayat karşısında bana zühdü nasibet.”¹²⁴

b) Cihâda Çıkmayan Mezhebdaşlarının Tenkîdi

Katerî'nin de içinde bulunduğu Ezârika grubu ve Hâricîler'in diğer fırkalarının çoğu zalim yöneticilere karşı çıkmayı ve onlarla savaşmak için hicret edip cihâd etmeyi vâcib görürler.¹²⁵ Bu bakımdan, kendi mezheplerine mensûb olup Hâricîlik prensiplerini itikad olarak savunsalar bile savaşa çıkmayıp evinde oturan (kaade)lar tenkîd edilmiş, bu tenkîd bazen tekfîr etmeye kadar götürülmüştür. İşte Katerî de iki mezhebdaşına yönelik iki kıtasında onları tenkîd ederek cihâd hareketine katılmayı davet etmiştir. Bunlardan biri iki beyitlik şu kıtasıdır ki, şâir bu kıtada Ebû Halid isimli Hâricî arkadaşına seslenmektedir:

أَبَا خَالِدٍ إِنْفِرْ فَلَسْتَ بِخَالِدٍ وَمَا جَعَلَ الرَّحْمَنُ عُدْرًا لِقَاعِدٍ
أَتَزْعُمُ أَنَّ الْخَارِجِيَّ عَلَى الْهُدَى وَأَنْتَ مُقِيمٌ بَيْنَ لَيْسَ وَجَاهِدٍ

“Ey Ebû Hâlid savaşa koş, sen (bu dünyada) kalıcı değilsin. Allah evde oturup cihâda çıkmayanı mazûr saymamış.

Hırsız ve inkârcıların arasında ikâmet ettiğin halde nasıl olur da Hâricîler'in hidâyet üzere olduklarını iddia ediyorsun?”¹²⁶

124) Bu olay ve recezler için bk. ed-Dineverî, Ahbaru't-Tivâl, s. 276-277

125) Bk. Abdurrezzak Hüseyin, Şi'ru'l-Havâric, s. 50-51

126) Bk. Muberrred, el-Kâmil, III, 167; el-Hufî, Edebu's-Siyâse, s. 225

Rivâyete göre Hâricîler'in "Kaade" grubuna mensûb olan Ebû Hâlid, Katerî'ye yazıp gönderdiği cevâbî mektubunda geride sahipsiz kalacak bir sürü kızlarının bulunduğunu, kendisi cihâda çıkarsa bunların aç ve susuz kalacağını ifâde eden bazı beyitler yazarak kendisinin mazûr görülmesini talep etmiştir.¹²⁷

Katerî'nin Ebû Hâlid'e yaptığı bu çağrı karşılık bulup amacına ulaşmadıysa da, onun bir başka arkadaşı olan Sebure b. Ca'd'a yaptığı çağrı yerini bulmuş ve bu çağrıdan etkilenen İbn Ca'd gidip Katerî'nin saffına iltihâk etmiştir. Burada önce bu olayın cereyân tarzını, ardından da Katerî'nin konuyla ilgili şiir kıtasını ele almak istiyoruz.

Rivâyete göre Emevî devlet adamı ve komutanı Haccâc, kendisine gece sohbetinde arkadaşlık edecek uygun bir âlimin bulunması hususunda çevresindekilere talimat verir. Haccâc onu sınav mahiyetinde bir mülâkata tabi tutar ve onun fesâhat ve belâgatını beğenerek arkadaşlığına seçer. Fakat Haccâc'ın onun Hâricî olduğundan haberi yoktu. Bu arada Emevî komutanlarından Muhelleb'in idâresindeki askerlerle çarpışmakta olan Katerî, İbn Ca'd'ın Haccâc'a sohbet arkadaşı olarak seçildiğini duyar. Bunun üzerine nazmettiği bir şiir kıtasında arkadaşını tenkîd edip, onu uyarır ve en kısa zamanda Haccâc'ı bırakarak kendilerine iltihâk etmesini ister. Katerî, nazmedip gönderdiği bu şiir kıtasında İbn Ca'd'a şöyle seslenir:

إِذَا نَحْنُ رُحْنَا فِي الْحَدِيدِ الْمَظَاهِرِ	لِشَتَانِ مَا بَيْنَ ابْنِ جَعْدٍ وَبَيْنِنَا
صُبُورُ عَلَى وَقَعَ السُّيُوفِ الْبِرَاتِرِ	نُسْجَاهِدُ فُرْسَانَ الْمُهَلَّبِ كُلَّنَا
أَمِيرٌ بِتَقْوَى رَبِّهِ غَيْرُ أَمِيرِ	وَرَأَحٌ يَجْرُ الْخَزْءُ عِنْدَ أَمِيرِهِ
وَمِيرَاثُ آبَاءِ كِرَامِ الْعِنَاصِرِ	أَبَا الْجَعْدِ أَيْنَ الْعِلْمِ وَالْحِلْمِ وَالنَّهْيِ
وَلَا بُدَّ مِنْ بَعَثِ الْأُلَى فِي الْمَقَابِرِ	أَلَمْ تَرَ أَنَّ الْمَوْتَ لَأَشْكُ نَازِلُ
فَمِنْ بَيْنِ ذِي رِيحٍ وَآخَرَ خَاسِرِ	حُفَاةً عُرَاةً وَالشُّوَابُ لِرَبِّهِمْ
حَيَاتِكَ فِي الدُّنْيَا كَرُوقَعَةٍ طَائِرِ	فَإِنَّ الَّذِي قَدْ نَلْتَنَا يَفْنَا وَإِنَّمَا
عَلَى ظَلْمَةٍ أَعَشْتِ جَمِيعَ النَّوَاطِرِ	فَرَاجِعُ أَبَا جَعْدٍ وَلَا تَكُ مُفْضِيًّا
فَإِنَّكَ ذُو ذَنْبٍ وَلَسْتَ بِكَافِرِ	وَتُبُّ تَوْبَةٍ تَهْدِي إِلَيْكَ شَهَادَةً
تُفِدُكَ ابْتِيعَاةً رَابِحًا غَيْرَ خَاسِرِ	وَسِرِّ نَحُونَا تَلْقَى الْجِهَادَ غَنِيمَةً

127) Bu rivayetler için bk. el-Hufî, Edebu's-Siyâse, s. 225-226; Muberrred, el-Kâmil, III, 167

هِيَ الْغَايَةُ الْقُصْوَى الرَّغِيبُ ثَوَابَهَا إِذَا نَالَ فِي الدُّنْيَا الْغِنَى كُلُّ تَاجِرٍ

“Bizimle İbn Ca’d arasında büyük farklar vardır: Bizler, parlayan demirler (zırhlar) içerisinde,

Hepimiz keskin kılıçların darbeleri karşısında sabır gösterip Muhelleb’in savaşçılarına karşı cihâd ederiz.

Kendisi ise giydiği ipek elbiselerle emîrinin yanında sallanıyor. O emîr ki, Rabbinin takvasını emredip yerine getirmiyor (Haccâc’ı kastediyor).

Ey Eba Ca’d, hani nerede kaldı ilim, hilm ve takvan? Ve asılları değerli olan ataların mirası nerede hani?

Ölümün kuşkusuz bir gün gelip çatacağını ve kabirlerdeki kimselerin hesap için gönderileceklerini bilmez misin?

Bunlar, sevapları Allah’a mahsus olmak üzere yalın ayak ve çıplak olarak haşrolunacaklar. O gün bir kısmı kârlı, diğer bir kısmı ise zararlı çıkacaktır.

Senin (Haccac’ın sarayında) elde ettiklerin yok olacaktır. Dünyadaki hayatın ise bir kuşun bir anlık olarak bir yere konup tekrar uçuşması gibidir.

Yaptıklarından geri dön ey Eba Ca’d, kendini, bütün manzaraları kör eden bir karanlığın içine atma!

Sana şehâdet bahşedecek bir tevbe ile tevbe et, şüphesiz sen günahkârsın, ama kâfir değilsin.

Bizim tarafımıza gel ki, hiç zarar etmeden kârlı bir alış verişle seni faydalandıran cihâd ganimetine kavuşasın.

Her tüccar dünyada nâil olacağı zenginliğe kavuştuğu zaman (olsa bile), sevabı arzulanan nihâî hedef odur (cihâd ganimetinin zenginliğini yakalamaktır).”¹²⁸

Rivâyete göre Katerî’nin bu çağrısı etkisini göstermiş; Sebure şiiri okuduğu zaman ağlamış, silahını alarak atına binmiş ve giderek Katerî’nin saflarına katılmıştır.¹²⁹

c) Gazel

Katerî, hayatının çoğunu savaş meydanlarında geçirmiş bir şahsiyet olmasına rağmen duygusal şiirlerine de rastlanmaktadır. Ancak ondaki bu aşk ve gazel şiirleri

128) Bu şiir için bk. Mesûdî, Murûcu’z-Zeheb, III, 143-144

129) Bk. Mesûdî, Murûcu’z-Zeheb, III, 143-144

bile kendi kahramanlığı ile özdeşleşmiş, sevgilisinin kendisini aşk meclislerinde değil, savaş alanlarında görmesini ister. O, bu yönüyle meslektaşı ve mezhebdaşı İmrân b. Hittân (ö.84/703)'dan ayrılır. Zira İmrân hanımıyla ilgili beyitleri terennüm ederken duygusal yanı ağır basan cümlelerle bunu yapmıştır. Oysa Katerî'nin bu tür şiirlerinde duygusal beyitler değil; kahramanlık ve savaşçılık ön plandadır.¹³⁰

Katerî'nin gazel mevzûuna giren az sayıdaki şiir kıtalarından biri, onun Ümmü Hakîm'e hitâben nazmettiği şu beyitleridir ki, şâir bu beyitleri Emevî ordusuyla giriştiği "Dülab" savaşı münasebetiyle söylemiş ve bu savaşta gösterdiği kahramanlıkları Ümmü Hakîm'in de görmesini temenni etmiştir:

وَفِي الْعَيْشِ مَالٌ أَلْقَى أُمَّ حَكِيمٍ	لَعَمْرُكَ إِنِّي فِي الْحَيَاةِ لَزَاهِدٌ
شِفَاءً لِدَى بَثٍّ وَلَا لِسَقِيمٍ	مِنَ الْخَفَرَاتِ الْبَيْضِ لَمْ يَرِ مِثْلَهَا
عَلَى نَائِبَاتِ الدَّهْرِ جِدٌّ لَتِيمٍ	لَعَمْرُكَ إِنِّي يَوْمَ الْأَطْمِ وَجْهَهَا
طِعَانٌ فَتَى فِي الْحَرْبِ غَيْرَ ذَمِيمٍ	وَلَوْ شَهِدْتُنَا يَوْمَ دَوْلَابٍ أَبْصَرْتَ
وَعَجْنَا صَدُورَ الْخَيْلِ نَحْوَ تَمِيمٍ	غَدَاةَ طَفَتْ عِلْمَاءُ بَكْرُ بْنُ وَائِلٍ
تَعُومُ وَظَلْنَا فِي الْجَلَادِ نَعُومٍ	وَوَظَلْتُ شَيْخُ الْأَزْدِ فِي حَرَمَةِ الْوَعَى
يَمُجُّ دَمًا مِنْ فَائِظٍ وَكَلِيمٍ	فَلَمْ أَرِ يَوْمًا كَانَ أَكْثَرَ مَقْعَصًا
أَغْرًا نَجِيبِ الْأُمَهَاتِ كَرِيمٍ	وَضَارِيَةَ خَدًّا كَرِيمًا عَلَى فَتَى
لَهُ أَرْضُ دَوْلَابٍ وَدَيْرٌ حَمِيمٍ	أَصِيبَ يَدَوْلَابٍ وَلَمْ تَكُ مَوْطِنًا
تُبَيْحُ مِنَ الْكُفَّارِ كُلِّ حَرِيمٍ	فَلَوْ شَهِدْتُنَا يَوْمَ ذَاكَ وَخَيْلُنَا
بِجَنَاتِ عَدْنٍ عِنْدَهُ وَنَعِيمٍ	رَأَتْ فَتِيَّةً بَاعُوا إِلَاهَهُ نَفُوسَهُمْ

“Hayatına yemin ederim ki, ben Ümmü Hakîm'e rastlamadığım sürece kendîmi hayatı hiçe sayan bir zâhid bilirim.

Yüzü ak utangaç kadınlardan biri olan onun mahzûn ve hastalara şifâ veren bir emsali daha görülmemiştir.

Hayatına yemin ederim ki yüzünü tokatladığım bir günde, zamanın musibetlerini gerçekten kınıyorum.

Eğer Dulab günü yanımızda hazır olsaydı, henüz yüzünde tüy bitmemiş gençlerin bu savaştaki vuruşlarını görecekti.

Bekr ve Vâil kabîlesinin zırhlarının şiddetlendiği sabah vaktinde atlarımızın göğüslerini Temîm kabîlesine doğru sürdüğümüzü (görecekti).

130) Bk. Abdurrezzak Hüseyin, Şi'ru'l-Havâric, s. 139

Ezd kabîlesinin reisleri savaşın korkusu içerisinde yüzmeye devam ederlerken bizler bahadırılık içinde yüzerdik.

Vurulanların daha çok olduğu (bundan) başka bir gün görmedim. Kan akıtan o günde kimisi ölü kimisi de yaralı.

Anaların asil ve erdemli genç delikanlı evlatlarının değerli yüzleri üzerinde nice darbeler vardır.

Dulab (savaşında) isabet edilenlere ne Dulab ne de "Dîru Hamîm"¹³¹ vatan olmadı.

Eğer o gün atlarımızın kâfirlerin bütün mahrem yerlerine bile nasıl girdiğini bir görseydi (Ümmü Hakîm),

Nezdindeki cennet ve nimetlere karşılık Allah'a nefislerini satan bir topluluk görecekti."¹³²

3. Katerî'nin Mezkûr Şiir Mevzûlarından Kendi Şahsiyeti ve Hâricîlik Adına Çıkarılabilen Sonuçlar

Katerî'nin zikrettiğimiz üç mevzûya giren şiir kıtalarını incelediğimizde bu kıtalara Katerî'nin gerçek şahsiyetinin en önemli yanı olan kahramanlık ve akîde müdâfaasının hâkim olduğunu görüyoruz. Hatta bu akîde müdâfaasını bile kahraman bir edâ ile yaptığına şahit oluyoruz.

Her şeyden önce Katerî cephe savaşında olduğu kadar teke tek mübârezelerde de savaşçıların korkulu rüyası olmuştur. Mübâreze ve diğer savaşma usullerinde bir savaşçının hasmından kaçmasını ayıp gören ve bunu bir hiciv vesilesi yapan Araplar, Katerî'nin önünden kaçmayı bundan istisna etmişlerdir. Şöyle ki, Araplar'ın bu konudaki şu sözleri edebiyat kitaplarında Katerî ile ilgili bölümlerde ve savaş konu edinen fasıllarda hemen göze çarpmaktadır: "Hiç bir kahraman için Katerî'den kaçmak ayıp değildir."¹³³

Katerî'nin bu kahramanlık yönünü en çok onun "hamâset" mevzûna giren kıtalarında görüyoruz. Birinci kıtada savaşın korkunçluğu ile akîdesini savunmak arasında bir terciî yapmak zorunda olan Katerî, önceleri doğal olarak nefsinin

131) "Dîru Hamîm" İran'ın Ahvaz kenti yakınlarında bir yerin adıdır. Bk. Yakût el-Hamevî, II, 506

132) Bu şiir için bk. Muberrred, el-Kâmil, III, 297-298; el-Kalmâvî, Edebu'l-Havâric, s. 64-65

133) İbn Kuteybe, Uyûn, I, 175; İbn Abdurabbih, el-İkd, I, 109

hayatta kalmaya arzu duyduğunu fark ediyor. Zira savaş korkunç, savaştığı kimseler de kendisi gibi birer kahramandır. Ancak bir anda kendine gelen Katerî, nefis istese de istemese de kendisine biçilen bir ecelin olduğuna, savaşın bunu geciktirmekte hiç bir fonksiyonunun bulunmadığına, dolayısıyla inancı uğruna bu cihadı sürdürmek gerektiğine inanır.

Hâricîler'in en belirgin vasıflarının başında gelen ölüme severek atılmak, Katerî'nin ikinci hamâset kıtasında açıkça görülüyor. Şâir burada ölümü bahane ederek kimsenin savaştan kaçmaya teşebbüs etmemesini, kendisinin yıllardır mızraklara marûz kalıp kana bulandığını, bu kandan atının eyer ve geminin bile nasibini aldığını; ama bütün bunlara rağmen eceli gelmediği için sapsağlam bir vücut ve sarsılmaz bir inançla dâvası uğruna hiç yılmadan savaşmaya devam ettiğini ifâde etmektedir.

Onun "Kaade" mezhebdaşlarına yönelik tenkîd şiirlerinde ise, Ezârika'nın özlü bir felsefesini görüyoruz. Emevîler'in hakim olduğu diyarları "Dâru'l-Harb" olarak gören Ezârika ve dolayısıyla Katerî, burada kalmayı tercih edip mazereti olmadığı halde cihada çıkmayanları tekfîre varacak kadar eleştirmektedir. Şâir Katerî de bu tenkîdlerinden birini Ebû Halid'e yöneltmiş ve onun derhal kendilerine katılması gerektiğine işaret etmiştir. Fakat Ebû Halid mâzeret ileri sürerek bunu keyfinden ve isteyerek yapmadığını dile getirmiştir. Diğer önemli tenkîdli çağrıyı ise Sebure b. Ca'd'a yönelten Katerî, onun kâfir değil, ancak günahkâr olduğunu, dolayısıyla tevbe edip mücâhit Hâricîler'e katılması gerektiğini söylemektedir.

Buna göre Katerî'nin bu iki tenkîdli şiir kıtasında hem Ezârika'nın felsefesini hem de Katerî'nin kendi inanç ve şahsiyetini görmek mümkündür.

Hâricîye şiirinin özelliklerini anlatırken üzerinde durduğumuz "Gazelde ihâle" husûsu, Katerî'nin ulaşabildiğimiz mezkûr gazel kıtasında da görülmektedir. Zira Katerî klâsik aşk gazellerinde olduğu gibi sevgilisiyle geçirdiği sevda maceralarını, buluşup gezmelerini, sevişip oynaşmalarını değil; bir dâva uğruna kahramanca savaşırken sevgilisi Ümmü Hakîm'in de - ki muhtemelen hanımıdır- bu savaş meydanında olmasını arzular ve dolayısıyla gösterdiği kahramanlıkları görmesini temenni eder.

Buraya kadar anlattıklarımızdan şu sonuca varabiliriz: Hâricîler'in en bâriz vasıflarından olan cesâret ve kahramanlık, ölümden korkmamak, zalim idarecilere karşı cihada çıkma gereği, bunu yapmayanları tenkîd etmek, gazelde klasik kalıpların dışına çıkıp "ihâle" örneğini sergilemek ve bütün bunları bir dâva ve

ideoloji uğruna yapmak ve benzeri hususlar Katerî'nin mezkûr kıtalarında bir arada görülmektedir. Şayet Hâricîler'le ilgili tarihî ve siyasî prensipleri başka yerlerde mufassalan görmesek bile, bunun özlü bir nümunesini Katerî'nin bu kıtalarında görebiliyoruz. Zira bu kıtalar kanaatimize göre kemiyet olarak az, ama keyfiyet olarak çok şeyler ifâde etmektedir. Hâricîlik prensipleriyle beraber Katerî'nin gerçek şahsiyeti de bu kıtaya yansımıştır.

D. MİRDAS b. UDEYYE (Ö.61/680)

1. Nesebi ve Hayatı

Künyesi Ebû Bilal¹³⁴ olan şâir, bir çok edebî ve tarihî kaynaklarda Mirdas b. Udeyye olarak geçmektedir. Müberred'e göre Udeyye Mirdas'ın ninesi,¹³⁵ Zirikî'ye göre ise annesidir.¹³⁶

Ebû Bilal başlangıçta Hz. Ali ile beraber Sıffîn savaşında yer almıştı. Ancak hakem olayından sonra Hz. Ali'yi bırakıp arkadaşlarıyla beraber Nehrevan'a gitmişti. Burada yapılan şiddetli savaşta Haricîler'in büyük çoğunluğu kılıçtan geçirilirken Ebû Bilal sağ kurtulan az sayıdaki Haricîler'den biri olmuştur.¹³⁷

Haricîlik faaliyetinde bulunduğu için Emevîler'in baskıcı valilerinden Ubeydullah b. Ziyad (ö. 67/ 686) tarafından yakalanıp Kûfe'de hapse atıldı.¹³⁸ Hapisteyken yaptığı ibadetin çokluğu ve konuşmasındaki halavet hapishane müdürünün dikkatini çekmiş, aralarında samimî bir dostluk oluşmasına neden olmuştur. Bu nedenle müdür kendisini akşam evine gönderir, sabah olmadan tekrar hapishaneye dönerdi.

Yine böyle bir akşam Mirdas evindeyken Ubeydullah'ın mahkumları öldürme kararı aldığını duymuş, buna rağmen verdiği sözü tutmak için hapishaneye geri dönme kararı vermiştir. Ailesinin tüm ısrarlarına rağmen müdüre verdiği söze ihanet etmemek için ölümü göze alarak cezaevine geri dönmüştür. Karşısında Mirdas'ı gören müdür: - "Durumdan haberdar olduğun halde döndün ha!" diyerek hayretini gizlememişti.¹³⁹

Hapisten kurtulan Ebû Bilal, yönetimin kendisine ve diğer Haricîler'e karşı

134) Bk. Osman Zeki Soyyiğit, el-Edebu'l-Arabî, s. 39

135) Bk. Müberred, el-Kâmil, III, 167-168

136) Bk. Zirikî, el-A'lâm, VII, 202

137) Bk. Müberred, el-Kâmil, III, 250; İbn Abdurabbih, el-İkd, I, 177

138) Bk. Zirikî, el-A'lâm, VII, 202

139) Bu olay hk. geniş bilgi için bk. Müberred, el-Kâmil, III, 248-2149

uyguladığı şiddet ve bası neticesinde çâreyi kıyam edip cihada çıkmakta buldu. Rivayete göre cihada çıkmaya karar verince arkadaşlarını toplayıp şöyle bir niyazda bulunmuştur: “Allah’ımı! Eğer bizim bu dâvamız hak ise bize bunu gösteren bir alamet (ayet) göster.” Nakledildiğine göre Ebû Bilâl bu duayı bitirir bitirmez buldukları ev titremiş, tavanı kalkmıştır.¹⁴⁰

Başka bir rivayete göre de Ebû Bilâl cihada çıkmaya karar verdiğinde arkadaşlarını toplayıp şunları söylemiştir: “Vallahi artık bu zalim idarecilerle beraber bulunmamıza mahal kalmadı. Bunlar hak ve adaletten uzaklaşarak bizi yönetmektedirler. Yemin ederim ki, buna sabır göstermek büyük bir olaydır.”¹⁴¹

Etrafına kırk kişiyi alarak hicret eden Ebû Bilal’in bu durumunu haber alan Ubeydullah b. Ziyad, Eslem b. Zur’a komutasında iki bin kişilik bir ordu hazırlayıp arkalarından gönderdi. Ancak Ebû Bilal ve arkadaşları tarafından mağlup edilen bu iki bin kişilik ordu geri çekilmek zorunda kaldı. Kûfe’ye geri dönen ordu komutanı Esleme çarşıya çıktığında ya da çocukların yanından geçtiğinde ona: “Ebû Bilal arkada” diye seslenerek alay ediyorlardı.

Haricî şâirlerden İsa b. Fatik bu savaşla ilgili olarak nazmettiği bir şiirde yer alan şu beyitler dikkat çekicidir:¹⁴²

وَيَهْزِمُهُمْ بِأَسْكَ أَرْبَعُونَ	أَأَلْفًا مُؤْمِنٍ فِيمَا زَعَمْتُمْ
وَلَكِنَّ الْخَوَارِجَ مُؤْمِنُونَ	كَذَبْتُمْ لَيْسَ ذَلِكَ كَمَا زَعَمْتُمْ
عَلَى الْفِئَةِ الْكَثِيرَةِ يُنْصَرُونَ	هُمُ الْفِئَةُ الْقَلِيلَةُ غَيْرَ شَكٍّ

“İddia ettiğiniz gibi iki bin mü’mini nasıl olur da Asek’te¹⁴³ kırk kişilik bir grup yener.

Yalan söylediniz, bu durum dediğiniz gibi değildir. Ancak Haricîler mü’mindirler.

Şüphesiz onlar sayı bakımından çok olan bir topluluğu yenen sayısı az bir topluluktur.”¹⁴⁴

140) Bk. Muberrred, el-Kâmil, III, 255

141) Bk. İbn Abdurabbih, el-İkd, I, 177-178

142) Bk. ed-Dineverî, el-Ahbar, s. 269; İbn Kuteybe, Uyûn, I, 163; İbn Abdurabbih, el-İkd, I, 132; Muberrred, el-Kâmil, III, 253

143) Asek : İran’ın güneybatısında yer alan, Ahvaz merkezine yakın bir yerdir. Bk. İbn Abdurabbih, el-İkd, I, 178, dipnot: 4

144) el-Bakara, 2 / 249. ayete işarettir.

Ebû Bilal Allah'tan korkan bir âbid olarak da çevresinde tanınırdı. Bedevî bir Arapla aralarında geçen şu hadise onun takva yönün gösteren önemli örneklerden biridir. Rivayete göre atını katranlayan bir bedevî Arabın yanından geçen Ebû Bilal, katran sıcaklığından harekete geçen atı görünce bayılarak yere düşmüş, onun öldüğünü zanneden bedevî kulağına eğilerek bir şeyler okumuş. Derken bir süre sonra kendine gelen Ebû Bilal'e: "kulağına okudum" diyen arap şu cevabı almıştır: "Hayır durum sandığın gibi değildir. Atının katran yağının sıcaklığından harekete geçtiğini görünce cehennem katranını hatırladım ve bayıldım." Bu cevap karşısında uygulanan bedevî Arap: "Vallahi öyleyse sonuna kadar senden ayrılmayacağım" diyerek ona iltihak eder.¹⁴⁵

Arkadaşları tarafından çok sevilen, gittiği her yerde takdir edilen Ebû Bilal, başkaları tarafından söylenen birçok şiire de konu olmuştur. Bunlardan biri olan Abîde b. Hilâl, bir savaş sırasında Emevî ordusuyla vuruşurken şu mısraları irticaz ediyordu:

أَنَا ابْنُ خَيْرِ قَوْمِهِ هِلَالٍ
شَيْخُ عَلِيٍّ دِينِ أَبِي بِلَالٍ
وَذَاكَ دِينِي آخِرَ اللَّيَالِي

"Ben, kavminin en hayırlısı olan Hilâl'in oğluyum.

Ebû Bilal'in dini üzerine olan bir şeyhim.

Bu din benim sonsuza kadar dinimdir."¹⁴⁶

Ebû Bilal'in öldürülmesiyle ilgili nakledilen hadise onun namaz ve ibadetine ne kadar düşkün olduğunu göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Rivayete göre Asek mağlubiyetinden sonra Ubeydullah b. Ziyad bu kez dörtbin kişilik daha büyük bir ordu hazırlayıp Abbad b. Ahdar (ö.61/680) komutasında Ebû Bilal ile savaşmak için gönderdi. öğleye kadar savaşan taraflar, Ebû Bilal'in teklifiyle namaz için ateşkes ilan ettiler. Aynı zamanda cuma olan bu günde Ebû Bilal ve arkadaşları namaza başlayınca karşı tarafın hücumuna uğradılar. Namazdaki istiflerini bozmayan bu gurup, kimi rukûda, kimi secdedeyken topluca öldürüldüler.¹⁴⁷ Ebû

145) Bk. Muberrred, el-Kâmil, III, 249

146) Bk. Muberrred, el-Kâmil, III, 384

147) Bk. İbn Abdurabbih, el-İkd, I, 178-179; Zirkîf, el-A'lam, III, 257

Bilal da bu sırada namazdayken öldürüldü ve başı kesilerek Ubeydullah b. Ziyad'a götürüldü.¹⁴⁸

Ebû Bilal'in bu şekilde öldürülmesi Haricîler arasında büyük bir infial yarattı. Arkadaşları onu mersiyelerinde zikretmeye özel bir ehemmiyet verdiler. Bir gün öleceklerse Ebû Bilal'in kahramanca ölümü gibi bir ölüm Allah'tan istediler. Onun ölümüyle beraber Haricî şâirler cihad ve kıyam için daha çok gayrete geldiler.

Bunlardan biri olan meşhur şâir İmran b. Hittan bu konudaki duygularını şu beyitlerle dile getiriyor:

لَقَدْ زَادَ الْحَيَاةَ إِلَيَّ بُغْضًا وَحَيًّا لِلخُرُوجِ أَبُو بِلَالٍ
وَكَلَوُ أَنِّي عَلِمْتُ بِأَنَّ حَتْفِي كَحَتْفِ أَبِي بِلَالٍ لَمْ أَبَالِ

“Ebû Bilal, hayatı bana daha çok kızdırdı ve cihad için çıkmayı daha çok sevdirdi.

Eğer benim ölümüm de Ebû Bilal'in ölümü gibi olacağını bilseydim, hiçbir şey umurumda olmazdı.”¹⁴⁹

2. Şiirleri

Mubberred her ne kadar: “Ebû Bilal'in kıyam ve cihada çıkış ile ilgili çok sayıda şiiri vardır”¹⁵⁰ diyor ve bazı örnekler veriyorsa da, onun şâirlik yönünü ve tertipli şiir mevzularını ihtiva eden müstakil eser ve çalışmalara henüz rastlanmış değildir. Bu nedenle bizim yapabileceğimiz çalışma, onun çeşitli edebî ve tarihî kaynaklarda dağınık olarak verilen şiir örneklerini biraraya getirip tahlil etmek olacaktır.

Ebû Bilal, şehit düşen arkadaşlarından Abdullah b. Vehb (ö.38/658) ve beraberindekiler için şu beyitlerle risada bulunarak kıyama kararlı olduğunu göstermiştir:

أَبْعَدَ ابْنِ وَهْبٍ ذِي التُّرَاةِ وَالتُّقَى وَمَنْ خَاضَ فِي تِلْكَ الخُرُوبِ المَهَالِكَا
أَحِبُّ بَقَاءً أَوْ أَرْجَى سَلَامَةً وَقَدْ قَتَلُوا زَيْدَ ابْنَ حِصْنٍ وَمَالِكَا
فَيَا رَبِّ سَلِّمْ نَيْتِي وَبَصِيرَتِي وَهَبْ لِي التُّقَى حَتَّى أَلْقَى أَوْلَائِكَا

148) Daha fazla bilgi için bk. Zirikî, el-A'lam, VII, 202; Mubberred, el-Kâmil, III, 253-254

149) Bk. Şevkî Dayf, el-Asru'l-İslamî, s. 307-308; Mubberred, el-Kâmil, III, 168

150) Mubberred, el-Kâmil, III, 250

“İffet ve takva sahibi İbn Vehb¹⁵¹ ve şu öldürücü (tehlikeli) savaşlara girenlerden sonra

Hayatta kalmayı mı isterim? ya da kurtulmayı mı ümit ederim? Üstelik Zeyd b. Hısn ve Malik’i de öldürmüş!erdir.

Ya Rabbi! niyetimi ve basiretimi sağlam kıl. O arkadaşlarıma ulaşınca kadar da bana takva ihsan et.”¹⁵²

Emevî devletinin çok sıkı takibatına uğrayan Haricîler, adeta çareyi kıyam etmekte bulmuşlardır. İşte bunlardan biri de sadedinde olduğumuz şâir Ebû Bilal’dır. Kendisinin çok değer verdiği Haricî kadınlardan Beca’nın öldürülerek çıplak bir vaziyette asılması, kendi öz kardeşi Urve’nin öldürülmesi ve daha bir çok benzer örneklerin sergilendiği Emevî idarecilerinin bu tutumu Ebû Bilal’in de kıyam edip cihada çıkmasına yol açmıştır. İşte bu türe giren şiiirlerinden birinde şâir duygularını şu beyitlerle dile getirmektedir:

وَقَدْ أَظْهَرَ الْجَوْرَ الْوُلَاةُ وَأَجْمَعُوا عَلَى ظَلْمِ أَهْلِ الْحَقِّ بِالْغَدْرِ وَالْكَفْرِ
فَقَدْ ضَيَّقُوا الدُّنْيَا عَلَيْنَا بِرُحْبِهَا وَقَدْ تَرَكُونَا لَا نُقِرُّ مِنَ الدَّهْرِ

“İdareciler, zulmü açığa çıkarıp ihanet ve küfür ile hak ehline zulüm üzerinde birleşmişlerdir.

Dünyayı bütün genişliğiyle bize dar edip hiçbir yerde duramaz hale getirdiler.”¹⁵³

Ebû Bilal cihad için çıkarken atına biner, silahını kuşanır ve başını kaldırıp vaziyetini şu beyitlerle terennüm etmiştir:

إِنِّي وَزَنْتُ الَّذِي يَبْقَى لِأَعْدَلِهِ مَا لَيْسَ يَبْقَى فَلَا وَاللَّهِ مَا اتَّرْنَا
خَوْفُ الْإِلَهِ وَتَقْوَى اللَّهِ أَخْرَجَنِي وَيَبِغُ نَفْسِي بِمَا لَيْشَتْ لَهُ ثَمْنَا

“Baki olanla olmayanı karşılaştırmak için teraziye vurdum. Allah’a yemin olsun ki aynı ağırlıkta çıkmadılar.

151) İbn Vehb: Haricîler’in “Kaade” grubunun liderliğini de yapmış cesûr ve beliğ bir savaşçı.

Bk. Muberrred, el-Kâmil, III, 164; Zirikî, el-A’lam, IV, 143

152) Bu beyitler için bk. Muberrred, el-Kâmil, III, 250-251

153) Abdurrezzak Hüseyin, Şi’ru’l-Havâric, s. 50

Allah korkusu, takvası ve paha biçilmez (cennet) karşılığında nefsimi satışım beni (cihada) çıkardı.”¹⁵⁴

Cihada çıkıp hicret etmesindeki amacının kabile taassubundan uzak bir islam kardeşliğinin tesisi olduğuna işaretten Ebû Bilal şöyle der:

مَنْ كَانَ مِنْ أَهْلِ هَذَا الدِّينِ كَانَ لَهُ
اللَّهُ يَعْلَمُ أَنِّي لَا أَحِبُّهُمْ
وَدِّي وَشَارَكْتُهُ فِي تَالِدِ الْحَالِ
إِلَّا لَوَجْهِكَ دُونَ الْعَمِّ وَالْعَالِ

“Her kim bu dinin mensubu ise sevgim onadır ve onu miras malıma ortak kılarım.

Allah bilir ki ben onları sadece rızası için severim, amca ve dayı oldukları için değil.”¹⁵⁵

D. AMR b. el-HUSEYN el-ANBERÎ

1. Nesebi ve Kısaca Hayatı

Amr b. el-Huseyn neseb olarak Benû Temîm kabîlesine mensup, bu kabîleye “mevlâ” (anlaşmalı) olarak intisâb etmiştir. Kendisi köken olarak Fars asıllıdır.¹⁵⁶

Hâricîler’in İbâdiye kolunun ihlâslı bir savunucusu olan Amr, şiirlerinde her türlü ırkî ve kabîlevî taassubu bir tarafa bırakıp kendisini tamâmen mezhebini ve mezhebine mensub şahsiyetleri vasfetmeye adanmıştır. Özellikle Hâricî kahramanların savaş alanlarındaki yiğitliklerini başarılı bir şekilde tasvir etmiştir. Zaten şiirlerinin çoğu İbâdiye Hâricîler’inin düşmanlarıyla yaptıkları savaşlara dair tavsiflerden ibarettir.

Bilhassa liderleri Ebû Hamza (ö.130/748) taraftarları ile Emevîli güçler arasında Medine yakınlarında Kudeyd denilen yerde meydana gelen savaşta Hâricîler’in gösterdiği yiğitlikler bu şiirlerin ana temâsını oluşturmaktadır. Zira Ebû Hamza’nın Medine’ye ciddi bir direnişle karşılaşmadan girmesi ve meşhûr hutbesini burada irad etmesi, bu başarılı “Kudeyd” savaşından sonra olmuştur.

Medine’de gerekli sükuneti sağladıktan sonra Emevî güçleriyle giriştiği ikinci

154) Tarîhu Zehebî’den Abdurrezzak Hüseyin, Şi’ru’l-Havâric, s. 105

155) el-Kanâtir II, 408 den Abdurrezzak Hüseyin, Şi’ru’l-Havâric, s. 113

156) Amr’ın Benû Temîm mevlâlarından biri olduğu konusunda bk. Abdurrezzak Hüseyin, Şi’ru’l-Havâric, s. 150; Onun Fars asıllı olduğuna dair kayıt için bk. a. mlf., a.g.e., s. 153

bir savaşta Haricîler'in yenilmesi üzerine Mekke'ye dönmekte olan Ebû Hamza ve yanındaki bazı arkadaşları öldürüldü. Bundan çok etkilenen Amr, Ebû Hamza ve arkadaşları hakkında duygulu mersiyele söylemeye başladı. Bunlar arasında biri "Râ" harfîyle bittiği için "Râiye", diğeri de "Bâ" harfîyle bittiği için "Bâiye" olarak bilinen iki tanınmış kasîdesi vardır. Zaten araştırmacılar Hâricîler'in meşhûr şâirleri arasında saydıkları Amr'ın şiirlerinden bu iki kasîdenin dışında günümüze ulaşan başka şiirlerini tespit edememişlerdir.¹⁵⁷

2. Şiirlerinde İşlediği Mevzular

Amr'ın şiirlerinde iki ana mevzû göze çarpar: Birincisi risâ (ağıt), ikincisi de vasfıtır. Burada bu iki mevzû üzerinde durmak istiyoruz.

a) Risâ:

Amr'ın risâ mevzûundaki en meşhûr şiirleri arasında, onun Medîne'den Mekke'ye dönmekteyken Emevî ordusuyla yapılan savaşta öldürülen Ebû Hamza ve arkadaşları hakkında söylemiş olduğu "Râiye" kasîdesi yer alır. Kaynaklarda elli beş beyitlik uzun bir kasîde olduğu belirtilen bu manzûmeden bazı kesitler vermek istiyoruz.

Amr, kasîdesini kimi yazarlar tarafından "gazel ve mersiyede îhâle" olarak telâkki edilen şu beyitlerle başlar:

هِنْدٌ تَقُولُ وَدَمَعُهَا يَجْرِي	هَبَّتْ قُبَيْلَ تَبْلُجِ الْفَجْرِ
يَنْهَلُ وَأَكْفُهَا عَلَى النَّحْرِ	أَنْ أَبْصَرْتَ عَيْنِي مَدَامِعَهَا
سَرَبَ الدَّمُوعِ وَكُنْتَ ذَا صَبْرٍ	أَنْتَى اعْتَرَاكَ وَكُنْتَ عَهْدِي لَا
سَلَكُوا سَبِيلَهُمْ عَلَى خَبْرٍ	أَمْ ذَكَرُ إِخْوَانَ فَجَعَتِ بِهِمْ

"Hind, tanyeri ağarmadan hemen önce gözü yaşlı olarak kalktı ve uzaklara doğru gitti.

Gözpınarlarımdan akan yaşların göğsüm üzerine damladığını görünce (şöyle dedi):

Nerede kaldı yiğitliğin? Oysa seni tanıdığımdan beri gözünden yaş akmazdı ve sen sabırlı biriydin.

Yoksa kendi iradeleriyle seçtikleri yolda öldürülen kardeşlerini hatırlaman

157) Bk. Abdurrezzak Hüseyin, Şi'ru'l-Havâric, s. 150

mıdır (seni ağlatan)?”¹⁵⁸

Şâir, birinci beyitte Hind’in, ikinci beyitte de kendi gözyaşlarından bahsederken başlangıçta bunun bir aşktan ve ayrılıktan olduğu akla gelir. Fakat şâirin Hind’e verdiği şu cevapta bu gözyaşlarının nedeni aşk değil, dâva arkadaşlarının Emevî ordusu tarafından öldürülmesinden duyulan üzüntü olduğu hemen anlaşılmalıdır:

فَأَجَبْتُهَا بَلَّ ذِكْرُ مَصْرَعِهِمْ لَا غَيْرَهُ عِبْرَاتِهَا تَمْرِي

Kendisine; “gözümden yaş akıtan hadisenin kardeşlerin (savaş alanlarındaki) ölümlerinden başka bir şey değildir” diye cevap verdim.

Şâir davâ arkadaşlarının öldürülmesinden duyduğu üzüntüyü bu şekilde dile getirdikten sonra bunların kimler olduğunu bazen isim vererek bazen de icmâlî bir şekilde vasıflarını zikrederek tanıtmakta ve kasîdesine devam etmektedir.¹⁵⁹

b) Vâsıf

Ebû Hamza ve yandaşları ile Emevî ordusu arasında meydana gelen “Kudeyd” savaşının tasviriyle ilgili “Bâ” kasîdesi, Amr’ın vâsıf mevzûuna giren çok başarılı bir manzûmesidir. Şâir bu manzûmesine kendi nefsine hitap ettiği ve dâvası uğruna üzerine düşeni yapamadan ölümün geleceğine işaret ettiği şu beyitlerle başlar:

مَا بَالُ هَمِّكَ لَيْسَ عَنْكَ بِعَازِبٍ يَمْرِي سَوَابِقَ دَمْعِكَ الْمُتَسَاكِبِ
وَتَبِيتُ تَكْتَلِيءُ النُّجُومِ بِمُقْلَةٍ عِبْرِي تُسِرُّ بِكُلِّ نَجْمٍ دَائِبِ
حَذَرَ الْمَنِيَّةِ أَنْ تَجِيءَ بِدَاهَةِ لَمْ أَقْضِي مِنْ تَبَعِ الشَّرَاةِ مَا رَبِي

“Ne oldu da üzüntün bir türlü senden ayrılmıyor ve birbiriyle yarışarcasına dökülen gözyaşlarını okşuyor.

Akan göz pınarınla yıldızları süzerek geceliyorsun. Batan her yıldızla beraber bunu gizliyorsun.

“Şurat” a olan tabiiyetimden doğan amaçlarımı gerçekleştirmeden ölümün ansızın gelmesinden korkuyorum.¹⁶⁰

158) Bk. Abdurrezzak Hüseyin, Şi’ru’l-Havâric, s. 88

159) Bk. Abdurrezzak Hüseyin, Şi’ru’l-Havâric, s. 88

Şâir bu girişten sonra Hâricî arkadaşlarının genel özelliklerini dile getirdiği, dinî ve ahlakî meziyetlerinin yanında birer aslan gibi savaşta gösterdikleri kahramanlıklarını ifade ettiği şu beyitlere geçer:

نَارًا تُسَعِّرُهَا أَكْفُ حَوَاطِبِ	مُتَأَوِّهُونَ كَأَنَّ فِي أُجْرَافِهِمْ
أَوْ سَاجِدٍ مُتَضَرِّعٍ أَوْ نَاجِبِ	تَلْقَاهُمْ فَتَرَاهُمْ مِنْ رَاكِعِ
لِلصُّدْعِ ذِي النَّبَا الْجَلِيلِ مَرَاتِبِ	سَبْرٍ لِجَانِفَةِ الْأُمُورِ أُطْبِئَةٍ
خَصَلَ الْمَكَارِمِ أَتْقِيَاءَ أَطْيَبِ	وَمُبْرُئِينَ مِنَ الْمَعَايِبِ أَحْرَزُوا
أَسَدٌ عَلَى لِحَى الْبُطُونِ سَلَاهِبِ	مُتَسَرِّبِلِي حَلَقِ الْحَدِيدِ كَأَنَّهُمْ
تَنْفِي عِدَاهَا جَانِبًا عَنْ جَانِبِ	قِيدَتِ مَنْ أَعْلَى حَضْرَمَوْتٍ فَلَمْ تَزَلْ
لِلَّهِ أَكْرَمُ فَتِيَّةٍ وَأَشَابِ	تَحْمِي أَعْنَتِهَا وَتَحْوِي نَهْبَهَا
يَحْكِيْنَ وَارِدَةَ الْيَمَامِ الْقَارِبِ	حَتَّى وَرَدَنَّ حِيَاضَ مَكَّةَ قُطْبًا
إِلَّا تَرَكْتَهُمْ كَأَمْسِ الدَّاهِبِ	مَا إِنْ أَتَيْنَ عَلَى أَخِي جَبْرِئَةَ
فَلَقَّ وَأَيْدٍ عُلَّقَتْ بِمَنَاكِبِ	فِي كُلِّ مُعْتَرَكٍ لَهَا مِنْ هَامِيهِمْ
تُخْبِرُكَ عَنْ رَقَعَاتِهَا بِعَجَائِبِ	سَائِلٍ بِيَوْمِ قُدَيْدٍ عَنْ رَقَعَاتِهَا

“Öyle bir ah çekiyorlar ki, sanki işlerinde oduncuların kendi elleriyle tutuşturduğu bir ateş vardır.

Onlara rastladığında kimisini rukûda, kimisini secdede kimisini de yüksek sesle ağlarken görürsün.

Hep zor işleri denerler, meşakkata karşı gönüllü, büyük işlerin adamları ve islah edicidirler.

Kusurlardan uzaktırlar, iyilikler ödülünü kazanmış takva sahibi ve hoş kimselerdir.

Vücutlarına demir halkalı (zırhlar) giymişler, iri cüsseli atlar üzerinde aslan gibidirler.

Sürekli olarak Hadramevt üzerinde yaptıkları turlarla bir taraftan öbür tarafa koşarlar.

Bu atların dizginlerini çeken ve ganimetlerini toplayanlar Allah'ın en değerli saydığı bir topluluktur.

Su ararken ses çıkaran yabanî güvercinler gibi sesler çıkararak, topluca Mekke

havuzlarına kadar geldiler.

Zulme kardeş olmuş insanların üzerine hücum eder etmez onları sanki dünden beri yokolmuş gibi bıraktılar.

Her savaş alanında düşmanın parçalanmış kafalarından ve omuzlara yapışmış ellerinden bu atların nasibi vardır.

Kudeyd günündeki hadiseleri yine Kudeyd'den sor, ne acaib olayların olduğunu o sana bildirecek."¹⁶¹

Burada bir noktayı açıklamakta yarar görüyorum. Amr b. Hüseyin el-Anberî'yi meşhûr Hâricî şâirler arasında ele almamıza rağmen onun hayatını ve edebî kişiliğini kapsamlı olarak anlatan kaynaklara rastlanılmamıştır. Zira Haricî şâir ve ediplerle ilgili birinci derecede kullandığımız kaynaklardan; Muberrid'in el-Kâmil'i, Câhız'ın el-Beyân ve't-Tabyin'i, Şevkî Dayf'ın el-Asru'l-İslâmî'si gibi eserler de Amr b. el-Hüseyin'e yer vermemişlerdir. Ayrıca Mu'cemu'l-Udeba, ve el-A'lam gibi önemli tabakat kitaplarında da Amr b. Hüseyin ile ilgili herhangi bir bilgi geçmemektedir.

Sadece Çağdaş yazarlardan Abdurrezzak Hüseyin "Şi'ru'l-Havâric" adlı eserinde Amr'ın hayatını, şiirlerini ve şiirin muhtevası ile ilgili bir nebze bilgi vermiştir. Abdurrezzak bu bilgileri verirken sık sık el-Eğânî'yi referans göstermiş ise de, muteaddit defalar el-Eğânî'yi baştan sona kadar taramamıza rağmen Amr hakkında burada da herhangi bir bilgiye rastlamadık.

Bu nedenle biz de bu önemli şâir hakkındaki bilgilerimizi Abdurrezzak Hüseyin'e dayandırarak konuyu takdim etmeye çalıştık.

¹⁶¹⁾ Bk. Abdurrezzak Hüseyin, Şi'ru'l-Havâric, s. 150- 152

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

HÂRİCÎ NESRİNİN ARAP EDEBİYATINDAKİ YERİ

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

HÂRİCÎ NESRİNİN ARAP EDEBİYATINDAKİ YERİ

Edebiyât literatüründe “nesir” kavramı genelde şiire şâmil “nazım” terimine mukâbil olarak düz yazı ve konuşmalar için kullanılır. Bu kavramın içerisine edebî nitelik taşıyan hitâbet, karşılıklı konuşmalar (muhâvere), tartışma (munâzara) ve yazışmalar (kitabet) girer. Bu bölümde Hâricîler’in bu yönleri üzerinde durmak istiyoruz.

A. HÂRİCÎLER VE HİTÂBET

Propaganda için bugünkü medya, özel vasıta mekânizmaların mevcut olmadığı câhiliyye ve İslâmî dönemlerde fikirlerin yayılması, heyecanların uyandırılması ve duyguların harekete geçirilmesi için hitâbet fevkalâde etkili bir yol olarak kullanılmıştır. Ordu kumandanı kendisine bağlı askerî birliklerin savaşa heyecanlarına hareket kazandırmak için hatiplerden yararlanma yoluna giderdi. Bir eyâlet valisi halka vatanseverlik hislerini aşlamak için hitâbet sanatına başvurmayı ihmâl etmezdi.¹¹⁵

Ancak Hâricîler’in hitâbet yönlerine, bu alandaki meşhûr hatip ve hutbelerine geçmeden önce bu sanatın İslâm öncesi ve Sadru’l-İslâm yıllarındaki durumuna anahatlarıyla değinmekte fayda görüyoruz.

1. Hâricîler’den Önceki Dönemlerde Hitâbet

İslâm öncesi olarak bilinen câhiliyye dönemi Araplar’ında hitâbetin büyük bir önemi vardı. Sene içinde ele geçen fırsatlar, kabile hatibi tarafından değerlendirilir, kabileler arasında hitâbet müsâbakaları düzenlenirdi.¹¹⁶

Çeşitli fonksiyonları yanında edebî müsabakalara da sahne olan Ukâz, Mecenne ve Zu’l-mecâz gibi panayurlar birer edebiyat akademisi olarak kabul edilirdi. Bu panayurlarda her kabîlenin şâirleriyle beraber hatipleri de kendi şan ve şöhretlerini yükseltmeye, cömertlik ve konukseverliklerini tanıtmaya çalışırlardı. Bunun yanında düşmanı olan rakip kabileyi de kötölemek için hitâbeti bir fırsat olarak değerlendirirdi.¹¹⁷

115) Bk. Philip K.Hitti, Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi, II, 391

116) Bk. Ahmet Lütfî Kazancı, Peygamber Efendimizin Hitâbeti, s. 39

117) Bk. Türk Ansiklopedisi, “Arap Edebiyatı”, III, 236

Câhiliye döneminde bir zamanlar şâirler hatiplerden daha üstün tutulurlardı. Fakat sonraları şâirlerin sayısı çoğalmış, şiir bir kazanç vasıtası olarak icrâ edilmiş, hatta şiir yoluyla halkın ırz ve namusuna bile dil uzatılmış olunca halk şâirlerden daha çok hatiplere önem vermeye başlamışlardır.¹¹⁸

İslâm öncesi dönemde Arap hatipleri hitâbet pozisyonu alıp söze başladıkları zaman başlarına sarık bağlar, ellerinde asâ bulundurup ona dayanır ve ayakta nutuklarını irad ederlerdi. Bazen de asâ yerine üzerine dayandıkları ok veya mızrak ile söze göre özel işâretlerde bulunarak söyledikleri nutuklar dinleyiciler üzerinde daha fazla te'sir ederdi.¹¹⁹

Câhiliye döneminde çok sayıda mevcut olan hatipler arasında en meşhûr olanları; Kuss b. Sâ'ide (ö.600), Eksem b. Safî et-Temînî (ö.9/630), Hacib b. Zerâre (ö.625), Hars b. Zalim (ö.600), Kays b. Mes'ûd, Halid b. Ca'fer (ö.559), Alkame b. 'Alâse (ö.603) ve Amr b. Ma'dikerib (ö.21/642) sayılabilir.¹²⁰

İslâm'dan sonra da belâgat ve terakkiye mazhar olan hitâbet, İslâm'ın ilk yılları olarak bilinen "Sadru'l-islam"da da önemini devam ettirmiş, hatta daha fazla ilerleme kaydetmiştir. Zira o sıralarda da Araplar henüz bedevî bir halde bulunuyorlardı. Fetihlerin ve muharebelerin yürütülmesi için hitâbete daha çok ihtiyaç duyuluyordu. Bundan dolayı hitâbet bu dönemde şiirden daha ziyâde terakkiye mazhar olmuştur. Zira bilindiği gibi hitâbet şiire nazaran elde edilmesi daha kolay bir sanat sayılır. Ayrıca Kur'an-ı Kerim'de şiir ve şâirlerle ilgili bazı caydırıcı ayetler ve hükümlere rastlanmasına rağmen hitâbet hakkında bu türden nasslar varid olmamıştır.¹²¹

Bu dönemin meşhûr hatipleri ise başta Hz. Peygamber olmak üzere onun halîfelerinden özellikle Hz. Ebûbekir ve Hz. Ali' dir. Hz. Ali'nin "Nehcu'l-Belâge" si başlıbaşına bir hutbeler külliyesidir. Hz. Peygamber'in vefât ettiği gün Hz. Ebûbekir'in irâd ettiği etkili hitâbetin başta Hz. Ömer olmak üzere olayın şokunu yaşayan müslümanları nasıl teskin ettiği bilinen bir gerçektir.

118) Bk. Câhiz, el-Beyân, I, 136

119) Bk. Corcî Zeydân, İslâm Medeniyeti Tarihi, III, 57-589

120) Krş. Corcî Zeydân, İMT, III, 59-60; A. Lütfî Kazancı, a.g.e., s. 41-42

121) Bk. Corcî Zeydân, a.g.e., III, 211- 212

2. Hâricîler'in Meşhûr Hatipleri ve Hitâbeleri

Diğer firkalarda olduğu gibi Hâricîler'in de bazı hatipleri olmuştur. Bunlar arasında iki kişi vardır ki, hitabet yönleri ve hutbeleri en meşhûr edebî kaynakları süslemişlerdir. Bunlardan biri Ebû Hamza diğeri ise Katerî'dir. Câhîz'ın kâmilan kaydettiği hutbelerini esas alarak bu iki şahsiyeti ve hutbelerinin tercümelerini ele almak istiyoruz.

a) Ebû Hamza (ö.130/748)

(1) Nesebi, Hayatı ve Kişiliği

Ebû Hamza'nın nesebi el-A'lam'da şöyle sıralanır: Ebû Hamza el-Muhtar b. Avf b. Süleyman b. Mâlik el-Ezdî es-Selimî el-Basrî.¹²²

Basra'da doğan Ebû Hamza, Hâricîler'in el-İbâdiyye koluna mensûptur. Devrimci bir ruha sahip olan Ebû Hamza, iyi bir komutan ve fasih bir hatipti. Diğer Hâricîler gibi o da Emevî iktidarına karşı isyân bayrağını açmıştı. Her yıl Mekke'ye giderek orada halkı dönemin Emevî halifesi Mervân b. Muhammed (ö. 132/750)'e karşı ayaklanmaya çağırırdı. Yine böyle bir seferde Mekke'de Hadramut'un ileri gelenlerinden biri olan Abdullah b. Yahya el-Kindî (ö. 130/748) ile tanıştı. Onun sözlerinden çok etkilenen Abdullah, kendisini Hadramut'a davet etti. Basra'lı arkadaşı Belc b. Ukbe el-Ezdî ile beraber Hadramut'a giden Ebû Hamza, burada Abdullah b. Yahya'ya halife olarak biat etti (129/746-747). Bu tarihten sonra "Tâlibu'l-Hak" lakabıyla meşhur olan Abdullah b. Yahya, Ebû Hamza'yı bin kişilik bir kuvvetle Mekke'ye gönderdi.

Ebû Hamza 129/747 tarihinde Mekke'ye giderek meşhûr hutbesini okudu. Burada yaptığı çalışmalarda Mekke'yi kontrolü altına alıp, halkın bir bölümünü kendi yanına çekmeyi başardı. Mekke'yi bu şekilde kontrol altına alan Ebû Hamza, burada arkadaşı Belc b.Ukbe'yi bırakarak kendisi Medîne'ye hareket etti. Medîne'de Kudeyd denilen yerde hem Medîneliler hem de onların imdadına gönderilen Emevî askerleri ile çarpıştı. Bu çarpışmada karşı taraftan yaklaşık 700 kişi öldürüldü ki, bunların çoğu Kureys'tendi. Bu çarpışmadan sonra Medîne'ye zorla giren Ebû Hamza bu şehirde üç ay kadar kaldı. Bu süre zarfında vaaz ve hutbelerinde Medîne halkını Emevîler'e karşı Hâricîler'le birlik olmaya çağırırdı.

122) Bk. Zirikî, el-A'lam, VII, 192

Ebû Hamza'nın Medine'deki faaliyetlerini takip eden Emevî halifesi II. Mervân, 130/748 tarihinde Abdülmelik b. Muhammed b. Atiyye es-Sa'dî (ö.130/748) komutasında büyük bir orduyu Medine üzerine gönderdi. Ebû Hamza ve taraftarları bu orduyu Vâdilkura'da karşıladı. İki cephe arasında meydana gelen şiddetli çarpışmada Hâricîler'in çoğu kılıçtan geçirildi. Bazı taraftarlarıyla beraber bu çatışmadan sağ kurtulmayı başaran Ebû Hamza, tekrar Mekke'ye döndü. Ancak Mekke üzerine gönderilen ikinci bir orduyla karşılaşan Ebû Hamza ve arkadaşları burada öldürüldü. Ebû Hamza'nın başı kesilip halife II. Mervân'a gönderildi.¹²³

Ebû Hamza'nın kişiliğine gelince; kendisi İslâmî ilimlere vâkıf iyi bir alim, seçkin bir komutan ve etkili bir hatipti. İntikam duygularıyla dolu bir insandı. Billhassa fuhûş ve içkiye karşı çok sert tedbirlerin alınmasını isteyen bir kişiydi. Bu konuda Hz. Ömer'e büyük hayranlık duyardı. Hicâz bölgesi ve Merkezi Arabistan'da İbâdilîk mezhebi onun vasıtasıyla yayılma imkânı bulmuştur.¹²⁴

(2) Hutbesi

(خطبة أبي حمزة الخارجي)

دخل أبو حمزة الخارجي مكة - وهو أحد نساك الاباضية وخطبائهم واسمه يحيى بن المختار- فصعد منبرها متروكاً على قوس له عربية، فحمد الله وأثنى عليه ثم قال: «أيها الناس! إن رسول الله صلى الله تعالى عليه وسلم كان لا يتأخر ولا يتقدم إلا بإذن الله وأمره ووحيه، أنزل الله له كتاباً بين له فيه ما يأتي وما يتقي فلم يكن في شك من دينه ولا شبهة في أمره، ثم قبضه الله اليه وقد علم المسلمون معالم دينهم وولى أبا بكر صلاتهم قولاه المسلمون أمر دنياهم حين ولاء رسول الله صلى الله تعالى عليه وسلم أمر دينهم، فقاتل أهل الردة وعمل بالكتاب والسنة فمضى لسبيله رضي الله تعالى عنه. ثم ولى عمر بن الخطاب رضي الله تعالى عنه فسار بسيرة صاحبه وعمل بالكتاب والسنة وجبى الفىء وفرض الاعطية وجمع الناس في شهر رمضان ووجد في الحمر ثمانين وغزا العدو في بلادهم ومضى لسبيله رضي الله تعالى عنه. ثم ولى عثمان بن عفان فسار ست سنين بسير صاحبه وكان دونهما، ثم سار في الست الاواخر بما أحبط به الاوائل، ثم مضى لسبيله رضي الله تعالى عنه. ثم ولى علي بن أبي طالب

123) Krş. Zirikî, VII, 192; İrfan AYCAN, "Ebû Hamza eş-Şâri", DİA, X, 130; Hasan İbrahim Hasan, İslam Tarihi, I, 67-68

124) Bk. İrfan AYCAN, "a.g. madde", DİA, X, 130

رضي الله تعالى عنه. ثم ولي معاوية بن أبي سفيان لعين رسول الله وابن لعينه اتخذ عباد الله خولا، ومال الله دولا، ودينه دغلا، ثم مضى لسبيله فآلعهه لعنه الله. ثم ولي يزيد بن معاوية، يزيد الخمر ويزيد القرود ويزيد الفهود الفاسق في بطنه المأبون في فرجه - ثم اقتصمهم خليفة خليفة فلما انتهى الى عمر بن عبد العزيز عرض عنه ولم يذكر. ثم قال- ثم ولي يزيد ابن عبد الملك الفاسق في بطنه المأبون في فرجه الذي لم يؤنس منه رشد، وقد قال الله تعالى في أموال اليتامى « فَإِنْ آتَسْتُمْ مِنْهُمْ رُشْدًا فَادْفَعُوا إِلَيْهِمْ أَمْوَالَهُمْ » فأمر أمة محمد أعظم، يأكل الحرام ويشرب الخمر ويلبس الحلة قومت بألف دينار قد ضربت فيها الابشار وهتكت فيها الاستار وأخذت من غير حلها، حيابة عن يمينه وسلامة عن يساره تغنيانه حتى اذا أخذ الشراب منه كل مأخذ قد ثوبه ثم التفت الى احديهما فقال « ألا أظير » نعم فطر الى لعنة الله وحريق ناره وأليم عذابه. وأما بنو أمية ففرقة ضلالة ويطشهم بطش جبرية يأخذون بالظنة ويقضون بالهوى ويقتلون على الغضب ويحكمون بالشناعة ويأخذون الفريضة من غير موضعها ويضعونها في غير أهلها، وقد بين الله أهلها فجعلهم ثمانية أصناف فقال: « إِنَّمَا الصُّدَقَاتُ لِلْفُقَرَاءِ وَالْمَسْكِينِ وَالْعَامِلِينَ عَلَيْهَا وَالْمُؤَلَّفَةِ قُلُوبُهُمْ وَفِي الرِّقَابِ وَالْغَارِمِينَ وَفِي سَبِيلِ اللَّهِ وَأَبْنِ السَّبِيلِ » فاقبل صنف تاسع ليس منهم فأخذ كلها، تلکم الفرقة الحاكمة بغير ما أنزل الله.

وأما هذه الشيع فشيح ظهرت بكتاب الله واعلنت الفرية على الله، لم يفارقوا الناس ببصر نافذ في الدين ولا بعلم نافذ في القرآن، ينقمسون المعصية على أهلها ويعملون اذا ولوا بها، يصرون على الفتنة ولا يعرفون المخرج منها، جفاة عن القرآن أتباع كهان، يؤملون الدول في بعث الموتى ويعتقدون الرجعة الى الدنيا، قلدوا دينهم رجلا لا ينظر لهم، قاتلهم الله أتى يوفكون. ثم أقبل على أهل الحجاز فقال: يا أهل الحجاز، أتعيرونني بأصحابي وتزعمون أنهم شباب، وهل كان أصحاب رسول الله صلى الله تعالى عليه وسلم إلا شباباً، أما والله أتى لعالم بتتابعكم فيما يضركم في معادكم ولولا اشتغالي بغيركم عنكم ما تركت الاخذ فوق ايديكم، شباب والله مكتهلون في شبابهم، غضيضة عن الشر أعينهم، ثقيلة عن الباطل ارجلهم، أنضاء عبادة وأطلاح سهر، فنظر الله اليهم في جوف الليل منحنية أصلابهم على أجزاء القرآن، كلما مرّ أحدهم بذكر آية من ذكر الجنة بكى شوقا اليها، واذا مرّ بآية من ذكر النار شهق شهقة كأن زفير جهنم بين أذنيه، موصول كلالهم بكلالهم، كلال الليل بكلال النهار، قد أكلت الارض ركبهم وايديهم وأنوفهم وجباههم، واستقلوا ذلك في جنب الله حتى اذا رأوا السهام فوقت، والرماح قد

أشرفت، والسيوف قد انتضيت، ورددت الكتيبة بصواعق الموت وبرقت، استخفوا بوعيد
الكتيبة لوعيد الله ومضى الشاب منهم قدما حتى اختلف رجلاه على عنق فرسه
وتخضبت بالدماء محاسن رجهه فاسرعت اليه سباع الارض وانحطت اليه طير السماء ،
فكم من عين في مناكير طير طالما بكى صاحبها في جوف الليل من خوف الله، وكم من
كف زالت عن معصمها طالما اعتمد عليها صاحبها في جوف الليل بالسجود لله . « ثم
قال: «أوه أوه أوه» ثم بكى ثم نزل .

İbâdiyye'nin abid ve hatiplerinden Ebû Hamza künyeli Yahya b. el-Muhtar Mekke'ye girdi. Minbere çıkıp Arap yapımı yayına dayanarak Allah'a hamd ve senâ ettikten sonra şöyle dedi:

“Ey insanlar ! Şurası muhakkak ki Allah'ın izni ve vahyi olmadan Allah'ın Rasûlu ne bir adım ileri ne de geri atardı. Allah ona bir kitap indirdi, o kitapta neyi yapacağını ve neden sakınacağını bildirdi. O'nun ne dininde bir şüpheye ne de emrinde bir kuşkuya düştü. O, müslümanlara dinlerinin gereklerini öğrettiği ve namaz kıldırması için onlara Ebûbekir'i imam olarak tayin ettiği bir sırada Allah onun rûhunu kabzetti. Müslümanlar da Hz. Peygamberin din işlerinde kendilerine önder olarak seçtiği bu insanı dünya işleri için de seçtiler. O da dinden dönenlerle savaştı, kitap ve sünnet'e uygun hareket etti ve nihayet o da görevini yapmış olarak göçtü. Allah ondan razı olsun.

Ondan sonra halifeliğe Ömer b. el-Hattâb geçti. O da arkadaşı (Ebûbekir) nun yolunu takip etti; kitap ve sünnete göre hareket etti, fey' toplayıp sahiplerine dağıttı. kimin ne ödeyeceğini ve kime ne ödeyeceğini belirledi, insanları ramazan ayında (teravih için) camide topladı, içki içme cezası olarak seksen (değnek) uyguladı, düşmanlarla kendi memleketlerinde savaştı ve o da görevini yapmış olarak bu dünyadan göç etti. Allah ondan razı olsun.

Daha sonra iş başına Osman b. Affan geçti. Altı sene iki arkadaşı (Ebûbekir ve Ömer) tarafından çizilmiş olan yolu takip etti. Fakat derece olarak onların altındaydı. Son altı yılda ise öyle bir yol takip etti ki, öncekilerin yaptıklarını hiçe saydı. Sonunda o da göçtü. Allah ondan da razı olsun.

Sonra başa Ali b. Ebû Tâlib geçti. Hakikat yolunda hedefine ulaşamadı ve hakkı gösterecek bir ışık yükseltemedi. Nihayet o da bu dünyadan göç etti. Allah ondan da razı olsun.

Daha sonra Peygamber tarafından lânetlenen babanın lânetlenen oğlu Muâviye b. Ebû Süfyan (60/680) başa geçti; Allah'ın kullarını köleleştirdi, Allah'ın malını

(kendisi için) dönen bir servet yaptı, dinini hilelerle mahvetti. Allah'ın lâneti üzerine olsun, siz de ona lânet edin.

Ondan sonra başa Yezîd b. Muâviye (ö.64/683) geçti. İçkilerin Yezîd'i, maymuncu Yezîd, panterci Yezîd, midesiyle fasık, zina mahaliyle töhmet altında (bir) Yezîd.

Yezîd'den sonra bütün Emevî halifelerini teker teker sayan Ebû Hamza, sıra Ömer b. Abdulaziz (ö.101/720) e geldiğinde onun hakkında bir şey söylemeden ondan sonra gelen halifeye geçerek hutbesine şöyle devam etti:

Daha sonra midesiyle fasık, zina mahaliyle töhmet altında ve rüşdü görülmemiş Yezîd b. Abdulmelik (ö.105/724) başa geçti. Allah, yetimlerin malları hakkında "Eğer onlarda akılcıca bir olgunlaşma görürseniz hemen mallarını kendilerine verin."¹²⁵ diye buyurmuştur. Muhammed'in ümmetinin durumu (yetimlerin durumundan) daha büyük ve önemlidir. Yezîd ise haram yer, şarap içer, kıymeti bin dinar eden yünden "bürde"ler giyetti. Oysa o bürdelerde insanlara zulümler yapılmış, haya perdeleri yırtılmış ve tamamen haramdan elde edilmiştir. Sağında Habâbe¹²⁶, solunda Sellâme¹²⁷ kendisine şarkılar söylerlerdi. İçki onun her yerini kaplayınca elbisesini yırtar ve herbirisine dönerek, "uçayımı mı?" diye sorardı. Evet, Allah'ın lanetine, O'nun yakıcı ateşine ve elem verici azabına uç.

Benû Ümeyye (Emevîler)'ye gelince, bunlar sapık bir fırka olup saldırıları zalimce bir saldırıdır; zan ile tutuklar, arzularına göre hüküm verirler. Öfkelenince katleder, arabuluculukla hüküm değiştirirler. Farz olan (zekât)ı yersiz alır, yersiz dağıtırlar. Halbuki Allah zekâta müstahak olanları belirtmiş, onları sekiz sınıfa ayırıp şöyle buyurmuştur: "Zekât ancak fakirlere, miskinlere, zekat toplamakla görevli olanlara, kalbi İslâm'a ısındırılacak olanlara, kölelere, borçlulara, Allah yolunda cihad edenlere ve yolda kalanlara verilir."¹²⁸

Ortaya bu sekiz sınıftan olmayan dokuzuncu bir sınıf çıkıp zekâtın tümünü aldı. Bu Allah'ın indirdiğinden başkasıyla hükmeden fırkadır.¹²⁹ Bu Şiilere gelince;

125) en-Nisâ, 4 / 6

126) Habâbe: (ö.105/723) Yezîd b. Abdulmelik'in dört bin dinara satın aldığı meşhur şarkıcı bir cariye'dir. Bk. Zirikî, el-A'lam, II, 163

127) Sellâmetu'l Kess (ö.130/748), Yezîd b. Abdulmelik tarafından yirmi bin dinara satın alınarak Şam'a götürülen, ölünceye kadar Yezîd'in yanında kalan şarkıcı ve şair bir kadındır. Bk. Zirikî, el-A'lam, III, 107

128) et-Tevbe, 9 / 60

129) el-Maide, 5 / 44 süresindeki "Kim Allah'ın İndirdiği ile hükmetmezse işte onlar

bunlar Allah'ın kitabına sırtlarını dayayarak Allah'a açıkça iftirada bulunmuş bir topluluktur. Bunlar dinde yeri olan kuvvetli bir delil ve Kur'an'a dayalı kuvvetli bir ilim ile insanlardan ayrılmamışlardır. Günah sahiplerini cezalandırır, fakat başa geçtiklerinde kendileri günah işlerler. Fitnede ısrar edip bundan çıkış yolunu bilmezler. Kur'an'dan uzak, kâhinlerin peşinden koşarlar. Zaferi ölülerin dirilmesinde umar, öldükten sonra dünyaya geri gelmeye inanırlar. Bunlar dinlerini kendilerine acımayan bir adama teslim etmişlerdir. Allah onları kahretsin, nasıl da haktan yüz çeviriyorlar.

Ebû Hamza daha sonra Hicâz halkına dönerek şöyle dedi:

Ey Hicazlılar! Sizler nasıl beni arkadaşlarımdan dolayı kınayıp onların gençten kimseler olduğunu iddia ediyorsanız? Rasûlullah'ın ashâbı da gençlerden kimseler değil miydi? Dikkat edin! Vallahi ben sizin, ahiretinize zarar veren şeylerin peşinde nasıl koştuğunuzu biliyorum. Eğer ben sizden başkasıyla meşgul olmasaydım, sizi cezalandırmadan bırakmazdım. Vallahi bunlar daha gençliklerinde olgunlaşmış gençlerdir. Gözleri kötülüğü görmekten kapalıdır, ayakları batıla yürümekten ağırdır, kendilerini ibadete vermiş, uykusuzluktan zayıf düşmüşlerdir. Bunlar, Allah'ın kendilerine gece ortasında rahmet nazarıyla baktığı öyle kimselerdir ki Kur'an okumaktan belleri bükülmüş, içinde cennet bahsi geçen her ayet zikredildiğinde ona iştiyaktan gözyaşı dökerler. Cehennem zikredilince onun sesi kulaklardaymış gibi hıçkırırlar. Gece ve gündüzün dinlenmeksizin ard arda (süratle) hareket ettikleri gibi bunlar da öylece durmadan ibadet ede ede dizleri, elleri, burun ve alınlarını toprağın aşındırdığı gençlerdir. Üzerlerine okların ve mızrakların yöneldiğini, kılıçların çekildiğini ve düşmanın ölüm yıldırımlarıyla gürleyip çıktığını görünce Allah'ın tehdidini düşünerek düşmanın bu tehdidini küçük gören kimselerdir. Bunlar, ayakları atlarının boynuna dolaşmıncaya kadar döğüşür, yüz güzellikleri böylece kana bulanır, yer yüzündeki vahşi hayvanlar ile gökyüzündeki yırtıcılar üstlerine üşüşürler. Kuş gagalarında sahibinin Allah korkusundan gece yarıları ağladığı nice gözler vardır. Yine sahibinin gece yarıları üzerine dayanarak secde ettiği bileğinden kopmuş nice eller vardır.”

Sonra Ebû Hamza “ah, ah, ah” çekti ağladı ve minberden indi.¹³⁰

kâfirlerin ta kendileridir.” ayete işarettir.

130) Hutbenin bu şekildeki tamamı için bk. Câhız, el-Beyân, II, 61-63

b) Katerî b. el-Fucâe

Katerî'nin nesebi, hayatı ve edebî kişiliği ile ilgili geniş bilgi ve açıklama onun şairliği bölümünde verildi. Bu nedenle burada sadece onun nesirle alakalı olan hutbesi ele alınacaktır.

Hutbesi:

Benû Mazin b. Amr b. Temûm kabilesine mensûb şahsiyetlerden biri olan Katerî b. el-Fucâe, Ezârîka minberine çıkarak Allah'a hamd ve senâdan sonra şöyle dedi:

(خطبة قطري بن الفجاعة)

صعد قطري بن الفجاعة منبر الازارقة - وهو أحد بني مازن بن عمرو بن تميم - فحمد الله وأثنى عليه. ثم قال:

أما بعد: فاني أحذركم الدنيا فانها حلوة خضرة، حنت بالشهوات وراقت بالقليل وتحببت بالعاجلة وحليت بالآمال وتزينت بالغرور، لا تدوم حيرتها ولا تؤمن فجعتها، غرارة ضرارة خواتمة غدرة، وحائلة زائلة ونافدة باندء، أكالة غوالة بذلة نقالة، لا تعدو اذا هي تناهت إلى أمنية أهل الرغبة فيها والرضا عنها أن تكون كما قال الله تعالى «كناء أزلناه من السماء فاختلط به نبات الأرض فأصبح هشيماً تذروه الرياح وكان الله على كل شيء مقتدراً» مع أن امرأ لم يكن منها في حيرة إلا أعقبته بعدها عبرة، ولم يلق من سرانها بطنا الا منحتة من سرانها ظهراً، ولم تطله غيئة رخاء إلا أهطلت عليه مزنة بلاء . وحرى إذا أصبحت له منتصرة أن تسمى له خاذلة متنكرة، وإن جانب منها اعتذوب واحلولى أمر عليه جانب وأوبى، وإن آتت امرأ من غضارتها ورفاهتها نعماً أرهقته من نوائبها تبعاً، ولم يمس امرء منها في جناح أمن إلا أصبح منها على قوادم خوف، غرارة غرور ما فيها، فإن ما عليها، لا خير في شيء من زادها إلا التقوى. من أقل منها استكثر مما يؤمنه ومن استكثر منها استكثر مما يورقه ويطل حزنه ويبكي عينيه. كم واق بها قد أفجعتة وذي طمانينة اليها قد صرعتة وذي اختيال فيها قد خدعتة، كم من ذي أبهة بها قد صيرته حقيراً وذي نخوة قد ردته ذليلاً وكم من ذي تاج قد كبته لليدين والقم، سلطانها دؤل وغيثها رنت وعتبها أجاج وحلوا صبر و غذاؤها سمام وأسبابها رمام وقطافها سلع، حبها بعرض موت وصحيحها بعرض سقم ومنيعها بعرض اهتضام مليكها مسلوب وعزيزها مغلوب وسليمها منكوب وجامعها محروب، مع أن وراء ذلك سكرات

الموت وهول المَطْلَع والوقوف بين يدي الحَكَم العدل، ليجزي الذين أساؤا بما عملوا ويجزي الذين أحسنوا بالحسنى . أَلستم في مساكن من كان أطولَ منكم أعماراً وأوضحَ منكم آثاراً وأعدُّ عديداً وأكثفَ جنوداً وأعدتْ عنوداً، تُعبِّدوا للدنيا أيُّ تعبِّدٍ وآثروها أيُّ اِثَارٍ وظعنوا عنها بالكره والصَّغار، فهل بلغكم أن الدنيا سَمحتْ لهم نفساً بفدية أو أغنتْ عنهم فيما قد أهلكتهم بِخَطْبٍ، بل قسِدْ أرهقتهم بالقوادح وعضَّعتهم بالثرائب، وعقرتهم بالمصائب، وقد رأيتم تنكَّرها لمن زان لها وأخذ اليها حين ظعنوا عنها لفراق الأبد إلى آخر المُسند، هل زودتهم إلا الشقاء وأحلتهم إلا الضنك أو نورت لهم إلا الظلمة أو أعقبتهم إلا التدامة؟، أفهذه تُؤثرون أم على هذه تُحرصون أم عليها تطمئنون؟.

يقول الله تعالى: «مَنْ كَانَ يُرِيدُ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا وَزِينَتَهَا نُوَفِّ إِلَيْهِمْ أَعْمَالَهُمْ فِيهَا وَهُمْ فِيهَا لَا يُبْخَسُونَ أُولَئِكَ الَّذِينَ لَيْسَ لَهُمْ فِي الْآخِرَةِ إِلَّا النَّارُ وَخَبِطَ مَا صَنَعُوا فِيهَا وَبِاطِلٌ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ» فبئست الدار لمن أقام فيها فاعلموا وانتم تعلمون أنكم تاركوها لا بد، فانما هي كما وصفها الله باللعب واللهو وقد قال الله تعالى: «أَتبْتُنَّ بِكُلِّ رِيحٍ آيَةً تَعْبَثُونَ وَتَتَّخِذُونَ مَصَانِعَ لَعَلَّكُمْ تَخْلُدُونَ. وَذَكَرَ الَّذِينَ «قَالُوا مِنْ أَشَدِّ مَنَا قَرَّةً» ثم قال: حُلُّوا إِلَى قُبُورِهِمْ فَلَا يُدْعَوْنَ رُجْبَانًا وَأَنْزِلُوا فَلَا يُدْعَوْنَ ضَيْفَانًا، وَجَعَلَ لَهُمْ مِنَ الضَّرِيحِ أَجْنَانَ وَمِنَ التَّرَابِ أَكْفَانَ وَمِنَ الرَّفَاتِ جِيرَانَ، فَهَمَّ جِيرَةٌ لَا يُجِيبُونَ دَاعِيًا وَلَا يَمْنَعُونَ ضَيْمًا، إِنْ أُخْصِبُوا لَمْ يَفْرَحُوا وَإِنْ أَفْحِطُوا لَمْ يَقْنَطُوا، جَمَعَ رَهْمَ أَسَادٍ وَجِيرَةَ رَهْمِ أَيْمَانٍ، مَسْتَأْذِنٌ لَا يَزُورُونَ وَلَا يَزَارُونَ، حُلْمَاءٌ قَدْ ذَهَبَتْ أَضْغَانُهُمْ وَجَهْلَاءٌ قَدْ مَاتَتْ أَحْقَادُهُمْ، لَا يَخْشَى فَجْعَهُمْ وَلَا يَرْجَى دَفْعَهُمْ، وَكَمَا قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: «فَتَلَكُ مَسَاكِينُهُمْ لَسَمِ تُسَكِّنُ مِنْ بَعْدِهِمْ إِلَّا قَلِيلًا وَكُنَّا نَحْنُ الْوَارِثِينَ»، اسْتَبَدَّلُوا بِظَهْرِ الْأَرْضِ بَطْنًا وَبِالسَّعَةِ ضَيْقًا وَبِالْأَهْلِ غُرْبَةً وَبِالنُّورِ ظِلْمَةً، فَجَاوَزَهَا كَمَا فَارَقَهَا حِفَاةُ عِمْرَةَ فِرَادَى، غَيْرَ أَنْ ظَعَنُوا بِأَعْمَالِهِمْ إِلَى الْحَيَاةِ الدَّائِمَةِ وَالْإِلَى خُلُودِ الْإِبْدِ، يَقُولُ اللَّهُ تَعَالَى: «كَمَا بَدَأْنَا أَوَّلَ خَلْقٍ نُعِيدُهُ وَعَدْنَا عَلَيْنا إِنَّا كُنَّا فَاعِلِينَ». فَاحْذَرُوا مَا حَذَرَكَمُ اللَّهُ وَانْتَفِعُوا بِمَوَاعِظِهِ وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِهِ عَصَمْنَا لَكُمْ وَإِيَّاكُمْ بِطَاعَتِهِ وَرَزَقْنَا وَإِيَّاكُمْ أَدَاءً حَقَّهُ» .

“Sizi kesin olarak dünyaya karşı uyarıyorum. Zira şüphe yok ki dünya tatlı ve yeşildir (çekicidir). Etrafı şehvetlerle çevrilmiş, değeri az, hali hazırdaki mükâfatla rağbet görmüş, umutlarla süslenmiş ve gururla bezenmiştir. Mutluluğu devam etmez, musibetinden de emin olunmaz. Çok aldatıcı ve zarar vericidir, oldukça hain ve zalimdir, değişken ve kaygandır, tükenen ve yok olandır. Yiyici, yokedici, harcayıcı ve halden hale sokandır. Kendisini isteyen ve ondan hoşnut olanların arzularına uygun bir şekil aldığı zaman bile Allah’ın belirttiği şu durumdan öteye geçmez:

“Dünya hayatı, gökten indirdiğimiz bir su gibidir ki, bu su sayesinde yeryüzünün bitkisi birbirine karışmış; arkasından rüzgârın savurduğu çerçöp haline gelmiştir. Allah, her şey üzerinde iktidar sahibidir.”¹³¹

Üstelik bir kişi onun mutluluğundan azıcık tatmaya dursun, hemen akabinden üzüntü ve gözyaşı getirir; onun sevincinden gizli bir parçaya rastlamayadursun hemen ona acısından apaçık bir acı verir; onu rahmet yağmuruyla sevindirme yerine hemen kendisine iri taneli musibet yağmurunu yağdırır. Sabableyin yardımcısı olduğu kimseyi akşamleyin yüzüstü bırakıp onu tanımazlıktan gelmek ona yaraşır. Eğer onun bir yanı tatlı ve hoş görünüyorsa da diğer yanı ile de onu acıya boğarak hasta eder.

Şayet dünya bir insana bolluk ve refahından bir parça nimet verse akabinde üzerine belalarını yağdırır. Kişi bir yanıyla onun şerrinden emin olarak akşamlamayadursun kendini onun korkusu içinde görerek sabahlar. Oyalayıcıdır, içindeki herşey de birer oyalanmadan ibarettir. Üzerindeki herşey bir gün yok olacaktır. Takva hariç, azıklarının hiçbirisinde bir hayır yoktur. Ona az yaklaşan kimse kendini daha çok emniyete alır; çok yaklaşan ise belasını artırır, hüznünü uzatır ve gözlerini ağlatır. Ona güvenen nice kimseleri hüsrana uğratmış, kendisinden emin olan nice insanları yere yığmış, nice hayal sahiplerini aldatmış, kendisiyle böbürlenen nice kimseleri küçük düşürmüş, kahramanlıklar sahibi niceleri zelil kılmış, tac (ve taht) sahibi nice kimseleri de yüz üstü yere yığmıştır.

Dünyanın sultanlığı el değiştiricidir. Hayat yağmuru bulanık, tatlısı acı, hem de sabır kadar acıdır. Gıdası zehir, nesnelere çürümeye mahkum, meyvesi acıdır. Sevgisi ölüme, sağlığı hastalığa, sağlamlığı da yıkılmaya maruzdur. Sultanın mülkü kendisinden alınır, kuvvetlisi mağlup olur, sağlamı zayıf düşer, toplayanıyla

131) el-Kehf, 18 / 45

savaşılır. Bununla birlikte bu işin ötesinde ölüm sekeratı ve karşılaşılan korku vardır. “Kötülük yapanları bu amellerinden dolayı cezalandırmak, iyilik yapanları da iyilikle mükafatlandırmak için”¹³² adaletli bir hakemin huzurunda durmak vardır. Sizden daha uzun ömürlü olan, bıraktıkları eserle sizinkilerden daha açık olan, sayıca sizden daha üstün, askerce daha çok, inat olarak daha şiddetli olanların geride bıraktıkları menzillerde yaşayanlar sizler değil misiniz? Onlar da tam manasıyla dünyaya kul olmuş, dünyayı hepten tercih etmiş, ondan istemeden ve küçük düşerek ayrılmışlardır. Dünyanın onlardan bir kişiyi bile fidye karşılığı serbest bırakmak suretiyle cömertlik yaptığını ya da onları helak eden hallerden herhangi birini defettiğini duydunuz mu? Bilakis onların üzerine belalar akıtmış, musibetlerle onları yere yığmış ve yine musibetlerle onları boğazlamıştır. Kendisine yaklaşanı ve ebediyetini isteyenleri sonsuzluk alemine göç edip ayrıldıklarında nasıl tanımazlıktan geldiğini gördünüz.

Şekavetten başka azık olarak onlara bir şey verdi mi? Darlıktan başka onlara bir şey bağışladı mı? Karanlıktan başka onlara bir ışık saçtı mı? Pişmanlığın dışında onlar için geride bir şey bıraktı mı? Sizler böyle bir dünyayı mı tercih ediyorsunuz, böyle bir dünyaya mı tamah ediyorsunuz? ya da böyle bir dünyaya mı gönül bağlayıp güveniyorsunuz? Allah (c.c.) bu konuda şunları söyler: “Kim, yalnız dünya hayatını ve zinetini istemekte ise, yaptıklarının karşılığını orada onlara tam olarak veririz ve orada onlar hiç bir zarara uğratılmazlar. İşte onlar, ahirette kendileri için ateşten başka hiçbir şeyleri olmayan kimselerdir. Dünyada yaptıkları da boşa gitmiştir; yapma - ta oldukları şeyler zaten bătıldır.”¹³³

İçinde ikamet eden için dünya ne kadar kötü bir evdir! Bir gün mutlaka onu terkeceğinizi bilenler olarak şunu bilin ki; dünya, Allah’ın kendisini oyun ve eğlence olarak vafsettiği gibidir. Allah şöyle buyuruyor:

“Siz her yüksek yere bir alâmet dikerek eğleniyor musunuz? Temelli kalacağınızı umarak sağlam yapılar mı ediniyorsunuz?”¹³⁴ ve sonra “Bizden daha kuvvetli kim var?”¹³⁵ diyen (Ad kavmini) zikrederek hutbesine şöyle devam etti:

Bunlar binici olarak çağrılmayacakları bir şekilde kabirlerine nakledildiler,

132) en-Necm, 53 / 31

133) el-Hûd, 11 / 15-16

134) eş-Şuarâ, 26 / 128- 129

135) el-Fussilet, 41 / 15

misafir olarak davet edilmedikleri bir surette konaklandılar. Onlar için türbeleri örtü, yattıkları toprak kefen, çürüyüp dağılan (insanlar) da komşuları olmuştur. Onlar öyle komşulardır ki, çağırılara cevap vermez, başa gelen zulmü engelleyemezler. Bolluk içine girdiklerinde sevinmez, kıtlığa uğradıklarında ümitsizliğe düşmezler. Tekler hükmünde topluluklar, uzak sayılan komşulardır. Herkesle ilişkileri kopuktur. Ne ziyaret ederler ne de ziyaret edilirler. Kinleri gitmiş hoşgörülü insanlardır. Hınçları ölmüş câhillerdir. Ne bir zarar vermelerinden korkulur, ne de bir zararı önlemeleri umulur. Onların durumu Yüce Allah'ın şu ayette belirttiği gibidir:

“İşte yerleri! Kendilerinden sonra oralarda pek az oturulabilmiştir. Onlara biz vâris olmuşuzdur.”¹³⁶

Bunlar yerin üstünü altı ile, bolluğu darlık ile, tanıdıkları insanları yabancılarla, ışığı karanlıkla değiştirmişlerdir. Dünyayı yalınayak, çıplak ve yalnız olarak geldikleri gibi bıraktılar. Şu var ki, sürekli bir hayata ve ebedî bir yaşama amelleriyle göçtüler. Yüce Allah şöyle buyuruyor:

“Tıpkı ilk yaratmaya başladığımız gibi onu tekrar o hale getiririz. Bu üzerimize aldığımız bir vaad oldu. Biz, vâdettiğimizi yaparız.”¹³⁷

Allah sizi neden sakındırıyorsa siz de o şeylerden sakınınız, O'nun öğütlerinden istifâde ediniz, O'nun ipine (İslama) sarılınız. Allah bizi ve sizi emirlerine itaat ile korusun ve hakkını edâ etmeyi bize ve size nasib etsin.”¹³⁸

B. MUHÂVERE VE MÜNÂZARA (TARTIŞMA) YÖNLERİ

1. Genel Açıklamalar

Hâricîler tartışmacı, mezhepleri hakkında münakâşalara girişen, hasımlarının delillerini kullanabilen, tüm bunları üstün fesâhat ve belâğat ölçüleri içerisinde yapabilmelerine imkan sağlayan kişiler olarak bilinirler. Tartışmalarında soğukkanlı olmaları, hasımları karşısında şaşımamaları, heyecana kapılmamaları ve düşüncelerini unutacak kadar sinirlenmemeleri onların bu konudaki başlıca özelliklerindedir. Fakat bunların konuşma ve tartışmalarında ileri sürdükleri görüşler iyiyi kötüden ayırtedecek, değişik alternatifleri ölçüp tartacak kriteri tayin edecek bir vasıfta olmamıştır.

136) el-Kasas, 28 / 58

137) el-Enbiyâ, 21 / 104

138) Hutbenin tamamı için bk. Cahız, el-Beyân, II, 63-65

Onların konuşması ve tartışma alanlarındaki bu özelliklerine işâreten Muhammed Ebû Zehra'nın dikkat çekici şu tespitlerini kaydetmekte fayda görüyoruz:

1) Hâricîler, güzel konuşmalarıyla, ikna usullerini bilmeleriyle tanınmışlardır. Bunlar soğukkanlı kimselerdi. Düşmanları karşısında şaşırmaz, heyecana kapılmaz, kolay kolay sinirlenmezlerdi.

2) Hâricîler güzel konuşmaları yanında, keskin zekâları, hazır cevaplı oluşları, atılganlıkları, kitap ve sünneti öğrenme şevkleri, hadisleri ve Arap edebiyatını iyice anlamak istemeleri de bilinen bir gerçektir.

3) Hâricîler tartışmayı, mücâdele etmeyi, şiir ve edebî metinleri okumayı çok severlerdi. Bunlar savaş alanlarında bile hasımlarıyla karşılıklı tartışmalara girişirlerdi. Savaş esnasında bazen hasımlarını bir an durduruyor ve onlara dinî hususlarda sorular soruyorlardı. Soru yöneltirken tam bir sükunet ve kendine güven içerisinde hareket ediyorlardı.

4) Tartışmalarına taassub hâkimdi. Düşmanlarının delillerini kolay kolay kabul etmez, onların görüşleriyle ikna olmazlardı. Bilakis, hasımlarının delilleri güçlü olduğu nisbette inançlarına daha fazla sarılır, kendi inançlarını destekleyen delilleri daha fazla araştırırlardı. Öte yandan bedevîliklerini yansıtan bir şekilde münakaşalarında oldukça sert ve katı idiler. Bunların çoğunlukta tek yönlü düşüncelerinin ve başka yönleri de dikkate almamalarının en önemli nedeni bu olmuştur.

5) Konuşma ve tartışmalarında Kur'ân-ı Kerîm'in zâhirine sımsıkı sarılır, asıl maksadı anlamaya pek yanaşmazlardı. Ayet okunduğu zaman ilk akla gelen mâna ile yetinir, ondan ayrılmazlardı.¹³⁹

Hâricîler'i sosyolojik açıdan tahlil eden bazı yazarlar, onların konuşma ve tartışmalarında görülen bedevîlik ruhunu gözardı etmemişlerdir. Bu yazarlara göre İslâm bunların kalplerini fethettiyse de düşünceleri sathî, ufukları dar idi. Böylece bu insanlardan mü'min, fakat düşünce sahaları dar olduğu için mutaassıp bir toplum ortaya çıktı. Çölde yaşadıkları için taşkın ve atılgan, daha önce fakir bir hayat yaşayıp bolluk içinde olmadıkları için de zâhid bir cemaat haline geldiler.¹⁴⁰

Şimdi de Hâricîler'in mezkûr vasıfları doğrultusunda önce muhâvereleri, sonra da tartışmaları ile ilgili bazı örnekler verelim.

139) Geniş bilgi için bk. Ebû Zehrâ, a.g.e., s. 82-85

140) Geniş bilgi için bk. Taha Akyol, Hâricîlik ve Şiâ, s. 127 vd.

2. Muhâvere ve Munâzaralarından Örnekler

Burada ele almak istediğimiz muhâvere ve tartışma özelliklerinden bilhassa Hâricîler ile muhalifleri arasında cereyan edenler üzerinde durmak istiyoruz.

a) Hâricî Bir Şahıs İle Abdülmelik b. Mervân Muhâveresi:

Rivâyete göre Abdülmelik b. Mervân (ö.86/705), Hâricîler'den bir kişiyi huzuruna getirtti. Adamın anlayışlı, kabiliyetli, âlim ve zeki bir kişi olduğunu gören Abdülmelik, ona mezhebinden dönmesi için tekrar tekrar tekliflerde bulundu. Adam bunun üzerine şunları söyledi:

- Bir kez söylemeniz yeterlidir. Siz konuştunuz ben dinledim. Şimdi de ben konuşacağım siz dinleyin.

Abdülmelik ona konuşma izni verdikten sonra adam o kadar etkili, açık ve sade bir dille mezhebini ona anlatmaya ve güzel göstermeye başladı ki, Abdülmelik şunu demek zorunda kaldı:

- Neredeyse kalbime cennetin onlar için yaratıldığı ve onlarla beraber cihada çıkmanın daha iyi olduğu düşüncesi yerleşiyordu. Sonra Allah'ın bana ilhâm ettiği sarsılmaz delillere başvurdum ve dönerek o adama dedim ki: "Dünya da âhîret de Allah'ındır. Allah beni dünyada söz sahibi kıldı ve bize imkânlar bahşetti."

İkisi arasındaki konuşmalar devam ederken, Abdülmelik'in oğlu ağlayarak yanına geldi. Abdülmelik oğlunun ağlamasına dayanamıyordu. Bunu gören Hâricî adam Abdülmelik'e şunları söyledi:

- Bırak çocuk ağlasın. Çünkü ağlama onun avurtlarını genişletir, dimağını sağlamlaştırır, sesinin gür olmasını sağlar ve yaşları bolca döktürür.

Bunun üzerine Abdülmelik adama şöyle dedi:

- İçinde bulunduğun vaziyet senin böyle konuşmana mani değil midir?

Hâricî adam kendisine şu cevabı verdi:

- Mü'mini, hakkı söylemekten alıkoyan hiçbir engel yoktur.

Bunun üzerine Abdülmelik onun hapsedilmesini emretti ve peşinden de özür dileyerek şunları söyledi:

- Eğer sen sözlerinle halkımın çoğunu yoldan çıkaracak bir tehlike arzetmeseydin seni hapsedmezdim. Beni bile şüpheyi düşürebilen ve Allah'ın koruması olmasaydı beni bile yoldan çıkarabilen bir kişinin, benden sonra gelenlerin aklını çalması hiç de uzak bir ihtimal değildir.¹⁴¹

b) Hâricî Ubeyd b. Hilâl İle Emevî Askerlerinden Ebû Huzâbe et-Temîmî Arasında Geçenler:

Daha önce ifâde ettiğimiz gibi Hâricîler savaş esnasında bile tartışmayı, şiir ve edebî metinleri okumayı ve karşılıklı münazara etmeyi severlerdi. Birgün Hâricî fırkasından Ubeyde b. Hilâl el-Yeşkurî (ö.77/ 696) ile karşı tarafın askerlerinden Ebû Huzâbe et-Temîmî adlı kişi arasında şöyle bir münazara geçer:

Ubeyde: - Ey Ebû Huzâbe, sana bazı şeyler soracağım, bana doğru cevap verecek misin?

Ebû Huzâbe: - Eğer sen de aynı şekilde davranacaksan, evet.

Ubeyde: - Evet, kabul ediyorum.

Ebû Huzâbe: - Peki istediğini sor.

Ubeyde: - İmamlarınız hakkında ne dersin?

Ebû Huzâbe: - Onlar akıtılması haram olan kanın akıtılmasını helâl görüyorlar.

Ubeyde: - Vay haline! Mal ve servet hakkındaki tutumları nasıldır?

Ebû Huzâbe: - Malı gayr-ı meşrû yerlerden toplar ve layık olmayan yerlerde harcarlar.

Ubeyde: - Onlar yetime karşı nasıl davranırlar?

Ebû Huzâbe: - Malları hususunda yetimlere zulmederler ve haklarını çiğnerler.

Ubeyde: - Yazıklar olsun sana ey Eba Huzâbe ! Sen böyle adamlara mı tabi oluyorsun?

Bu konuşmalardan anlaşılıyor ki, münakaşa etme ve mücâdeleye girme arzusu Hâricîler'in düşüncelerine hâkim olmuş, kendileriyle savaştan hasımlarıyla bile fikir alışverişinde bulunabilmek için savaşı bırakıp tartışmaya girişiyorlarmış.¹⁴²

c) İbnu'l-Kevvâ İle Hz. Ali'nin Munazârası:

Hâricî mantığını ortaya koymasından İbnu'l-Kevvâ ile Hz. Ali arasında geçen münâkaşalı konuşmaların burada zikredilmesinde fayda görüyoruz.

Rivayete göre Hâricîler Hz. Ali ile konuşmak üzere İbnu'l-Kevvâ'yı seçmişlerdi. Hz. Ali İbnu'l-Kevvâ'ya da hakem olayını ve ayaklanmanın büyük bir fitne olduğunu uzun uzadıya anlattı. Fakat İbnu'l-Kevvâ hep; "Allah'ın hükmüyle

141) Krş. Muberrred, el-Kâmil, III, 231- 232; Ebû Zehrâ, a.g.e., s. 82- 83

142) Bu münakaşa ve yorumu için bk. Ebû Zehrâ, a.g.e., s. 84- 85

hükmetmeyen kâfirdir” sözünü söyleyip duruyordu.

İbnu'l-Kevvâ:- Söylediklerinde haklısın, fakat hakeme müracaatı kabul etmekle biz büyük bir günaha girdik ve bunun için de tevbe ettik. Sen de Allah'a tevbe et, af dile sana dönelim.

Hz. Ali bu sözler karşısında; “Ben Allah'a tevbe etmem” diyecek değildi. Bu açıdan cevabı şu oldu:

Hz. Ali: - Ben her günahından dolayı Allah'a tevbe ederim. Kastedilen gerçek mânâyı dikkate almayan Hâricîler bu cevap üzerine fısıldaşarak; “gördünüz mü, kâfir olduğunu kabul etti” demeye başladılar.

İbnu'l-Kevvâ: - Ebû Mûsa kâfirdi

Hz. Ali : - Ne zaman kâfir oldu? Gönderildiği zaman mı? Yoksa hüküm verdiği zaman mı?

İbnu'l-Kevvâ: - Hüküm verdiği zaman

Hz. Ali : - O halde sen de tasdik ediyorsun ki, ben onu hüküm vermek üzere müslüman olarak yolladım. Senin fikrine göre ben onu gönderdikten sonra kâfir olmuş. Buna göre eğer Allah'ın Resûlü (s.a.v.) hak dine davet için kâfirlere bir müslümanı gönderseydi ve o adam da onları hak din yerine başka bir şeye davet etseydi bundan Rasûlûllah (s.a.v.) sorumlu olur muydu?

İbnu'l-Kevvâ: - Hayır olmazdı

Hz. Ali : - Şu halde Ebû Mûsa dalâlete düşmüşse bana ne? Ebû Mûsa'nın dalâletinden dolayı kılıçlarınızı çekip halkın yolunu kesmek size helâl olur mu?

Yazarlar, Hz. Ali'nin bu susturucu cevabı karşısında sadece 500 Hâricî'nin bundan etkilenip ayrılmaları, ama Hz. Ali'nin de saflarına katılmayıp ilerde başka bir Hâricî fraksiyonun temelini atmalarını mânidar bulmuşlardır.¹⁴³

d) Sebure b. Ca'd ve Haccac Muhâveresi:

Emevîler'e uzun yıllar valilik ve komutanlık yapan Haccac, kendisine geceleri arkadaşlık edip sohbet bulacağı bir kişiyi bulmaları için çevresindekilere talimat vermişti. Uzun bir araştırma ve elemelerden sonra kendisine Sebure b. Ca'd getirildi. Aslında İbn Ca'd Hâricîler'in fikirlerini savunan bir hadîs alimiydi. Fakat Haccac bunu bilmiyordu. Haccac, huzuruna sohbet arkadaşı olarak getirilip takdim

143) Bu münakaşa ve yorumu için bk. Taha Akyol, Hâricîlik ve Şîâ, s. 79- 81

edilen İbn Ca'd ile şu muhâverede bulundu:

Haccâc : - Kimlerdensin?

İbn Ca'd: - Benû Şeybân kabîlesinden

Haccâc : - Adın nedir?

İbn Ca'd: - Sebure b. Ca'd

Haccâc : - Kur'ân okudun mu?

İbn Ca'd: - Kur'ân'ın hepsi göğsümde. Onunla amel etsem hıfzetmiş olurum, amel etmesem onu zayi etmiş sayılırım.

Haccâc : - Farâiz ilmini biliyor musun?

İbn Ca'd: - Dedelerin payını bile çok iyi bilirim.

Haccâc : - Fıkıh biliyor musun?

İbn Ca'd: - Ailemi idare edecek ve câhil kavmime yol gösterecek kadar biliyorum.

Haccâc : - Yıldızlar ilmini (astronomi) biliyor musun?

İbn Ca'd: - Ayın hareketlerinden anlar, seferde yolunu tayin edecek kadar anlarım.

Haccâc : - Şiirden anlar mısın?

İbn Ca'd: - Şiirin hem "mesel" olanını hem de "şâhid"- ini bilirim.

Haccâc : - "Mesel"i anladık da "şahid" ne demektir?

İbn Ca'd: - Eski Arap günlerindeki savaşların bir benzeri bugün meydana geliyor. Ben de buna uygun düşecek bir şâhid (örnek) getirebiliyorum.

Haccâc bu belağatlı cevaplar karşısında İbn Ca'd'a hayran kalıp onu kendisine sohbet arkadaşı olarak seçer. Ancak durumu haber alan ve o sıralarda bir Emevî ordusuyla savaşmakta olan Katerî b. el-Fucâe, Sebure'nin bu durumunu haber alınca onu tenkîd eden bir şiir nazmederek kendisine gönderir. Gelen şiiri okuyan Sebure bundan çok etkilenir ve Haccâc'ı bırakarak gidip Katerî'nin saflarına iltihâk eder. Kaçmadan önce de Katerî'nin kendisine yazdığı şiirin yer aldığı mektubun alt kısmında Haccâc'a hitâben şu beyitleri yazar:

قَلَّا كُلَّ دِينٍ غَيْرَ دِينِ الْخَوَارِجِ
وما كُرتي غير الاله بفارج
هم الأسد أسد الغيل عند التهايج

فَمَنْ مَبْلَغِ الْحِجَاجِ أَنْ سَمِيرَهُ
فَأَقْبَلْتُ نَحْوَ اللَّهِ بِاللَّهِ وَاتَّقَا
إِلَى عَصْبَةِ: أَمَا النَّهَارُ فَاتَّهَمُ

وَأَمَّا إِذَا مَا اللَّيْلُ جَنَّ فَاِنَّهُمْ
يُنَادُونَ لِلتَّحْكِيمِ تَاللَّهِ إِنَّهُمْ
وَحُكْمَ ابْنِ قَيْسٍ مِثْلَ ذَلِكَ فَاعصموا
قِيَامُ كَانُوحِ النَّسَاءِ النَّوَاشِيعِ
رَأُوا حُكْمَ عَمْرٍو كَالرِّيَّاحِ الْهَوَاجِ
بِحَبْلِ شَدِيدِ الْمَتْنِ لَيْسَ بِنَاهِجِ

“Sebure’nin, Haricîler’in dininden başka bütün dinleri terkettiğini Haccâc’a kim haber verecek?

Allah’a güvenerek ona doğru yöneldim; Allah’tan başka üzüntümü giderecek bir şey yoktur.

Öyle bir topluluğa (Haricîler’e) gidiyorum ki; gündüzleri savaş hareketleri esnasında ormanlar kralı gibidirler.

Gece karanlığı çöktüğünde ise ölü üzerine ağlamaya doymayan kadınların ağıtları gibi gece ibadetine kalkarlar

Tahkim olayına çağırılırlar; Allah’a yemin olsun ki, onlar Amr (b.As’ın) hükmünü esip geçen rüzgar gibi görmüşlerdir.

İbn Kays’ın hükmünü de aynı şekilde görmüşlerdir. O halde Allah’ın kopmayan yapısı sağlam ipine yapışınız.”

Bu mektubu ve altındaki beyitleri okuyan Haccâc, hayretini gizlemeyerek şunları söylemiştir: “Bunca süredir sohbet arkadaşımız Sebure Fâricîler’denmiş de haberimiz yokmuş.”¹⁴⁴

e) Şeccâ ve Ziyâd b. Ebîh Muhâveresi:

Emevî devlet adamlarından Ziyâd b. Ebîh (ö. 53/673)’in huzuruna Şeccâ isimli bir Hâricî kadın getirilir. Önce Ziyâd ile bu kadın arasında şöyle bir soru ve cevap geçer:

Ziyâd: - Mü’minlerin Emiri Muâviye hakkında ne düşünüyorsun?

Şeccâ: - Günahlarından biri de sen olduğun bir adam hakkında ne diyeyim?

Kadının bu cevabı mecliste bulunanların hoşuna gitmez ve bunu cezalandırmak için istişârede bulunurlar. Kimisi Ziyâd’a yaptığı teklifte kadının ateşte yakılarak cezalandırılmasını, kimisi el ve ayaklarının kesilmesini, kimisi de gözlerine mil çekilmesini öneriyordu. Bütün bunları soğukkanlı bir şekilde dinleyen Hâricî kadın; “Allah’ın lâneti üzerinize olsun” diyerek kahkahalarla gülmeye

144) Bk. el-Mes’ûdî, Murûcu’z-Zeheb, III, 143-145

başlayınca, bu kez Ziyâd'la arasında şu konuşma geçer:

Ziyâd: - Neden gülüyorsun be kadın?

Şeccâ: - Firavun'un arkadaşları ve müsteşarları bile seninkilerden daha iyidirler.

Ziyâd: - Nedenmiş o?

Şeccâ: - Firavun, Hz. Musa'ya nasıl bir ceza verecekleri konusunda kendi arkadaşları ve müsteşarları ile istişâre ederken, onlar; "Musayı da kardeşini de beklet"¹⁴⁵ diye fikir beyân ettiler. Oysa seninkiler beni ateşte yakmanı, el ve ayaklarımı kesmeni, gözüme mil çekmeni öneriyorlar.

Şeccâ'nın bu güzel konuşması karşısında Ziyâd güler ve onu serbest bırakır.¹⁴⁶

f) Casus bir Hâricî İle Muhelleb'in Muhâveresi

Emevî devletinin komutanlarından Muhelleb b. Ebu Sufra'ya askerleri arasında Hâricîler'in bir casusunun bulunduğu, bu casusun elbisesi altında bir silah sakladığı, kendisini öldürüp Hâricîler'e iltihak edeceği fırsatı beklediği haber verilir. Yapılan takibat sonucu adam yakalanarak Muhelleb'in huzuruna getirilir. Önce söze Muhelleb başlar:

- Bizim hakkımızdaki hile ve plânların ortaya çıktı. Seni cezalandırmamız gerekir. Öldürülme şeklini sana bırakıyoruz. Dilediğin ölüm şeklini beğen.

Muhelleb'in sözlerine dikkatle bakıldığında içinde "af" seçeneğinin olmadığı rahatlıkla görülebilir. Fakat Hâricî casus biri öldürülmesinin keyfiyeti, diğeri de "af" olmak üzere iki seçeneği birden teklif etmeyi ihmâl etmedi:

- Ya işimi çok çabuk bitirecek olan keskin bir kılıç, ya da kindarları bile affeden erdemli bir insanın şefkatı.

Muhelleb hiç beklemediği bu cevap karşısında tavrını aftan yana koyarak: "Suçları affeden erdemlinin şefkatı" diyerek onu affeder ve serbest bırakır.¹⁴⁷

145) el-A'raf, 7 / 111

146) Bk. el-Kâfî, el-Emâlî, III, 174

147) Bk. el-Kâfî el-Emâlî, I, 264-265

C. KİTÂBET YÖNLERİ

1. Genel açıklamalar

Hâricîler'in muhâvere ve münâzaralarında olduğu gibi kitabetlerinde de fesâhat ve belâgat, delil getirme, hasmın delilini çürütme, Hz. Peygamber'in uygulamalarından örnekler getirme ve Kur'ân-ı Kerîm'den konuyla ilgili âyetleri delil gösterme ön plandadır.

Verilecek olan örneklerden de anlaşılacağı gibi bu tür yazışmalardan edebî nitelik taşıyanları iki türden mülâhaza etmek mümkündür. Birincisi Hâricîler'in kendi aralarında çeşitli vesilelerle yaptıkları yazışmalar, ikincisi de Hâricî olmayan rakip ve muhalifleriyle yaptıkları yazışmalardır.

Vereceğimiz örneklerden de rahatlıkla anlaşılacağı üzere Hâricîler yazışmalarında Kur'ân'dan çok sayıda âyeti delil olarak getirmişlerdir. Ancak bazı yazarlara göre bu âyetler fanatik bedevî zihniyetine göre tek taraflı olarak yanlış yorumlanmış, esbab-ı nuzûl ve alternatif yorumlar gözardı edilmiştir.¹⁴⁸

Corcî Zeydân'ın da kaydettiği gibi, içinde Hâricîler'in de yer aldığı Araplar için mektuplaşma ve yazışmalarda bile belâgat ön plandadır. Mektuplarda da adeta minberde durup nutuk atar gibi belîğ sözlerin yazılmasına önem verilmiştir. Hitâbette belâgat sahibi olanlar genelde kitabette de belîğ olurlar.¹⁴⁹

Şimdi de Hâricîler arasında cereyân eden bu tür yazışmalardan bazı örnekler üzerinde duralım.

2. Kitabetlerinden Örnekler

a) Necdet İle Nafi' Arasındaki Yazışmalar

Rivâyete göre daha önce Ezârîka grubu ile beraber olan Necdet b. 'Amir ve arkadaşları, bu grubun lideri olan Nafi'in cihâda çıkmayan Hâricîler'i tekfir etmesi ve muhâliflerin çocuklarının da öldürülebileceği, zira bunların da babaları gibi ebedî cehennemde kalacak olan müşrikler olduğu yönündeki görüşlerinden dolayı bu gruptan ayrılıp "Necdiyye" grubunu oluşturmuşlardır. Bu yeni grubun lideri olan Necdet b. 'Amir, eski lideri Nafi'e bir mektup yazarak görüşlerini şöyle dile getirmiştir.

148) Bk. Taha Akyol, Hâricîlik ve Şîa, s. 105 Vd.

149) Bk. Corcî Zeydân, İMT, III, 218

بسم الله الرحمن الرحيم . أما بعد:

فإنَّ عَهْدِي بِكَ وَأَنْتَ لِلْيَتِيمِ كَالْأَبِ الرَّحِيمِ. وللضعيفِ كالأخِ البِرِّ. لا تأخذك في الله لومة لائم. ولا تَرَى مَعُونَةَ ظالمٍ. كذلكَ كُنْتَ أَنْتَ وَأَصْحَابُكَ. أما تَذَكَّرُ قَوْلَكَ : لولا أَنِّي أَعْلَمُ أَنَّ لِلْإمامِ الْعادِلِ مِثْلَ أَجْرِ جَمِيعِ رَعِيَّتِهِ ما تَوَلَّيْتُ أَمْرَ رَجُلَيْنِ مِنَ الْمُسْلِمِينَ؟ فلما شَرَّيْتُ نَفْسَكَ فِي طاعةِ رَبِّكَ ابْتِغَاءَ رِضوانِهِ. وَأَصَبْتَ مِنَ الْحَقِّ قِصَّةً . وَرَكِبْتَ مَرَّةً. تَجَرَّدَ لَكَ الشَّيْطَانُ . ولم يكن أحدٌ أَثْقَلَ عَلَيْهِ وَطْأَةً مِنْكَ وَمَنْ أَصْحَابُكَ . فاستمالَكَ واستهواكَ واستغواكَ واغواكَ. فَغَوَيْتَ فَأَكْفَرْتَ الَّذِينَ عَذَّرَهُمُ اللَّهُ فِي كِتابِهِ مِنْ قَعَدِ الْمُسْلِمِينَ وَضَعَفْتِهِمْ، قِفْ جِلُّ ثَنائِهِ. وَقَوْلُهُ الْحَقُّ وَرِغْدُهُ الصِّدْقُ : « لَيْسَ عَلَيَّ الضُّعْفَاءُ وَلَا عَلَيَّ الْمَرْضَى وَلَا عَلَيَّ الَّذِينَ لَا يَجِدُونَ ما يُنْفِقُونَ حَرَجٌ إِذا نَصَحُوا لِلَّهِ وَرَسُولِهِ ». ثم سَمَّاهُمْ أَحْسَنَ الْأَسْمَاءِ، فَقَالَ : « ما عَلَيَّ الْمُحْسِنِينَ مِنْ سَبِيلٍ ». ثم اسْتَحَلَّتْ قَتْلَ الْأَطْفالِ، وَقَدْ نَهَى رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عَنْ قَتْلِهِمْ . وَقَالَ اللَّهُ عَزَّ ذَكَرَهُ : « وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَى » وَقَالَ فِي الْقَعْدِ خَيْرًا ، وَقَضَّلَ اللَّهُ مَنْ جَاهَدَ عَلَيْهِمْ ، وَلَا يَدْفَعُ مَنْزِلَةَ أَكْثَرِ النَّاسِ عَمَلًا مَنْزِلَةَ مَنْ دُونَهُ . أَوْما سَمِعْتَ قَوْلَهُ عَزَّ وَجَلَّ : « لا يَسْتَوِي الْقاعِدُونَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ غَيْرُ أُولِي الضَّرَرِ » ، فَجَعَلَهُمُ اللَّهُ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ، وَقَضَّلَ عَلَيْهِمُ الْمُجَاهِدِينَ بِأَعْمالِهِمْ، وَرَأَيْتَ أَلَّا تُؤدِّيَ الْأمانَةَ الِى مَنْ خالَفَكَ، وَاللَّهُ يَأْمُرُ أَنْ تُؤدِّيَ الْأماناتُ الِى أَهْلِها، فَاتَّقِ اللَّهَ وانظُرْ لِنَفْسِكَ واتقِ يوماً « لا يَجْزِي والدُّ عَن وَلَدِهِ وَلَا مَوْلُودٌ هُوَ جازٍ عَن وَالِدِهِ شَيْئاً » ، فانِ اللَّهُ عَزَّ ذَكَرَهُ بِالْمِرْصادِ، وَحُكْمُهُ الْعَدْلُ، وَقَوْلُهُ الْفِضْلُ، وَالسَّلَامُ .

“Rahman ve Rahîm olan Allah’ın adıyla: Seninle beraber olduğum günlerdeki intibama sen yetimler için merhametli bir baba, zayıflara karşı da iyi bir kardeş idin. Allah yolunda hiçbir kınayıcının kınamasından çekinmezdin, zâlinlere yardım etmeyi de uygun görmezdin. Sen ve arkadaşların böyleydiniz. Senin şöyle dediğini hatırlamaz mısın: “Eğer ben adil bir idarecinin, yönetiminde bulunan bütün insanların sevaplarına denk bir sevap kazanacağını bilmeseydim, müslümanlardan iki adamın bile idâresini üstüme almazdım.”

Rızasını talep etmek maksadıyla nefsini Allah'a sattığın, hakkı ararken isâbet ederek onu tam merkezinde yakaladığın ve bu hak uğruna nice acılara katlandığın bir sırada şeytan sana musallat oldu. Oysa daha önce senden ve senin arkadaşlarından daha çok şeytanı zor durumda bırakan hiç kimse yoktu. Çok geçmeden şeytan seni hükmü altına almak, arzularına esir etmek ve yoldan çıkarmak istedi ve (neticede) seni saptırdı.

Böylece sen yoldan çıktın, Allah'ın kendi kitabında mazur gördüğü zayıf ve evinden çıkmayanları tekkir ettin. Oysa sözü ve söyledikleri gerçek, senâsı büyük olan Allah şöyle buyurmuştur: "Zayıflar, hastalar ve infâk edecek bir şey bulamayanlar için Allah ve Resûlullah yolunda nasihatta buldukları sürece bir günah yoktur."¹⁵⁰ Sonra Allah bu gibi kimseleri "muhsin" olarak addedip şöyle buyurmuştur: "Zira iyilik edenler üzerinde bir sorumluluk yoktur."¹⁵¹

Daha sonra sen çocukların öldürülmesini helâl kıldın. Oysa Allah'ın Resûlü onların öldürülmesini yasaklamıştır. Allah (c.c.) da bu konuda şunu demiştir: "Hiçbir suçlu başkasının günahını yüklenmez."¹⁵² Ve Allah cihâda çıkmayıp evinde kalan "Kaade"leri de hayırla anmış, fakat cihâda çıkanları onlardan daha üstün saymıştır.

Ameli daha fazla olanların bu üstünlüğü ise derece olarak kendilerinden aşağı olanları dairenin dışına çıkarmaz. Şanı yüce Allah'ın; "özür sahibi hariç, oturanlarla cihâd edenler bir olmaz"¹⁵³ dediğini duymadın mı? Allah burada cihâda çıkanları amel bakımından daha üstün tutmuşsa da, oturanları da mü'min saymıştır.

Sen emâneti muhâliflerine vermeyi uygun görmedin. Oysa Allah kim ehil ise emânetin ona verilmesini emretmiştir. Allah'tan kork ve kendine çekidüzen ver. Öyle bir günden kork ki, o günde: "Ne bir baba çocuğunun yerine, ne de bir çocuk babasının yerine (kurtuluşunu te'min edecek) bir ücret verebilir."¹⁵⁴

Şüphesiz şanı yüce Allah herşeyi gözetleyicidir, verdiği adâletlidir, sözü de kesindir vesselâm.¹⁵⁵

150) et-Tevbe, 9 / 91

151) et-Tevbe, 9 / 91

152) el-En'âm, 6 / 164

153) en-Nisâ, 4 / 95

154) el-Lokman, 31 / 33

155) Bu mektup için krş. Ahmet Zeki Safvet, Cemheretu Resâili'l-Arab fi'l-Asri'l-Umevî, s. 91- 92; Muberrred, el-Kâmil, III, 286- 289

Nafî', Necedd'in bu mektubuna şu risâle ile cevap vermiştir:

فكتب اليه نافعُ . بسم الله الرحمن الرحيم .
 أما بعد: فقد أتاني كتابك تَعِظُنِي فِيهِ وَتَذَكِّرُنِي، وَتَنْصَحُ لِي وَتَزَجُرُنِي، وَتَصِفُ مَا كُنْتُ
 عَلَيْهِ مِنَ الْحَقِّ ، وَمَا كُنْتُ أَوْثِرُهُ مِنَ الصَّوَابِ، وَأَنَا أَسْأَلُ اللَّهَ جَلُّ وَعَزَّ أَنْ يَجْعَلَنِي مِنَ
 الَّذِينَ يَسْتَمْعُونَ الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ . وَعَيْبَتَ عَلَيَّ مَا دَنْتُ بِهِ مِنْ إِكْفَارِ الْقَعْدِ وَقَتْلِ
 الْأَطْفَالِ وَاسْتِحْلَالِ الْأَمَانَةِ . فَسَأْفَسُرُ لَكَ لِمَ ذَلِكَ إِنْ شَاءَ اللَّهُ .

“Rahman ve Rahîm olan Allah'ın adıyla.

Bana nasihatta bulunduğun, beni uyarıp sakındırdığın, üzerinde bulunduğum doğru yolun hak olduğunu belirttiğin ve hep doğru olanını tercîh ettiğimi ifâde ettiğin mektubunu aldım. Beni söylenenleri dinleyip en iyisine uyanlardan eylemesini Azîz ve Celîl olan Allah'tan dilerim. Oturanları tekfir etmeyi ilke edindiğim, çocukların öldürülmesini helâl kıldığım ve emâneti (muhaliflerin mallarını kasdediyor) helâl saydığım ile ilgili olarak beni kınamışsın. Bunları neden yaptığımı sana açıklayacağım inşallah.

أَمَّا هَؤُلَاءِ الْقَعْدُ فَلْيَسُوا كَمَنْ ذَكَرْتَ عَنْ كَانَ بَعْدَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ . لِأَنَّهُمْ
 كَانُوا بِمَكَّةَ مَقْهُورِينَ مَحْضُورِينَ . لَا يَجِدُونَ إِلَى الْهَرَبِ سَبِيلًا . وَلَا إِلَى الْإِتِّصَالِ بِالْمُسْلِمِينَ
 طَرِيقًا . وَهَؤُلَاءِ قَدْ فَقَهُوا فِي الدِّينِ . وَقَرَعُوا الْقُرْآنَ . وَالطَّرِيقَ لَهُمْ نَهْجٌ وَاضِحٌ . وَقَدْ
 عَرَفْتَ مَا قَالَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ فَيَمَنْ كَانَ مِثْلَهُمْ . إِذْ قَالُوا: « كُنَّا مُسْتَضْعَفِينَ فِي الْأَرْضِ
 « فَقِيلَ لَهُمْ: « أَلَمْ تَكُنْ أَوْضُ اللَّهُ وَاسِعَةً فَتُهَاجِرُوا فِيهَا » وَقَالَ: « فَرِحَ الْمُخَلَّفُونَ
 بِمَقْعَدِهِمْ خِلَافَ رَسُولِ اللَّهِ » وَقَالَ: « وَجَاءَ الْمَعْذُرُونَ مِنَ الْأَعْرَابِ لِيُؤْذَنَ لَهُمْ « فَخَيْرَ بِتَغْدِيرِهِمْ
 وَأَنَّهُمْ كَذَبُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ . وَقَالَ: « سَيُصِيبُ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ » فَانظُرْ إِلَى
 أَسْمَائِهِمْ وَسِمَاتِهِمْ . وَأَمَّا أَمْرُ الْأَطْفَالِ فَإِنَّ نَبِيَّ اللَّهِ نُوْحًا عَلَيْهِ السَّلَامُ كَانَ أَعْلَمَ
 بِاللَّهِ - يَا نَجْدَةَ - مِنِّي وَمِنْكَ . فَقَالَ: « رَبِّ لَا تَذَرْنِي عَلَى الْأَرْضِ مِنَ الْكَافِرِينَ دَيَّارًا . إِنَّكَ
 إِنْ تَذَرْتَهُمْ يُضِلُّوا عِبَادَكَ وَلَا يَلِدُوا إِلَّا فَاجِرًا كَفَّارًا » . فَسَمَاهُمْ بِالْكَفْرِ وَهُمْ أَطْفَالٌ . وَقَبْلَ أَنْ
 يُولَدُوا . فَكَيْفَ كَانَ ذَلِكَ فِي قَوْمِ نُوْحٍ وَلَا نَكُونُ نُقُولُهُ فِي قَوْمِنَا ! وَاللَّهُ يَقُولُ: « أَكْفَارَكُمْ
 خَيْرٌ مِمَّنْ أَوْلَيْنَاكُمْ . أَمْ لَكُمْ بَرَاءَةٌ فِي الزُّبُرِ » ، وَهَؤُلَاءِ كَمُشْرِكِي الْعَرَبِ . لَا تَقْبَلُ مِنْهُمْ
 جَزِيَّةً ، وَلَيْسَ بَيْنَنَا وَبَيْنَهُمْ إِلَّا السَّيْفُ أَوْ الْإِسْلَامُ . أَمَا اسْتِحْلَالُ أَمَانَاتٍ مَنْ خَالَفَنَا فَان

الله عز وجل أحل لنا أموالهم، كما أحل لنا دماءهم . فدمازهم حلال طلق، وأموالهم فيء للمسلمين . فاتق الله وارجع نفسك . فانه لا عذر لك إلا بالتوبة . ولن يسعك خذلاننا . والقعود عنا . وترك ما نهجناه لك من طريقنا ومقاتلتنا . والسلام على من أقر بالحق وعمل به .

Bu oturanlara gelince, bunlar, Resülullah (s.a.v.)in zamanında olup zikrettiğin kimseler gibi değildirler. Zira onlar Mekke'de sıkıştırılıp kuşatılmışlardı. Kaçmak veya diğer müslümanlara katılmak için bir yol ve imkân bulamıyorlardı. Bunlar ise dini anlamış ve Kur'ân okumuşlardır. Kendileri için yol apaçık bellidir. O gibiler, "Bizler yeryüzünde zayıf düşmüştük"¹⁵⁶ dediklerinde yüce Allah'ın onlar hakkında: "Hicret etmeniz için Allah'ın arzı (yeterince) geniş değil miydi?"¹⁵⁷ dediğini biliyorsun.

Ve yine Allah şöyle buyurmuştur: "Allah'ın elçisine muhalefet edip geride kalanlar oturup kalmalarına sevindiler."¹⁵⁸ Allah tekrar şöyle buyurmuş: "Kendilerine izin verilsin diye özür beyan eden bazı bedeviler geldiler."¹⁵⁹ Böylece Allah onların mazeretiyle ilgili ve hem Allah'ı hem de O'nun Resülünü aldatmaya çalıştıklarına dair hakikatı bildirdi. Allah şöyle der: "Onlardan kâfir olanlara can yakıcı bir azap verilecektir."¹⁶⁰ Bak öyleyse onların isimlerine ve alâmetlerine !

Çocukların durumuna gelince, ey Necdet! Allah'ın peygamberi Nuh (a.s) benden ve sende daha iyi Allah'ı tanırdı. Buna rağmen o şöyle dedi: "Ya Rab! yeryüzünde kâfirlerden hiçbir eser bırakma. Zira onları bırakırsan kullarını yoldan çıkaracaklar. Zaten onlar ahlâksız ve inkârcılardan başkasını doğurmazlar."¹⁶¹

Böylece onlar çocuk olmalarına rağmen, Nuh kendilerini daha doğmadan önce kâfir olarak tesmiye etmiştir. Nuh'un kavmi için böyle bir şey söz konusu olduğu halde nasıl olur da aynı şeyi kendi kavmimiz için söyleyemeyiz? Oysa Allah şöyle

156) en-Nisâ, 4 / 97

157) en-Nisâ, 4 / 97

158) et-Tevbe, 9 / 81

159) et-Tevbe, 9 / 90

160) et-Tevbe, 9 / 90

161) en-Nuh, 71 / 26-27

buyurmuştur: “Sizin kâfirleriniz onlardan daha mı iyidirler? Yoksa kitaplarda sizin için bir berât mı var?”¹⁶²

Bu insanlar müşrik Araplar gibidirler. Onlardan cizye kabul etmeyiz. Onlarla aramızda kılıç ya da İslâm'ı kabul etmekten başka bir seçenek yoktur.

Bize muhalif olanların mallarını helâl kılma durumuna gelince, Yüce Allah bize onların kanını helâl kıldığı gibi mallarını da helâl kılmıştır. Kanları şüphesiz helâldir. Malları da müslümanlar için bir nevi ganimet payıdır. Öyleyse Allah'tan kork ve kendine gel. Çünkü tevbe etmenin dışında hiçbir mazeretin yoktur. Bizi yalnız bırakman, oturarak bizden geri kalman, yol ve prensip olarak sana tayin ettiğimiz çizgiyi terketmen sana hiçbir yarar sağlamayacaktır. Selam, hakkı ikrar edip onunla amel edenin üzerine olsun.¹⁶³

b) Nafi'in Basra Halkından el-Muhakkimetu'l-Ülâ Grubuna Gönderdiği Mektup

[كتاب نافع إلى المحكّمة من أهل البصرة]

بسم الله الرحمن الرحيم. أما بعد: فإن الله اصطفى لكم الدين فلا تموتن إلا وانتم مسلمون. والله إنكم لتعلمون أن الشريعة واحدة. والدين واحد. فقيم المقام بين أظهر الكفار. تروون الظلم ليلاً ونهاراً، وقد ندبكم الله إلى الجهاد فقال: « وقاتلوا المشركين كافة »، ولم يجعل لكم في التخلّف عذراً فسي حال من الأحوال، فقال: « انفروا خفافاً وثقالاً »! وإنما عذّر الضعفاء والمرضى والذين لا يجدون ما ينفقون ومن كانت إقامته لعلّة. ثم فضل عليهم مع ذلك المجاهدين. فقال: لا يستوي القاعدون من المؤمنين غير أولى الضرّ والمجاهدون في سبيل الله. فلا تغتروا ولا تطمئنوا إلى الدنيا. فانها مرارة مكارة. لذتها نافذة. ونعمتها بائدة. حقت بالشهوات اغتراراً. وأظهرت حيرة. وأضمرت عبرة. فليس أكل منها أكلة تسره. ولا شارب شرية تؤنقه، إلا دنا بها درجة إلى أجله. وتباعد بها مسافة من أمه. وإنما جعلها الله داراً لمن تزود منها إلى النعيم المقيم. والعيش السليم. فلا يرضى بها حازم داراً. ولا حليم بها قراراً. فاتقوا الله « وتزودوا فإن خير الزاد التقوى ». والسلام على من اتبع الهدى.

162) el-Kamer, 54 / 43

163) Mektup için bk. Muberrred, el-Kâmil, III, 287-289

“Rahman ve Rahîm olan Allah’ın adıyla.

Kuşkusuz Allah size (İslâm) dinini seçti, o halde Müslüman olmanın dışında bir hal üzerine ölmeyin. Allah’a yeminler olsun ki şeriât birdir, din birdir. Öyleyse kâfirlerin arasında yaşamak da ne oluyor! Gace gündüz zulüm görüyorsunuz. Oysa Allah size cihâd emrini verip şöyle buyurmuştur: “Müşriklerle topyekün olarak savaşınız”¹⁶⁴ Allah hiçbir zaman ve hiçbir şekilde sizin cihattan geri kalmanızı mazur görmemiştir. Zira Allah şöyle buyurmuş: “Gerek hafif, gerek ağır olarak savaşa çıkın.”¹⁶⁵ Onun mazur gördüğü kimseler; zayıflar, hastalar, infâk edecek bir şey bulamayanlar ve buldukları yerde bir illetten dolayı kalanlardır. Bununla birlikte cihâda çıkanları onlardan daha üstün tutarak daha sonra şöyle buyurmuştur: “Mazereti olanların dışında cihâda çıkmayıp oturanlar ile Allah yolunda cihâd edenler bir değildir.”¹⁶⁶ Dünyaya aldanıp güvenmeyin. Zira dünya oldukça acı verici ve tuzak kurucudur. Lezzeti geçici, nimeti yokolmaya mahkumdur. Gurur açısından etrafı şehvetlerle çevrilmiştir. Nimet yüzünü açığa çıkarmış, külfet yüzünü ise gizlemiştir. Ondandır bir lokma yiyip de bu lokmadan zevk alan, ya da ondan bir yudum su içip de bu yudumdan hoşlanan kimse sadece eceline bir derece daha yaklaşır, emelinden de bir mesafe daha uzaklaşır. Zira Allah (c.c.) bu dünyayı ancak kalıcı (âhiret) nimetine ve sağlam hayata ulaşmak için bir azık edinme yeri kılmıştır. Akıllı ve hâlim hiçbir kimse kalma yeri olarak ondan hoşnut olmamıştır. Öyleyse Allah’tan korkun. “Azıktan, zira en hayırlı azık takvâdir.”¹⁶⁷

Selam, doğru yola tabi olanların üzerine olsun.¹⁶⁸

164) et-Tevbe, 9 / 36

165) et-Tevbe, 9 / 41

166) en-Nisâ, 4 / 95

167) el-Bakara, 2 / 197

168) Mektup için bk. Muberrred, el-Kâmil, III, 290- 291

c) Nafi'den Abdullah b. Zübeyr'e Mektup

[كتاب نافع الى ابن الزبير]

وكتب نافع الى عبد الله بن الزبير يدعوه الى امره . أما بعدُ :
 فاتى أحدرك من الله « يوم تجد كل نفس ما عملت من خيرٍ محضراً . وما عملت من
 سوءٍ تود لو أن بينها وبينه أمداً بعيداً . ويحذركم الله نفسه . » فاتق الله ربك . ولا تتول
 الظالمين . فان الله يقول : « لا يتخذ المؤمنون الكافرين أولياء من دون المؤمنين . ومن يفعل
 ذلك فليس من الله في شيء » . وقد حضرت عثمان يوم قتل . فلعمرى لئن قتل مظلوماً
 لقد كفر قاتلوه وخاذلوه . ولئن كان قاتلوه مهتدين - وانهم لمهتدون - لقد كفر من يتولاه
 وينصره ويعضده . ولقد علمت أن أباك وطلحة وعلياً كانوا أشد الناس عليه ، وكانوا في
 أمره من بين قاتلي وخاذلي ، وانت تتولى أباك وطلحة وعثمان . فكيف ولاية قاتل متعمد
 ومقتول في دين واحد ! ولقد ملك علي بعدة فنفى الشبهات ، وأقام الحدود ، وأجرى
 الأحكام مجاريها وأعطى الأمور حقائقها ، فيما عليه وله ، فبايعه أبوك وطلحة . ثم خلعه
 ظالمين له . وإن القول فيك وفيه لهما لكما قال ابن عباس : إن يكن علي في وقت
 معصيتكم ومُحاربتكم له كان مؤمناً ؛ أما لقد كفرتم بقتال المؤمنين وأئمة العدل . ولئن
 كان كافراً كما زعمتم . وفي الحكم جائراً . لقد بؤتم بغضب من الله لفراركم من الرُحف .
 ولقد كنت له عدواً . ولسيرته عائباً ، فكيف توليته بعد موته ! فاتق الله فإنه يقول :
 « ومن يتولهم منكم فإنه منهم » .

Nafi', Abdullah b. Zübeyr'e (ö.73/692) mektup yazarak onu şu sözlerle kendi görüşüne davet etmiştir:

“Hamd ve salavâtta sonra:

Allah'tan korkmakla seni uyarıyorum. “Herkesin, iyilik olarak yaptıklarını da kötülük olarak yaptıklarını da karşısında hazır bulunduğu günde her insan isteyecek ki, kötülükleri ile kendisi arasında uzun bir mesafe bulunsun. Allah, kendisine karşı gelmekten sizi sakındırıyor.”¹⁶⁹

Rabbin olan Allah'tan kork ve zalimleri dost edinme. Zira yüce Allah şöyle buyuruyor. “Mü'minler, mü'minleri bırakıp da kâfirleri dost edinmesin. Her kim bunu yaparsa, artık onun Allah nezdinde hiçbir değeri yoktur.”¹⁷⁰

169) Ali İmrân, 3 / 30

170) Ali İmrân, 3 / 28

Öldürüldüğü gün Osman'ın yanında hazırdın. Hayatıma yemin ederim ki, eğer Osman mazlûm olarak öldürüldüyse kesin olarak ona ihanet edenler de onu öldürenler de kâfir olmuşlardır. Şayet onu öldürenler hidâyete erenler ise bu kez kesin olarak Osman'ı dost edinenler, ona yardımcı olup destek verenler kâfir olmuşlardır.

Sen şunu da biliyorsun ki senin baban, Talhâ ve Ali, Osman'a karşı en şiddetli kimselerdir. Osman hakkında bu insanların bir kısmı katil, bir kısmı da yalnız bırakıcıydılar. Sen de babanı, Talha'yı ve Osman'ı dost ediniyorsun. O halde nasıl olur da muteammit bir katil ile maktulun durumu bir dinde aynı olur?

Osman'dan sonra yönetime Ali geçti; şüpheleri ortadan kaldırdı, hakkedenlere cezalarını verdi, Allah'ın hükümlerini yerinde icrâ etti, gerek lehinde gerek aleyhinde her şeyin hakkını verdi. Bu nedenle ona hem baban hem de Talhâ biat etti. Daha sonra zalim bir şekilde onu bıraktılar. Seninle onlar hakkında söylenecek şey İbn Abbâs'ın şu sözleri gibidir: Eğer Ali sizin ona isyan ettiğiniz ve kendisiyle savaştığınız sırada mü'min idiyse, o zaman adil imamlarla ve mü'minlerle savaştığınız için kendiniz kâfir oldunuz. Eğer Ali o zaman sizin iddia ettiğiniz gibi kâfir ve hükümünde zalim idiyse o zaman onunla savaşmaktan kaçtığınız için Allah'ın gazabına uğramak suretiyle O'ndan uzaklaştınız demektir. Sen onun bir düşmanı idin, gidişatını beğenmezdin, nasıl oluyor da ölümünden sonra onu dost ediniyorsun? Allah'tan kork, zira Allah şöyle buyuruyor: "Sizden kim onları dost edinirse, şüphesiz ki, o da onlardandır."¹⁷¹

171) el-Mâide, 5 / 51. Mektup için bk. Muberrred, el-Kâmil, III, 289-290

SONUÇ

Hemen hemen bütün tarihçilerin ittifakına göre Haricîler Sıffin savaşında tatbik edilen "Hakem clayı"na bağlı olarak ortaya çıkmışlardır. Ayrıldıkları yirmiden fazla kollarıyla ve kendilerine has prensipleriyle Emevîler dönemine hem dinî hem de siyasî alanlarda damgasını vuran Haricîler, edebî açıdan da kale-dillerinden söz ettirmeyi başarmışlardır. Tezimizde verilen bilgiler ışığında onların edebî yönlerini şöyle özetleyebiliriz:

Hâricîler içerisinde gerçekten büyük şâirler çıkmıştır. Bu şâirler daha o dönemde klasik şiir mevzularının klişelerini zorlayarak "ihâle" (klasik mevzûlarda yenilik yapma) yoluna gitmişlerdir. Zalim yöneticilere karşı ihtilâle teşvik, muhaliflerini tekfir, ölüm ve şehâdet arzusu, zühd ve Ku'ân'dan etkilenme temâları onların şiirlerinde görülen ortak özelliklerdir. Hâricî şâirler çoğunluğu hamâsî türden olan şiirlerinde hep kendi ilkelerine sadakatla bağlı kalmış, şiiri hiçbir zaman bir kazanç vesilesi yapmamışlardır. Bunlardan biri olan İmrân b. Hittân, bir defasında insanlardan menfaat sağlamak için yolun ortasında onları öven meşhûr Emevî şâiri el-Ferezdak'ı ayıplamış, ona Allah'tan istekte bulunmayı tavsiye etmiştir. Haricîler'in en güçlü fırkası olan Ezârika grubuna 20 yıl süreyle komutanlık yapan Katerî b. el-Fucâe, takvâ ve cesâretiyle dillere destan olmuş ve bu iki önemli özelliğini şiirlerine de yansıtmış bir şâirdir. Onun şiirlerinin çoğu inanç, cesâret, cihâd ve eşitlik gibi önemli konuları içermiştir. Benzer şeyleri Haricîler'in diğer şâirlerinden Tirimmah, Ebû Bilâl Mirdâs b. Udeyye ve Amr b. Huseyn el-Anberî için de söylenebilir.

Haricî şâirler mersiyelerinde değişik bir yol izlemişlerdir. Ölen komutanları ve büyükleri için yazdıkları mersiyelerde hüznün ve ağlama yerine onlara kavuşma arzusu yatmaktadır.

Hicivlerinde ise genellikle hasımlarının zulmü, sapıklığı, nifakı, savaşan kaçmaları ve dünyaya meyletmeleri gibi hususlar ön plandadır.

Medîhlerinde kabile taassubu yoktur. Şehitlik arzusu ve kahramanlıkla birlikte zulme karşı çıkma olgusu da medhedilmeye vesile olan hasletler arasında yer almıştır.

Gazellerinde de klasik yorumların dışına çıkan Haricî şâirler, büyük bir ustalıkla daha çok hanımları hakkında söyledikleri gazellerde incelik, iffet, vakâr ve şehitlik arzusu hâkimdir.

Haricîler kendileriyle ilgili fikrî, siyasî ve dinî görüşlerini yaymak için nesir edebiyatını da kullanmayı ihmâl etmemişlerdir. Onların nesir edebiyetleri içerisinde hitâbetin ayrı bir önemi olmuştur. Katerî ve Ebû Hamza gibi Arap edebiyatının en seçkin iki hatibine sahip olmuşlardır. Bu iki şahsiyetin aynı zamanda birer ordu komutanı ve savaşçı olmaları ise ayrıca dikkat çekicidir. Zira askerleri savaşa teşvîk etmede ve üstün kahramanlıklar sergilemelerini sağlamada onların hitâbet yönlerinin payı inkâr edilemez bir gerçektir.

Haricî hatiplerin hitâbetlerindeki başarılı tasvirler, etkileyici duygular, belâgat unsurları ve derin manalı yorumlar, onların muteber edebî kaynaklarda verilen örnekler arasında seçkin yerlerini almalarına yetmiştir. Katerî ve Ebû Hamza'nın hutbelerini Câhız tam olarak kaydetmiştir. İbn Kuteybe, İbn Abdurabbih ve Nuveyrî gibi edipler de bu hutbeleri parçalar halinde işlemişlerdir.

Munazara ve muhâvereleri de nesir edebiyatlarının önemli birer parçalarıdır. Oldukça soğukkanlı olan Haricîler, hasımlarının karşısında heyecâna kapılmaz, kendilerini kaybetmezlerdi. Güzel konuşmalarının yanı sıra keskin zekâlarıyla, hazırcevap ve atılgan olmalarıyla da şöhret bulmuşlardır. Hasımlarıyla savaş alanlarında bile belâgatlı munâzara ve muhâverelere girişmekten çekinmezlerdi. Hiçbir delil karşısında çaresiz kalıp teslim olmazlardı.

Onların birbirlerine veya başkalarına yazdıkları mektuplardan oluşan kitâbet yönleri de oldukça dikkat çekicidir. Belâgatlı sözlerin yer aldığı bu yazılarda hakim olan çok ince bir düşünce tarzı ve yer verilen Kur'ân âyetleri ile hadîslerin ilginç yorumları göze çarpan önemli husûslardır.

Neticede şunu diyebiliriz ki, şiir âlimleri, tarih yazarları ve edebiyat tenkitçileri Hâricîler'in edebî yeteneklerinin üstünlüğünü, şiir, hitâbet, münâzara, muhâvere ve kitâbetlerinin fesâhat ve belâgatı konusunda söz birliği içerisindeyler.

BİBLİYOGRAFYA

- ABDULHAMİD, İrfan,
Dirasat fi'l-firak ve'l-akâidi'l-islâmiyye, 1.bs., Beyrut 1984
- ABDULLATİF, Abdüşşafi Muhammed,
el-Âlemu'l-İslâmî fi'l-asri'l-Umevî, b.y.y., 1984
- ABDURRAZİK, Mahmud İsmail,
“el-Havâric ve kadiyyetu't-tahkim”. el-Mecelletu't-tarihiyyetu'l-Mısıriyye, c. 20, Kahire 1973
- AKYOL, Taha,
Haricilik ve Şîa, İstanbul 1988
- ALİ, Ahmed İsmail,
Tarihu bilâdi's-Şâm, Kahire 1984
- el-ARABÎ, İsmail,
Devletu'l-edârise, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, b.t.y.
- AYCAN, İrfan,
“Ebû Hamza” DİA, I-XVI, İstanbul 1988
- el-BAĞDADÎ, Abdulkadir,
el-Fark beyne'l-firak (Mezhepler Arasındaki Farklar), (Trc.: Ethem Ruhi Fiğlalı), İst.1979
- el-BAĞDADÎ, Abdulkadir b. Ömer
Hizânetu'l-Edeb ve Lubbu Lubâbi Luğati'l-Arab, I-IV, Daru's-Sadr, 1.bs., Beyrut, b.t.y.
- BALBA', Abdulkakim,
Edebu'l-Mu'tezile, 3.bs. Kahire, b.t.y.
- BEYDİLİ, İzzet Hasan,
“Tirimmah”, İA, I-XII, İstanbul 1993

- BEHCET, Mucâhid Mustafa,
et-Teyyaru'l-islâmî fi'ş-şî'ri'l-Abbasiyi'l-evvel, 1.bs., Beyrut 1982
- BROCKELMANN, Carl,
Tarihu'l-edebi'l-Arabî, (Trc.: Abdulhalim en-Naccar ve ark.) Mısır 1993
- BUHARÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail,
el-Edebu'l-müfred (Tercüme ve şerh. A. Fikri Yavuz), İstanbul 1981
-,
Sahihu'l-Buhari, I-VIII, İstanbul 1981
- el-BUSTANÎ, Kerem,
en-Nisâu'l-Arabiyyat, b.y.y., b.t.y.
- CABİZÂDE, Ali Fehmi,
Husnu's-sihâbe fi eş'ari's-sahâbe, I-II, Dersaadet, 1329
- el-CAHİZ, Ebû Osman Amr b. Bahr,
el-Beyân ve't-tebyîn, I-III, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, b.t.y.
- ,
Resâilu'l-Câhız (Thk.: Abdusselâm Muhammed Hârûn), I-IV, b.y.y.,
1964
- CANAN, İbrahim,
Hadîs Ansiklopedisi (Kütüb-i Sitte), I-XVIII Akçağ yayınları,
İstanbul, b.t.y.
- el-CENCANÎ, Habîb,
Dirasat fi't-tarihi'l-iktisadî ve'l-ictimâî li'l-Mağribi'l-İslâmî,
Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, b.y.y., b.t.y.
- el-CÜZECÂNÎ, İbrahim b. Yakub,
Ahvalu'r-ricâl (Thk.: es-Seyyid Suphi el-Bedrî), 1.bs., Beyrut, 1985
- CUMA, Fatma,
el-İtticahatu'l-hizbiyye fi'l-muctamai'l-İslâmî "munzu asri'r-Rasûl hatta hilâfeti Benî Umeyye", Daru'l-Fikr, Beyrut, b.t.y.

el-CUMEYLÎ, Reşid Abdullah,

Dirâsat fî tarihi'l-hilâfeti'l-Abbâsiyye, 1.bs. Bağdat, 1981

ÇETİN, Nihat,

Eski Arap Şiiri, İstanbul, 1973

DADAH, Muhammed Veled,

Mefhumu'l-mülk fi'l-Mağrib, Beyrut, b.t.y.

ed-DÂRÎ, Haris Süleymân,

el-İmamu'z-Zuhrî ve eseruhu fi's-sünne, Musul, 1985

DAYF, Şevkî,

Tarihu'l-edebî'l-Arabî, el-Asru'l-İslâmî, Kahire, 1963

.....

Tarihu'l-edebî'l-Arabî, el-Asru'l-Abbasiyyi'l-evvel, 8.bs., Kahire
1966

DEMİRCAN, Adnan,

İslam Tarihinin İlk Dönemlerinde Arap-Mevâlî İlişkisi, İst. 1996

DELLA, G. Levi,

"Katerî", İA, I-XII, İst. 1993

ed-DİNEVECÎ Said,

Tarihu'l-Mavsıl, Irak 1982

ed-DİNEVERÎ, Ebû Hanife Ahmed b. Davûd,

el-Ahbaru't-tivâl (Thk.: Abdulmunim Amir), 1.bs., Kahire 1960

ĐGBİT (Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi), I-XIV, Redaksiyon:

H.Dursun Yıldız, İstanbul 1992

EBÛBEKİR, Ahmed b. Muhammed,

es-Sünne (Thk.: Atiyye ez-Zehrânî), 1.bs. Riyâd 1989

EBÛ TEMMÂM, Habîb b. Evs,

Dîvânu'l-Hamâse, Şerh : Yahya b. Ali b. Muhammed eş-Şeybanî et-

Tibrîzî, I-II, Dimaşk, b.t.y.

Hamâsetu Ebî Temmâm, Şerh : A'lem eş-Şentemrî (Thk.: Ali el-Mufaddal Hammûdan), I-II, Beyrut 1992

EBÛ ZEHRA, Muhammed,
İtikadî ve Siyasî Mezhepler Tarihi (Trc.: Hasan Karakaya - Kerim Aytekin), İstanbul 1983

EMİN, Ahmed,
Fecru'l-İslâm, 11.bs., Beyrut 1975

ESED, Nasiruddin,
Mesâdiru's-şi'ri'l-câhilî ve kiymetüha et-tarihiyye, 8.bs., Beyrut 1988

el-EŞ'ARÎ, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail,
Makalatu'l-İslâmiyyin ve İhtilâfu'l-musallin (Thk.: Muhammed Muhyiddin Abdülhamid), I-II, 2.bs., Kahire 1969

FEHMÎ, Mehmet,
Tarih-i Edebiyat-ı Arab, İstanbul 1332

FERRUH, Ömer,
Tarihu'l-edebi'l-Arabî, I-VI, Beyrut 1984

FIĞLALI, Ethem Ruhi,
Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri, 3.bs., İst.1986

FEŞVÂN, Muhammed Sa'd,
ed-Din ve'l-ahlak fi's-şi'r, Kahire 1985

GOLDZİHER, İgnaze,
el-Akîde ve's-şerîa fi'l-İslâm (Trc.: Muhammed Yusuf Musa ve ark.), 2.bs., Bağdat, Dâru'l-Kütüb, b.t.y.

el-HÂDÎ, Salâhuddin,
İtticâhâtu's-şi'r fi'l-asri'l-Umevî, 1.bs., Kahire 1986

- HASAN, Hasan İbrahim,
Tarîhu'l-İslâm es-siyasî ve'd-dinî ve's-sekâfî ve'l-ictimâî, I-IV,
 7.bs., Kahire 1964
- el-HAŞİMÎ, Seyyid Ahmed,
Cevâhiru'l-edeb, I-II, 7.bs., Mısır 1969
- el-HUVFÎ, Ahmed Muhammed,
Edebu's-siyase fi'l-asri'l-Umevî, Dâru'l-Kalem, Beyrut, b.t.y.
- HİTTÎ, Philip K.,
Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi (Trc.: Salih Tuğ), I-IV, İst. 1980
-
Arap Tarihinin Mimarları (Trc.: Ali Zengin), İst. 1995
- HODGSON, Marshall G. S.
İslâm'ın Serüveni, (Trc.: Alp Eker ve ark.), I-III. İst. 1995
- HUSEYN, Abdurrezzak,
Şi'ru'l-Havâric, 1.bs., Umân 1986
- İBN ABDURABBÎH, Ahmed b. Muhammed,
el-İkdu'l-ferîd, I-VII, Beyrut 1989
- İBNU'L-ESÎR, Ali b. Muhammed,
el-Kâmil fi't-tarih, I-XV, Dimaşk 1348
- İBN HALDUN, Abdurrahman b. Muhammed,
Mukaddime, Dâru İhyâ, Beyrut, b.t.y.
- İBN HALLİKAN, Ahmed b. Muhammed,
**Vefeyâtu'l-a'yân, ve enbât ebnâi'z-zaman (Thk.: İhsan Abbas), I-
 VII, Beyrut 1968**
- İBN KESÎR, Ebu'l-Fidâ İsmâil b. Ömer,
el-Bidâye ve'n-nihâye, I-XIV, 1.bs., Kahire 1933
- İBN KUTEYBE, Abdullah b. Müslim,
Uyûnu'l-ahbar, I-IV, Kahire 1963

-----,
Kitabu'l-meârif (Thk.: Servet Ukkâse), 1.bs., b.y.y., 1960,

-----,
eş-Şi'r ve's-şuarâ (Thk.: Hasan Temîm - Muhammed Abdülmun'im el-Aryân), 5.bs., Beyrut 1994

İBN MANZÛR, Muhammed b. Mukarrem,
Lisânu'l-Arab, I-XV, Beyrut 1300

-----,
Muhtasarü tarih-i Dimaşk li-İbn Asâkir (Thk.: Ruhiyye en-Nuhas), I-XXIX, 1.bs., Dimaşk 1989

İBN MUNKİZ, Emir Usâme b. Muşid,
Lubâbu'l-adâb (Thk.: Ahmed Muhammed Şâkir), 1.bs., Kahire 1987

İBN REŞİK, Ebû Ali Hasan,
el-Umde (Thk.: Muhammed Muhyiddin Abdülhamid), I-II, Beyrut 1982

İBN SA'D, Ebû Abdillah Muhammed,
et-Tabakâtu'l-kubrâ (Thk.: İhsan Abbas), Daru Sadır, I-VIII, Beyrut, b.t.y.

İBN EBU'L-HADÎD,
Şerhu Nehci'l-belâge (Thk.: Ebu'l-Fadl İbrahim), Dâru İhyâ, Beyrut, b.t.y.

İBNU'L-İMAD, Ebu'l-Felâh Abdulhayy el-Hanbelî,
Şezerâtu'z-zeheb, fi ahbarî men zeheb, Dâru'l-Fikr, I-VIII, 1.bs., b.y.y., 1979

el-İSFAHÂNÎ, Ebu'l-Ferec,
el-Eğânî (Thk.: Abdülemir Ali Mahanna - Semir Cabir), I-XXV, 1.bs., Beyrut 1986

el-İSKENDERÎ, Ahmed b. Ali Ömer ve Ark.
el-Mufassal fi tarîhi'l-edebi'l-Arabî (Thk.: Hassan Hallak), 1.bs., Beyrut 1994

- el-KALKAŞENDÎ, Ahmed b. Ali,
Subhu'l-a'sâ fi sinaati'l-inşâ (Thk.: Muhammed Hüseyin Şemsuddin),
 I-XIV, Beyrut, b.t.y.
- el-KALMAVÎ, Süheyr,
Edebu'l-Havâric fi'l-asri'l-Umivî, Kahire 1945
- el-KALÎ, Ebû Ali İsmail b. Kasım,
Kitâbu'l-emâlî (Thk.: Muhammed Abdülcevvad el-Esmâî), I-III, Beyrut
 1973
- KAMÎHA, Cabir,
Edebu'l-hulefâi'r-raşidin, Kahire 1984
- KARDAN, es-Seyyid Hasan,
"er-Ridde ve'l-Havâric", Mecelletu'l-Ezher, c. 51, sy.3. Kahire 1979
- KAZANCI, Ahmed Lutfi,
Peygamber Eferdimizin Hitâbeti, 3.bs., İst. 1992
- el-KENNÜCÎ, Muhammed Sıddık Hasan Han,
el-Bulğa fi usûli'l-luğa, Beyrut 1988
- el-KITT, Abdulkadir,
fi's-şi'ri'l-İslâmî ve'l-Umevî, Beyrut 1979
- el-KUREŞÎ, Ebû Zeyd Muhammed,
Cemheretu eş'ari'l-Arab, Beyrut 1986
- LAKBAL, Musa,
el-Mağribu'l-İslâmî, 2.bs., Cezâir, b.t.y.
- LAOUST, Henri,
Nazariyyâtu Şeyhi'l-İslâm İbn Teymiyye fi's-siyâse ve'l-ictima,
 Tr.: Muhammed Abdulazim Ali, (Thk.: Mustafa Hilmî), 1.bs., İskenderiye
 1976
- MACİD, Abdulmun'im,
et-Tarihu's-siyâsî li'd-devleti'l-Arabiyye asru'l-hulefâi'l-Umeviyyin, I-II, b.y.y., 1982

- MEKKÎ, Mahmud,
el-Havâric fi'l-Endelus, b.y.y., b.t.y.
- MESÛD, Cubrân,
er-Râid, I-II, 6.bs. Beyrut 1990
- el-MESÛDÎ, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin,
Murucu'z-zeheb ve meâdinu'l-cevher (Thk.: Muhammed Muhyiddin
Abdulhamid), I-IV, Mısır 1964
- MEVLEVÎ, Tahir,
Edebiyat Lugatı, İst. 1973
- el-MUBERRED, Ebu'l-Abbas Muhammed b. Yezîd,
el-Kâmil (Thk.: Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahim), Dâru'l-Fikr, I-IV,
Kahire, b.t.y.
- MUHAMMED, Ahmed Seyyid,
Nakaizu İbni'l-Mu'tez ve Temîm b. Muaz, Kahire 1981
- MÜSLİM, İbnu'l-Haccâc el-Kuşeyrî,
Sahîhu Müslim, I-V, 1bs., Mısır 1955
- el-MUSTAFEVÎ, Hasan,
el-Hakâik fi tarihi'l-İslâm ve'l-fiten ve'l-ahdâs, b.y.y., b.t.y.
- NASIF, Mansur Ali,
et-Tâc, I-V, İstanbul 1981
- en-NUAYMÎ, Selim,
"Zuhûru'l-Havâric" Mecelletu'l-Mecmai'l-Irakî, c.15, 1967
- en-NUVEYRÎ, Şihabuddin Ahmed b. Abdulvahhab,
Nihâyetu'l-ereb fi funûni'l-edeb (Thk.: Muhammed Rifat Fethullah -
Ali Muhammed el-Becâvî), I-XVIII, Mısır 1975
- ÖMER, Faruk,
Tarîhu'l-Halici'l-Arabî fi'l-usûri'l-vusta el-İslâmiyye, 2.bs.,
Bağdat 1985

- ÖZEK, Ali,
en-Nusûsu'l-edebiyye, İstanbul, b.t.y.
- er-RAFÎ, Mustafa Sadık,
Tarîhu adâbi'l-Arab, I-II, Beyrut 1974
- SAFVET, Ahmed Zeki,
Cemheretu rasâili'l-Arab fi'l-asri'l-Umevî, Beyrut, b.t.y.
- es-SEFÂRÎNÎ, Muhammed b. Ahmed b. Salim,
Levâihu'l-envari's-seniyye ve levâkihu'l-efkari's-sünniyye (Thk.:
Abdullah b. Muhammed b. Süleyman el-Busayrî), Riyâd 1994
- SOYYİĞİT, Osman Zeki,
el-Edebu'l-Arabî, İst. 1993
- es-SUYUTÎ, Abdurrahman b. Ebûbekir,
Tarîhu'l-hulefâ (Thk.: Muhammed Muhyiddin Abdulhalim, Kahire 1952
- ŞAKİR, Mahmud,
et-Tarîhu'l-islamî el-ahdu'l-Umevî, 2.bs., Beyrut 1985
- eş-ŞEHRİSTANÎ, Muhammed b. Abdülkerim,
el-Milel ve'n-nihal, I-II, Kahire 1961
- ŞİBLÎ, Mevlana,
Asr-ı Saadet (Trc.: Ömer Rıza Doğrul), I-V, İst. 1978
- TA. (Türk Ansiklopedisi), M.E.Basımevi, I-XXIII, Ankara 1963
- et-TABBA', Ömer Faruk,
Divânu Ka'b. b. Zuheyr, Beyrut 1994
- et-TABERÎ, Muhammed b. Cerir,
Tarîhu'l-Umem ve'l-Mulûk, I-XI, Kahire 1959
- TAĞRÎBERDÎ, Cemâluddin Yusuf,
en-Nücûmu'z-zahire, I-XVI, Kahire 1963
- TAKÎ, Muhammed,

"Muarrefiyi du risâle" Neşriye-i Danişgede-i Edebiyat ve Ulum-i
İnsaniy-i Tebrîz, sayı 2, Tebrîz, 1347

et-TALİBÎ, Muhammed,

ed-Devletu'l-Eğlebiyye, Daru'l-Ġarbi'l-İslâmî, b.y.y., b.t.y.

TULEYHAT, Gazi - el-EŞKAR, İrfan

el-Edebu'l-câhili, Dimaşk 1992

Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi (T.D.E.A.), (Komisyon), I-VI, b.y.y., 1976

ÜLKÜ, Hayati,

İslâm Tarihi, I-IV, b.y.y., b.t.y.

ÜVEYS, Abdullah,

İbn Hazm el-Endelusî ve cuhuduhu fi'l-bahsi't-tarihî ve'l-
hadarî, b.y.y., b.t.y.

YAKÛT, Şihabuddin Ebû Abdillâh el-Hamevî,

Mu'cemu'l-büldân, I-V, Dâru Sadr, Beyrut, b.t.y.

ez-ZAVÎ, Tahir Ahmed,

Tarîhu'l-fethi'l-Arabî fi Libya, Dâru Turâsi'l-Arabî, Libya, b.t.y.

ez-ZEBİDÎ, Muhammed b. Muhammed,

Tacu'l-arûs min cevâhiri'l-Kamus, Daru Nehri'n-Nil, I-X, b.y.y.,
b.t.y.

ez-ZEHEBÎ, Muhammed Hüseyin,

el-İtticâhâtu'l-munharife fi tefsiri'l Kur'âni'l-Kerîm, devâfiuhâ
ve def'uhâ, b.y.y., 1986,

ez-ZEHEBÎ, Muhammed b. Ahmed b. Osman,

Siyeru a'lâmi'n-nubelâ (Thk.: Şuayb el-Arnaût), 2.bs., Beyrut, 1982

ZEYDÂN, Corcî,

Tarîhu âdâbi'l-luġati'l-Arabiyye (Thk.: Şevkî Dayf), I-IV, Kahire 1957

.....,

İslâm Medeniyeti Tarihi (Trc.: Zeki Meġâmiz), I-V, İst. 1973

ez-ZEYN, Muhammed Hafîl,
Tarîhu'l-firaki'l-İslâmiyye, Beyrut 1985

ez-ZİRİKLÎ, Hayruddin,
el-A'lâm, Kamusu terâcim, I-VIII, 11.bs., Beyrut 1995

